

B E L G E L E R

T Ü R K T A R İ H B E L G E L E R İ D E R G İ S İ

Cilt:XXVI

2005

Sayı: 30

İBNÜ'L-CEVZÎ'NİN EL-MUNTAZAM ADLI ESERİNDEKİ SELÇUKLULARLA İLGİLİ BİLGİLER (H.430 - 485 = 1038 - 1092)

ALİ SEVİM

Dedesi Câfer b. Abdullah el-Cevzî'nin adından esinlenerek İbnü'l-Cevzî adıyla tanınmış olan Ebu'l-Ferec Abdurrahman b. Ali b. Muhammed Cemalüddin el-Bağdadî, bilimle ilişkisi olmayan zengin bir ailenin çocuğu olarak 1116 yılında Bağdad'ta dünyaya gelmiştir. Çok küçük yaşta babasını kaybeden İbnü'l-Cevzî, amcasının destek ve yardımı, ayrıca, babasından kalan maddî servete sahip olması sonucunda, dönemin töresi uyarınca birçok seyahatler yaparak değerli bilim adamlarından çeşitli dersler almış, böylece devrin değerli bilginleri arasında önemli bir yere sahip olma imkânını kazanmıştır. Daha sonra Bağdad'a gelip yerleşen İbnü'l-Cevzî, çeşitli medreselerde ders okutmak, camilerde ve diğer çeşitli mekânlarda kalabalık halk topluluklarına etkili vaazlar vermek ve eserler (300 kadar) yazmakla meşgul olmuştur. Hanbelî mezhebine mensup olmasına rağmen hiçbir zaman sert düşünce ve hareketlerde bulunmamıştır. Abbasi halifelerinden el-Muktefi (1096-1160) ve el-Müstencid (1116-1170)'in vezirliklerinde bulunmuş olan Avnüddin Ebu'l-Muzaffer Yahya b. Hubeyre (1096/97-1165), gerçek bir evladı gibi gördüğü Türk yetiştirmesi Hüsameddin Kızoğlu'nu İbnü'l-Cevzî'nin kızı Râbia ile evlendirmiş ve bu evlenmeden ünlü tarihçi Şemsüddin Ebu'l-Muzaffer Yusuf dünyaya gelmiştir. İbnü'l-Cevzî, küçük yaşta babası ölen torunu Yusuf'un yetişip dönemin sayılı bir bilim adamı olmasında büyük çaba göstermiştir. Yusuf, dedesi İbnü'l-Cevzî'nin devrin ileri gelen bir bilgini olması dolayısıyla *Sıbt İbnü'l-Cevzî* (İbnü'l-Cevzî'nin torunu) lâkabını almıştır¹. Ömrünü bilimsel çalışmalar yapmak ve etkili vaazlar vermekle geçiren İbnü'l-Cevzî, 16 Haziran 1201'de Bağdad'ta vefat etmiştir.

¹ Sıbt İbnü'l-Cevzî'nin hayatı ve eserleri hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Ali Sevim, Mir'âtü'z-Zaman Fi Tarihi'l-Âyan (Kayıp Uyünü't-Tevârih'ten naklen Selçuklularla İlgili Bölümler, Sıbt İbnü'l-Cevzî), Belgeler, Türk Tarih Belgeleri Dergisi, Cilt XIV, Sayı 18 (1992), Arapça metin, s. 3-12. Bu Arapça metnin Türkçe kapsamı ve tahlilleri için bk. a.g. Dergi, XVIII, XIX ve XX. Ciltler (1998-2000).

Genellikle dinî eserler yazmış olan İbnü'l-Cevzî, tarih ve biyografi alanlarında da eserler kaleme almıştır. Bunlar arasında, makalemizin konusunu oluşturan *el-Muntazam fî Tarihi'l-Mülûk ve'l-Ümem* (Ya da *Kitabu'l-Muntazam ve Mültekatü'l-Multazam fî Ahbâri'l-Mülûk ve'l-Ümem*) adlı eseri, *genel bir vekayinâme* olup *hilkatten* (Evrenin ve insanın yaratılışı) başlayıp 1179 yılına değin cereyan etmiş olan çeşitli olayları kapsamaktadır. Eser, yıl esasına göre düzenlenmiş olup olayların anlatımından sonra özellikle her yılda vefat eden değerli kimselerin (Bilim adamları ve siyasî kişilerin) biyografilerini ayrıntılı olarak içermektedir. Bu arada eserde, tabii olarak *Selçuklular* tarihi ve özellikle onların *Abbâsî Halifeliği* ile olan çeşitli ilişkileri hakkında da bilgiler yer almaktadır². Biz, bu makalemizde, eserde yer alan *Selçuklularla* ilgili bilgileri, eserin *Muhammed Abdülkadir Ata* ve *Mustafa Abdülkadir Ata* tarafından yayınlanan (Beirut 1992, 1995, indeks, İbrahim Şemseddin, Beirut 1993-95 I-XVIII cilt) nüshasından yararlanarak ortaya koymaya çalışacağız. Şimdi bu bilgileri, öteki ilgili kaynak (Özellikle *Sıbt*'in *Mir'âtü'z-zaman* adlı eserinden) ve araştırmalardan yararlanmak suretiyle yıl esasına göre ortaya koyup değerlendirmelerini yapmaya çalışacağız.

CİLT XV.

H. 430 (1038/39) Yılı Olayları

Bu yılın Ocak/Şubat ayında, *Selçuk*³, *Horasan* ve *Cebel' (Cibâl)*^{3a} hâkim ve sahip oldu, bunun üzerine *Gazne* hükümdarı *Mesud b. Mahmud b. Sebüktekin* buradan kaçtı, böylece *Selçuklular* da *Gazne* ülkesine hâkim oldular. *Mikâil*'in çocukları *Ebû Tâlib Muhammed Tuğrul Bey* ve kardeşi *Davud (Çağrı Bey)* ile *Niruz*⁴, *Gazne* ülkesine hâkim olup aralarında bölüştiler.

Selçukluların devlet kurma yolunda *Samanoğulları* devletiyle olan ilişkileri ve özellikle *Gazneli* ve *Karahanlı* devletleriyle giriştikleri mücadeleleri, *Gaznelilere* karşı kazandıkları 1035 ve bağımsızlık zaferini oluşturan 1038 zaferi metinde yer almamıştır⁵.

H. 432 (1040/1041) Yılı Olayları

Metinde, son derecede genel olarak *Oğuzların Rey* kentine gelip konakladıkları, *Gazne* hükümdarı *Mesud*'un *Gazne*'ye gittiği, *Tuğrul Bey*'in de *Nişabur'a* döndüğü, *Selçukluların* bu başarılı hareketleri sonucunda kuvvet, kudret, haşmet, heybet ve azametlerinin son derecede arttığı, bu arada içinde bilginlerin de bulunduğu bir grup insanı öldürdükleri, fakat bazı bilginlere yumuşak davrandıkları, belirtilmiştir⁶.

² İbnü'l-Cevzî'nin hayatı ve eserleri hakkında daha ayrıntılı bilgiler için bk. *İA.* (Türkiye Diyanet Vakfı), "İbnü'l-Cevzî, Ebû'l-Ferec" mad.; *İA.* "İbnülcevzî, Abd al-Rahman b. Ali b. Muhammed, Abu'l-Farac" mad.; Ramazan Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı* (İstanbul 1998 (ISAR yay.), s. 122.

³ Metinde verilen *Selçuk*'un, *Selçuklular* olması gerekir; çünkü *Selçuk*, aşağı yukarı 1007 yılında *Cend* kentinde vefat etmiştir.

^{3a} *Doğuda Horasan çölü* ve *Fars* eyâleti, batıda *Azerbaycan*, kuzeyde *Elbürz* dağları ve güneyde *Arap Irakı* ve *Hüçistan* ile sınırlanan bir eyâlet (İA. "Cibâl" mad.).

⁴ Metinde yanlış olarak kaydedilen bu ad, bilindiği üzere *Musa İnanç Yabgu* olması gerekir.

⁵ Bütün bu hususlarda ayrıntılı bilgiler için bk. A. Sevim - E. Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi, Siyaset, Teşkilât ve Kültür* (Ankara 1995 = TTK yay.), s. 16-24.

⁶ Bu son derecede kısa olarak verilen bilgilerle, *Selçuklu* kuvvetlerinin *Gaznelilere* karşı kazandıkları ve bağımsızlık elde ettikleri 1038 *Zaferi*'nden iki yıl sonra 24 Mayıs 1040'da yine *Gaznelilere* karşı kazandıkları *Dandanakan Zaferi*, *Büyük*

H. 434 (1042/43) Yılı Olayları

Bu yılda Tuğrul Bey'in *Nişabur*'u ele geçirdiği⁷ ve kardeşi Yinal adıyla ünlü olan Yusuf'un oğlu İbrahimi *Rey* ve *Cebel* (*Cibâl*)'e gönderip ele geçirttiği, kaydedilmiştir⁸.

H. 435 (1043/44) Yılı Olayları

Bu yılın ilk olayı olarak, metinde, Sultan Tuğrul Bey'in *Rey*'den hareketle *Cebel*'e sefere çıkışı kaydedilmiştir. Tuğrul Bey'in, kendi yakın adamı olduğu belirtilen (*Büveyhilerden*) Celâlüddeve Ebû Tahir (b. Bahâüddeve)'e bir mektup gönderdiği, bu mektupta *Cebel*'in (Başiboş *Oğuzlar* tarafından) tahrip edildiğini, bu yüzden burada üç bin kişinin kaldığını, mescitlerin kapılarının kapatıldığını, kaydedilmiştir. Bundan sonra Tuğrul Bey, Celâlüddeve'den "Kendisine 'Ulu hükümdar' diye hitap etmesini bildirmişti. Bunun üzerine Celâlüddeve'den ona, "Ulu hükümdar ve mü'minlerin emirinin koruyucusu" sıfatlarıyla hitap etmişti. Celâlüddeve, ayrıca (*Hilâfet veziri*) Amîdüddeve (b. Cehîr, ya da Cüheyri)'ye de "*En şerefli insan er-Reîs Ebû Tâlib Muhammed b. Eyyûb*" sıfatlarıyla hitap etmişti. Öte yandan halife (el-Kâim Biemrillah), *Halifelik Divanı*'ndan bir *tevkî* çıkartıp bir mektupla kadıların en doğru hüküm vereni olan Mâverdî (Ebû'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Habîb) ile Sultan Tuğrul Bey'e gönderdi. Bu mektupta halife, "Ülkesinde halka karşı yaptığı kötü muameleleri yapmamasını, onlara karşı lütuf ve ihsanlarda bulunmasını" emreliyordu. Mâverdî, Sultan Tuğrul Bey'e gidip *Rey* kentine yaklaşınca sultan, halifenin mektubuna saygı göstermek amacıyla onu *Rey*'e dört fersah uzaklıkta karşıladı⁹.

Bu kayıtlardan sonra metinde şu bilgiler yer almaktadır:

Selçuklu Devleti'nin kuruluşu sırasında cereyan eden olaylara değinilmektedir. Bütün bu olayların ayrıntıları için bk. A. Sevim-E. Merçil, a.g.e., s. 23-27.

⁷ Metinde, 1042/43 yılında verilen bu bilgiler, yanlıştır. Esasında Tuğrul Bey, *Nişabur*'u 1038 *Bağımsızlık Zaferi*'nden sonra ele geçirmiş, fakat şehir *Dandanakan Savaşı*'nda önce kısa bir süre *Gazneli* hükümdarı Mesut'un hâkimiyetine geçmiş, *Dandanakan Savaşı*'ndan sonra da tamamen *Selçuklu* hâkimiyetinin alınmış ve devletin başkenti yapılmıştır (Ayrıntılı bilgi için bk. A. Sevim-E. Merçil, a.g.e., s. 24-27).

⁸ Öteki kayıtlarda olduğu gibi, sultan Tuğrul Bey'in İbrahim b. Yinal (Yusuf Yinal Oğlu) fetihlerde görevlendirmesi hakkında da metinde son derecede kısa bilgi verilmiştir. Esasında *Dandanakan Zaferi*'nden ve dolayısıyla *Büyük Selçuklu Devleti*'nin kurulmasından sonra Sultan Tuğrul, devletin sınırlarını genişletmek amacıyla -*Merv Kurultayı*'nda alınan kararlar doğrultusunda- birçok *Selçuklu* hanedan mensuplarına ve emirlerine görevler vermiş, bu arada *Hemedan*, *Cibal* ve *Rey* kent ve yörelerinin fethini de İbrahim b. Yinal'a vermiştir. Hattâ çok geçmeden Sultan Tuğrul, bütün *İran*'ın fethini tamamlamaları için İbrahim b. Yinal, Kutalmış ve Çağrı Bey'in oğlu Kavurt Bey'i görevlendirmiştir (Bu hususta ayrıntılı bilgi için bk. A. Sevim-E. Merçil, a.g.e., s. 30).

⁹ Bu konuda metinde verilen bilgiler, çok genel niteliktedir. Esasında halife el-Kâim Biemrillah, Tuğrul Bey'den başka Çağrı Bey'e ve *Rey*, *Hemedan* ve *Cibâl* bölgesine akınlarda bulunan *Oğuz* beylerine de ayrı ayrı elçiler göndermiş, "Buraları yağma ve tahrip etmemelerini, aksine imar etmelerini" bildirmiştir. Bunun üzerine Sultan Tuğrul da *Selçuklular* ve *Oğuzlar* adına halifeye bir mektupla elçi gönderdi. Bu mektupta sultan, "*Gazne* hükümdarı Mesut'un halka karşı hükümdarlık görevlerini yapmadığı için yönetimi üstlendiklerini, halka adaletle muamele yaptıklarını ve özellikle ülkeyi koruma hususunda halifenin kölesi olduklarını" bildirmiştir [Bu konuda daha ayrıntılı bilgiler için bk. M. Altay Köymen, *Tuğrul Bey ve Zamanı* (Kültür Bakanlığı yay., İstanbul 1976), s. 34-37; O. Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti* (Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü yay., Ankara 1965), s. 69-70].

Bu yılda, *Oğuzlar*, emîr K a r v a ş (b. M u k a l l e d)'ın yönetiminde bulunan *Musul*'u ele geçirdiler, bu arada K a r v a ş'ın sarayını da işgal ettiler ve şehirde fesat ve karışıklıklar çıkardılar. Bunun üzerine E b û C â f e r e s - S i m n â n 'in yakın arkadaşı (Ya da evlâtlığı) olan E b u ' l - B e r e k â t , *Oğuzlarla* savaş için *Bağdad*'a halifeye geldi; daha sonra *Şerîf* E b u ' l - H a s a n b. C â f e r e n - N e s s â b e de *Musul*'dan kaçıp halifeye geldi. Çok geçmeden K a r v a ş ve D ü b e y s b. A l i b. M e z y e d , kuvvetleriyle harekete geçip *Oğuzları* yenilgiye uğrattılar ve onların büyük bir bölümünü öldürdüler¹⁰.

H. 437 (1045/46) Yılı Olayları

Bu yılda, çok genel nitelikte metinde, T u ğ r u l B e y 'in kardeşi İ b r a h i m b. Y ı n a l 'ın *Karmışin*'e (*Kirmanşah*) yürüyüp burasını (bölge emîri) E b u ' ş - Ş e v k F â r i s b. M u h a m m e d ¹¹'den aldığı, daha sonra da *Hulvan*¹²'a gidip şehri bir süre tamir ettirdiği haberinin *Bağdad*'a geldiği, kaydedilmiştir¹³.

H. 438 (1046/47) Yılı Olayları

Bu yılda metinde verilen bilgiler *Hulvan* ve yöreleri emîri S û d î b. F â r i s hakkında olup şöyledir:

S û d î b. F â r i s , amcası M ü h e l h i l 'den ayrılıp *Oğuzlara* katıldı ve onlardan aldığı kuvvetlerle *Hulvan*'a yürüyüp ele geçirdi ve burada İ b r a h i m b. Y ı n a l ve kendi adına hutbe okuttu. Fakat bir ay sonra harekete geçen M ü h e l h i l , *Hulvan*'a yeniden hâkim oldu ise de S û d î ve *Oğuzlar*, *Hulvan*'a yürüyüp şehri yağma ettiler. Bu arada B e d r â n b. S u l t a n b. S i m â l e l - H a f â c 'in ölümü üzerine R e c e b b. M e n î b. S i m â l , *Hafâceoğullarının* başına geçti. Çok geçmeden R e c e b , harekete geçip S ü r h â b b. M u h a m m e d ve kardeşini H â l i d b. Ö m e r 'i ve S û d î b. F â r i s 'i tutsak aldı ve S û d î 'yi ok (Ya da taş) atırmak, iki oğlunu da astırmak suretiyle öldürttü¹⁴.

H. 440 (1048/49) Yılı Olayları

Bu yıl içinde İ b r a h i m b. Y ı n a l 'ın -tabîi K u t a l m ı ş 'la birlikte- beraberlerinde *Oğuz* kitleleri olduğu hâlde, *Bizans* yönetimindeki *Doğu Anadolu*'ya sefere çıkıp fetihlerde buldukları anlatılmakta ve bu konuda şu bilgiler verilmektedir:

Oğuzlardan pek çoğu, *Mâverâünnehr*'den İ b r a h i m b. Y ı n a l 'a geldi; İ b r a h i m b. Y ı n a l , onlara "Biz, sizlerin bizim yanımızda kalmanızdan (yiyecek ve diğer şeyler bakımından)

¹⁰ A n a s ı o ğ l u , B o ğ a , O ğ u z o ğ l u M a n s u r B e y l e r i n k u m a n d a s ı a l t ı n d a k i ö z e l l i k l e A r s l a n Y a b g u 'ya bağlı *Oğuzlardan* (*Türkmen*) bir bölümünün *Güney-doğu Anadolu*'dan daha güneye inip *Musul*'u işgal (1043), fakat sonra K a r v a ş ve müttefiklerine yenilmeleri üzerine de *Anadolu*'ya geri dönmeleri ve T u ğ r u l B e y 'le ilişkileri hakkında bk. A.Sevim-E.Merçil, a.g.e., s. 31-33; O. Turan, a.g.e., s. 73-75.

¹¹ Bu emîr hakkında genel bilgi için bk. İA. "Fâris b. Muhammed" mad.

¹² *Zagros* geçidinin girişinde eski bir kent (Genel bilgi için bk. İA. "Hulvan" mad.).

¹³ İ b r a h i m b. Y ı n a l 'ın giriştiği fetihler hakkında bk. A.Sevim-E.Merçil, a.g.e., s. 34-35; İA. "Fâris b. Muhammed" mad.

¹⁴ Bu hususta genel bilgi için bk. İA. "Fâris b. Muhammed" mad.

dolayı sıkıntıya düşüp tedirgin oluyoruz. Bu nedenle bizim sizlerle birlikte *Rum (Anadolu)*'a gidip orada *cihat* yapmamız, en iyi, doğru ve isabetli bir iş olur" dedi. Bunun üzerine *Oğuzlar, Anadolu'ya* yöneldiler, daha sonra İbrahim b. Yinal da *Anadolu'ya* yönelip ileri harekâtına devamla *İstanbul'a* 15 günlük uzaklığa kadar yaklaştı. Bu harekâtı sırasında İbrahim b. Yinal, *Bizanslılardan* 100 binden fazla tutsak ve koyun ele geçirdi; aldığı tutsaklardan da dört bin zırh aldı; daha sonra o, kendisine getirilen 10 bin sığır ile ülkesine geri döndü¹⁵.

H. 443 (1051/52) Yılı Olayları

Metinde, bu yılda Sultan Tuğrul Bey 'le ilgili şu ilginç bilgiler yer almıştır, şöyle ki:

Bu yılda, Sultan Tuğrul Bey, *İsfahan'*ı kuşatıp şehre girdi¹⁶. Daha önce *Rey* kentini güzel bir şekilde imar ettiren Tuğrul Bey, *İsfahan'*da bir binayı yıktırdı; bu yıkılan binanın içinde, değerli mücevherler, süslenmiş (küçük) gemiler (Taşıt araçları), altın ibrikler, nefis mücevherlerle dolu topraktan yapılmış iki tane *Çin* kabı ve büyük bir define bulundu, ayrıca kapalı bir mekânda, içinde 10 bin altının bulunduğu çatlayıp ayrılmış bir toprak kap da bulundu¹⁷.

H. 445 (1053/54) Yılı Olayları

Bu yıla ait çok kısa olarak metinde verilen tek bilgi, *Oğuzların Irak'a* gitmek üzere *Hulvan'a* yöneldikleri haberinin *Bağdad'a* ulaştığıdır¹⁸.

H. 446 (1054/55) Yılı Olayları

Bu yılda, metinde, *Bağdad şihnesi Arslan Besâsîrî'nin Bağdad'*ı işgalinden önce cereyan eden olaylar hakkında şu bilgiler yer almaktadır¹⁹:

Bağdad'lı Türk askerleri, kendilerine maaşlarını vermeyen son *Irak Büveyhî* hükümdarı olan *Melik ürrahîm'in* vezirine karşı şikâyetle bulunmak amacıyla bir araya geldiler. *Bağdad'lı Türklerin* kendisine karşı harekete geçmeleri üzerine vezir, halife el-Kâim Biemrillah'ın *Harîmî'ne*²⁰sığındı. Bununla birlikte *Bağdad'lı Türkler*, huzursuzluk ve kargaşa çıkarmak amacıyla

¹⁵ Çok genel çizgilerle ve biraz da abartılı olarak metinde ifade edilen olay, *Azerbaycan Genel Valisi İbrahim b. Yinal ve Kutalmış'ın, Bizans* ordusuna karşı *Hasankale* yörelerinde kazandıkları *Hasankale Zaferi*'dir (18 Eylül 1048). Gerçekten bu zafer sonunda *Bizans*'la bir barış anlaşması yapılmıştır. Metinde, bütün bu olaylar, son derecede kapalı ifadelerde anlatılmaya çalışılmıştır [Bu hususta ayrıntılı bilgi için bk. M. Altay Köymen, a.g.e., s. 55-57; O. Turan, a.g.e., s. 76-79; A. Sevim-E. Merçil, a.g.e., s. 34-36; A. Sevim, *Anadolu'nun Fethi, Selçuklular Dönemi* (Ankara 2000, genişletilmiş 3. Baskı = TTK. Yay.), s. 49-53].

¹⁶ *İsfahan'*ın fethinin nedeni, metinde belirtilmemiştir. Esasında *Selçuklu* vasalı *İsfahan* emiri *Deylemi* ailesinden *Kâküye oğlu Feramur z'un Büveyhî* hükümdarı *Melik ürrahîm* ile kendi aleyhine işbirliğine girişmesi nedeniyle Sultan Tuğrul Bey, *İsfahan'*ı kuşatıp şehre girmiş, böylece buradaki *Feramur z* yönetimine son vermiştir (Bu hususta bk. O. Turan, a.g.e., s. 80; C.E. Bosworth, *İslâm Devletleri Tarihi*, çev. E. Merçil-M. İpşirli (İstanbul 1980), s. 125-26.

¹⁷ Bu ilginç kayıt, ilgili araştırmalara yansıtılmamıştır.

¹⁸ Genellikle *Selçuklu* ülkesinde cereyan eden çeşitli olaylar, *sünni İslâm* dünyasının dinî başkenti durumunda olan *Bağdad'a*, çeşitli yollardan ulaştırılmakta, böylece de *sünni İslâm dünyasının* lideri olan halifeye arz edilmektedir.

¹⁹ Metinde bu konuda verilen bilgiler çok az, yetersiz ve eksik olduğu için biz, özellikle ilgili araştırmalara dayanarak cereyan eden olayların açıklığı kavuşmasını sağlamaya çalıştık.

²⁰ *Bağdad'*ın üçte biri kadar büyüklükte olup etrafı surlarla çevrili halifeye ait bir yer; buraya *Harîmu Dâri'l-hilâfe* de denir [Yakut el-Hamavî, *Şihabüddin Ebü Abdullah, Mu'cemü'l-büldan* (Yay. Ferid Abdülaziz el-Cundi, Beyrut-Lübnan), II, 289].

şehre dağılıp vezire karşı baskılarını sürdürmeye çalıştılar; bu cümleden olarak onlar, *Dicle* ırmağı kıyısında çadırlar kurduktan sonra silâhlanıp atlarına bindiler. Bunlardan bir grup, halifenin *Divanı*'na giderek vezirle aralarındaki sorunları konuştular ve Halifeden, vezir onların sorunlarıyla ilgilenmesi hususunda destek olmasını" söylediler; daha sonra da atlarına binip harekete geçtiler. Bu nedenle şehirde dedikodular arttı, onların karışıklık ve fitne çıkaracakları her yana yayıldı. Bunun üzerine sokaklar ve geçit yerleri kapatıldı. Bu olayın Cuma günü cereyan etmesi nedeniyle *Kasr (Saray)* ve öteki camilerde Cuma namazı kılınmadı. Bu arada halk, mallarını *Halifelik Sarayı*'nın kapılarından olan *Bâbu'n-nûbe*²¹ ve *Bâbu'l-merâtib*'e naklettiler, halkın bu hareketi şaşılacak bir şey idi. Esasında buralar da *Türklerin* saldırısına uğrayan yerlendendi. Bu arada ülkede "Vezirin, bir kimsenin evinde ne zaman bulunursa onun kanı ve malı helâl ve mubah ve onu gösterenin de alacağı mükâfat iyi olur" sözleri münadilerle halka ilân edildi. Bu ilândan hemen sonra *Türkler*, silâhlarıyla atlarına binip *Dâru'r-Rûm* mahallesine gittiler. Burada *Besâsîrî*'nin kâtibinin ve başkalarının evleri vardı. *Türkler*, buraları yağma ettikten başka buradaki kiliseye girip pek çok mal ele geçirdiler, daha sonra da kilise ile birlikte birkaç evi de ateşe verdiler; avâm tabakası ise *Türklerle* savaştılar. *Kerh* mahallesi²², *Kalâin*²³, *Nehrü Tâbek*²⁴ ve *Harbiyye*²⁵ halkını korumak amacıyla da *Bâbü'l-garebe*'ye²⁶ geçtiler. Öte yandan halife el - K â i m B i e m r i l l a h, *Türklerle* haber gönderip "Sizlerin, veziri bizden istediğinizi biliyoruz; biz, onun adamlarını yakalattık, bu, bizim için mümkün olan bir amaçtı, fakat canı tehlikeye atan fitne ve fesattan hiçbir eser kalmadı. Eğer bu durum, sizin arzu ettiğiniz gibi olursa bu husustaki hakkımızın anlaşılmasına kadar bize mühlet veriniz" dedi. Bunun üzerine *Türkler*, "Buna itaat edecekleri" hususunda halifeye cevap gönderdiler, halifelikçe "*Türklerle* bazı şeylerin verilmesi" kararlaştırıldı, böylece *Türkler* de sâkinleştiler. Bunun üzerine vezir, ortaya çıktı ve talep edilmesi üzerine de bir bıçakla kendini yaraladı. Daha sonra da o, *Besâsîrî*'ye teslim edildi. Vezirlik görevini ise *Ebu'l-Hüseyn b. Abdurrahîm* üzerine aldı²⁷.

Bu olayın anlatımından sonra hiçbir bilgi verilmeden yalnızca "Sultan *Tuğrul Bey*'in *Rum (Anadolu)* ülkesine *gazaya* çıktığı"²⁸ ifade edildikten sonra *Ebu'l-Hâris el-Muzaffere l-Besâsîrî*'nin faaliyetleri hakkında şu bilgiler verilmektedir:

Besâsîrî, *Türklerin* sözkonusu edilen davranış ve hareketlerinden sonra beraberinde *Hafâceoğulları*²⁹ olduğu hâlde, *Bağdad*'a döndü ve şehrin batı kesimindeki evine gitti. O, bu hareketi nedeniyle halife tarafından azarlanmadı, o da bundan sonra halifeye hizmetten geri durmadı. Fakat bununla birlikte ondan halifeye karşı birtakım nefret davranışları görülmeye başlandı. Çok geçmeden *Besâsîrî*, *Duceyl ırmağı*³⁰ tarafına gitti, bu sırada halifenin veziri *Reisürrüesâ İbnü'l-Müslime*'nin bazı yakınlarının şehrin karşı kesimine geçirilmesi için bir gemi hazırlandı. Fakat

²¹ Bk. (Yakut, a.g.e., I, 370-71).

²² *Bağdad*'ta özellikle *Şiilerin* oturduğu bir mahalle (Yakut, a.g.e., IV, s. 508-09).

²³ Yeri tespit edilememiştir.

²⁴ *Nehrü't-Tâbek* imlâsıyla da yazılan *Bağdad*'ın güney-batı kesiminde bir mahalle (Yakut, a.g.e., V, 371).

²⁵ *Bağdad*'ta büyük ve ünlü bir mahalle (Yakut, a.g.e., II, 274).

²⁶ *Bağdad*'ta *Halifelik Sarayı*'nın büyük kapılarından biri (Yakut, a.g.e., IV, 218).

²⁷ Bu konuda İbnü'l-Esir (el-Kâmil f't-Tarih, Beyrut 1966, IX, 597-98)'de oldukça ayrıntılı bilgiler yer almaktadır; bütün bu olayları karşı. F. Sümer, Arslan el-Besâsîrî [Türk Dünyası, Araştırmaları (İstanbul 1986), s. 102].

²⁸ Bu konuda ayrıntılı bilgiler için bk. O. Turan, a.g.e., s. 82-85; A. Sevim-E. Merçil, a.g.e., s. 36-37; A. Sevim, Anadolu'nun Fethi, s. 53-54; M. A. Köymen, a.g.e., s. 57-58.

²⁹ *Ukayloğulları* kabilesinin *Hevâzin* koluna mensup bir *Arap* kabilesi (Genel bilgi için bk. İA. "Hafâce" mad.).

³⁰ Bu ırmak hakkında bk. Yakut, a.g.e., II, 505.

Besâsîrî, gümrük vergisi isteyerek buna engel oldu. Bu arada da huzursuzluk yaratan propagandalar artmaya başladı. Bunun üzerine halife, Besâsîrî'ye kalbini hoş tutan haberler gönderdi. Besâsîrî de halifeye "Benim *Hilâfet Divanı*'nda görevli nâibten başka hiçbir sorun ve şikâyetim yoktur" diye haber yolladı. Daha sonra da o, *Horasan* yoluna gitti ve *Hilâfet Divanı*'na ait arazi ve diğer yerlerle ilgili işlerin yürütülmesini ağırlaştırdı³¹.

Bu yılın Zülhicce (Mart) ayında Besâsîrî, *Enbâr*'a³² yönelince yandaşları olan *Bağdad Türkleri* ve avam tabakası, yağma amacıyla *Bağdad*'tan çıkıp ona katıldılar. Çok geçmeden beraberinde Dübeysb. Alîb. Mezeyed olduğu hâlde Besâsîrî, *Enbâr*'a ulaşip burasını ele geçirdi ve burada bulunan bilgin bir kimsenin ellerini kesti. Daha sonra Besâsîrî, *Bağdad*'a döndü ve onun halifece *Beytü'n-nûbe*'ye gelmesi istendi; o, burada hazır olunca da kendisine *hil'at* giydirildi ve sonra da *Beytü'n-nûbe*'nin hizasına gidip halifeye hizmet ve ululamada bulunduktan sonra buradan ayrıldı, fakat şehrin *Dicle* ırmağının öte yakasındaki kesimine geçmedi³³.

H. 447 (1055/56) Yılı Olayları

Bu yılın ilk olayı olarak, Rebiülâhır (Haziran) ayında Besâsîrî'ye içinde şarap bulunan bir teknenin *Bâbü'l-Ezec*'e³⁴ geldiği ve İbn Sükkereel-Hâşimî ve Abdüssamed'in adamlarından bir grubun gelip bu tekneyi parçaladığı kaydedilmiştir³⁵. Bu kayıttan sonra metinde, *Bağdad*'ta cereyan eden fitne ve fesat olayları hakkında da şu bilgiler verilmiştir:

*Bâbü't-tâk*³⁶ ile *Sük-i Yahya*³⁷ halkı arasında fitne ve fesat hareketleri sürüp gitti. *Sâhibü's-şurta* (Güvenlik kuvvetleri yetkilisi) ve *Türkler*, bu fitne ve fesadı bastırmak için atlarına binip harekete geçtilerse de bu, bir yarar sağlamadı. İki taraf arasındaki bu mücadele, *Bâbü'l-Basra* (*Bağdad*'taki *Basra Kapısı*) ve *Kantarateyn*'deki³⁸ *Kerh* mahallesi halkına da sıçradı. Öte yandan Besâsîrî, *Halifelik Divanı*'na getirilip "Halifeye sadakat ve bağlılıkla itaat edeceği" hususunda ant içerildi. Daha sonra *Türkler*, Besâsîrî'nin önünde bağırıp çağırarak suretiyle gürültü çıkardılar ve "Haklarının kendilerine ulaştırılmadığını" söylediler ve ondan "Kendilerine yardım yapılması" hususunda izin vermesini istediler, o da onlara bu izni verdi. Bu arada halifenin veziri *Reisürrüesâ* (Ebu'l-Kâsım Alî İbnü'l-Müslime), Besâsîrî'ye dil uzatıp "onun tutum ve davranışlarının iyi olmadığını; *Mısır* halifesiyle mektuplaştığını; *Abbasi* halifesine karşı düşmanca hisler beslediğini" halifeye söyledi. Bunun üzerine halife, ona "Besâsîrî'yi ne yapalım?" sorusunu sordu. Vezir de ona "Onun şimdi öldürülmesi uygun olmaz" cevabını verdi³⁹.

³¹ Bütün bu olaylar, Besâsîrî'nin yavaş yavaş *Halifelige* hâkim olma girişimlerine başladığını göstermektedir. Bu hususta genel olarak bk. M. A. Köymen, a.g.e., s. 36-37; F. Sümer, a.g. makl., s. 102; A. Sevim-E. Merçil, a.g.e., s. 40; ayrıca bk. İbnü'l-Esir, a.g.e., IX, 601-02.

³² *Irak*'ın kuzey-doğu kesiminde *Fırat* ırmağının sol kıyısında bir kent (Genel bilgi için bk. İA. "Enbâr" mad.).

³³ Besâsîrî, metinde belirtilmemekle birlikte *şii Mısır Fatimileriyle* işbirliği yaparak yavaş yavaş *Abbasi Halifeliği*'ne hâkim olmak amacıyla harekete geçmek suretiyle *Enbâr*'ı ele geçirmiştir. Bu konuda daha ayrıntılı bilgi için bk. İbnü'l-Esir, a.g.e., IX, 601-02.

³⁴ *Bağdad*'ın batı kesiminde büyük bir mahalle (Yakut, a.g.e., I, 200).

³⁵ Bu hususta daha açık bilgi için İbnü'l-Esir, a.g.e., IX, 608; F. Sümer, a.g.e. makl., s. 103.

³⁶ *Bağdad*'ın batı kesiminde büyük bir mahalle (Yakut, a.g.e., I, 366).

³⁷ *Bağdad*'ın batı kesiminde *Rasâfe-Dârü'l-memleke* (*Sultanlık Sarayı*) arasında bir mahalle (Yakut, a.g.e., III, 323).

³⁸ İki *Kantara* ve ötekiler (Mahalleler) hakkında bk. Yakut, a.g.e., IV, 459-62.

³⁹ Metinde Besâsîrî'nin yavaş yavaş *Abbasi Halifeliği*'ne hâkim olma hareketlerinin devamını gösterdiğinin ifade edildiği bu olaylar hakkında da bk. İbnü'l-Esir, a.g.e., IX, 608; ayrıca bk. Not nr. 33.

Bu kayıtlardan sonra İbn ü'l-Cevzî, yalnızca Abdurrahman adıyla bahsettiği Ebû Mansur Abdurrahman el-Kazzâr aracılığıyla Ebû Bekr b. Ali el-Hatîb (el-Bağdadî)'den -eseri olan *Tarihu Bağdad*'ı belirtmeksizin- şu bilgileri nakletmektedir:

Besâsîrî adıyla bilinen Arslan et-Türkî'nin haşmet, kuvvet ve otoritesi büyüdü ve *Türklerin* ileri gelenleri arasında eşi ve benzeri olmaması nedeniyle güçlendi ve herkesi korkutucu ve ürkütücü oldu. İşte bu nedenle o, memleketleri istilâ ile ele geçirdi, böylece onun adı, *Arap* ve *Acem* emîrleri arasında dolaşmaya (söylenmeye) başladı. Çok geçmeden de onun adına, *Irak*, *Ahvaz*(*Ehvaz*)⁴⁰ ve yöreleri camileri minberlerinde hutbe okundu ve o, buralardan vergi aldı. Halife el-Kâim Biemrillah, onsuz herhangi bir şeye karar veremezdi. Fakat bir süre sonra Besâsîrî'nin kötü niyeti ve *Bağdad*'taki *Türklerden* bir grubun onunla işbirliği yaptığı, halife tarafından tespit edilip ortaya çıkarıldı; çok geçmeden de o, *Vâsıt*'ta⁴¹ bulunduğu sıralarda *Hilâfet Sarayı*'ni yağma ve halifeyi yakalama plânları yapmaya başladı. Bunun üzerine halife, bu sırada *Rey* kenti yörelerinde bulunan ve Tuğrul Bey adıyla bilinen *Oğuz* emîri Ebû Tâlib Muhammêd b. Mikâîl'e mektup yazıp onu *Irak*'a gelme hususunda teşvik etti. Halifenin bu girişimini öğrenen Besâsîrî'nin yandaşlarından büyük bir bölümü, ondan ayrılıp *Bağdad*'da döndü ve aralarında fikir ve işbirliği yaptıktan sonra *Harimü'z-zâhiri* (*Tâhiri*)'nin yakınında bulunan *Derbü Sâlih*⁴² adıyla bilinen yerdeki Besâsîrî'nin oturduğu yere saldırarak buradaki binaları ateşe verip moloz yığını hâline getirdiler. Öte yandan Tuğrul Bey, Ramazan 447 (Kasım/Aralık 1055)'de *Bağdad*'a gelince Besâsîrî, *Fırat* ırmağı kıyısındaki *Rahbe*'ye⁴³ gitti. Bu arada kendisine *Bağdad Türklerinden* büyük bir kitle de katıldı; işte bu sırada Besâsîrî, *Mısır Fatimî* halifesi (el-Mustansır Billah) ile mektuplaşıp "Kendisine itaat hâlinde bulunduğunu ve *Irak*'ta adına hutbe (şii) okutacağını" bildirdi. Bunun üzerine *Mısır* halifesi, ona para yardımında bulundu ve *Rahbe* (*Fatimî*) emîrliğine atadı⁴⁴.

Hatîb Bağdadî'den yapılan bu nakilden sonra metinde, "*Musannif* (Yani İbn ü'l-Cevzî) diyor ki" başlığı altında şu bilgiler verilmektedir:

Tuğrul Bey, *Bağdad*'a yaklaşınca askerleri *Horasan* yolu üzerinde yayıldılar. Bu nedenle halk, tedirgin ve huzursuz oldu ve onları korku aldı. Bu arada şehir dışında oturan halk, *Hilâfet Sarayı*'na gittiler. Öte yandan Tuğrul Bey'in elçisi, aşağı-yukarı 30 *Oğuzla* birlikte *Hilâfet Divanı*'na geldi. Bunu hoş karşılamayan ve huzursuz olan askerler, silâhlanıp atlarına bindiler. Elçi, Tuğrul Bey'in halifeye olan mektubunu *Hilâfet* mensuplarına teslim etti. Mektupta,

⁴⁰ *Abbasi Halifeliği*'nin bir eyaleti olup doğu ve güneyden *Fars eyaleti*, kuzeyden de *Cihâl eyaletiyle* çevrilmiştir (Genel bilgi için bk. İA. "Ehvâz" mad.).

⁴¹ *Dicle* ırmağı üzerinde *Irak*'ın orta kesiminde, kuzey, güney ve doğu yönlerine giden ana yolların başlangıç noktasında bulunan bu tarihi kent hakkında bk. İA. "Vâsıt" mad.

⁴² *Bağdad*'ın batı kesiminde bulunan güvenli bir yer (Yakut, a.g.e., II, 289).

⁴³ *Fırat* ırmağının sağ kıyısında bir kent. Şimdiki adı *el-Miyâdin*'dir (Bk. İA. "Rahbe" mad.).

⁴⁴ İbn ü'l-Cevzî'nin, Besâsîrî olayına tanık olan Hatîb Bağdadî'nin eserinden yaptığı bu nakil, son derecede azdır. Bu sıralarda *Bağdad*'ta bulunan ve cereyan eden bütün olaylara bizzat tanık olan Hatîb Bağdadî'nin eserinde [*Tarihu Bağdad* (Yay. M. Emin el-Hancı, Kahire 1931), IX, 399-404], bu konuda ayrıntılı bilgiler yer almaktadır. İbn ü'l-Adîm, Bugyetü't-taleb fi Tarih-i Haleb adlı eserine [A. Sevim, Biyografilerle Selçuklular Tarihi, Bugye çev. (Ankara 1989, 2. baskı), s. 3-7] Hatîb Bağdadî'nin adı geçen eserinden bu konuları içeren kısımları hiç eksiksiz olarak nakletmiştir.

"Halife hazretlerini görmek ve ondan inayet istemek için geleceğini, daha sonra da yollarını onartmak için *Hacca* gideceğini; buradan da *Suriye* halkı ve doğru yoldan sapıp direnişe geçenlerle mücadele edeceğini" bildiriyordu. Bu arada önce *Tuğrul Bey*'in, daha sonra da (*Büveyhî hükümdarı*) *Melikürrahîm*'in adları hutbelerde okutuldu. Bu sıralarda *Hilâfet* veziri *Reisürrüesâ* (İbnü'l-Müslime), beraberinde bir topluluk olduğu hâlde, *Tuğrul Bey*'i karşılamaya çıktı; veziri, bir *Türk* topluluğu ve özel bir atla (*şehrî*) sultanın hâcibi karşılayıp özel atı ona takdim ederek "Bu, sultanın özel binitlerinden bir attır; senin buna birkaç gün binmen, sultan tarafından istendi" dedi. Bunun üzerine *Reisürrüesâ*, katırından inip bu ata bindi. Bundan sonra da sultanın veziri *AmîdüddevelEbû Nasrel-Künderî* geldi. *Reisürrüesâ*, onu karşıladı; vezir, atından inip yaya yürümek istedi. Fakat *Reisürrüesâ*, buna engel oldu; böylece her ikisi, binitleri üzerinde oldukları hâlde, kucaklaştılar. Daha sonra da her ikisi, *Nehrevan*'a⁴⁵ gittiler. *Reisürrüesâ*, sultanı karşılayıp ona "Halife adına iyi ve güzel sözler söyledi". Bunun üzerine sultan, bu sözler için halifeye teşekkür etti. Bu arada *Reisürrüesâ*, halifeyi ululaması için yer öpmesi hususunda sultana işaretle bulundu. Daha sonra sultan, "Ben, buraya ancak halifenin iyi işlerinden, yüksek ve değerli âdet ve törelerine uyup itaat etmek ve bu şerefli hizmetin gerçekleşmesi dolayısıyla öteki *Horasan* hükümdarlarından ayrı konumda olmak, halifelüğün düşmanlarından kaçmak, fethedip hâkim olmak amacıyla *Suriye* ülkesine gitmek için geldim. Ayrıca *Hac* yollarını yapmak üzere de geri döneceğim" dedi. Bunun üzerine *Reisürrüesâ*, sultana "Ulutanrı sana bütünüyle dünyayı verdi, bu nedenle nefisini, bu nimetin bazılarıyla satın al! (Yani bu nimeti iyi kullan!). Tanrı'nın sana vereceği *dârü'l-âhireti* (âhret mekânını, öbür dünyayı) arzu et!" dedi ve sultandan "Melikürrahîm'in çocuklarının gitmek istedikleri yere gönderilmesini" istedi ve hemen *Melikürrahîm*'i sultana teslim etti. Böylece o, tutsak alınmış oldu ve bu yılın Ramazan ayının sonunda (Aralık sonları) da onun adı, hutbelerden çıkarıldı ve bir kaleye⁴⁶ gönderilip orada hapsedildi⁴⁷.

Bu kayıtlardan sonra metinde, yine "*Musannif* (İbnü'l-Cevzî) diyor ki" başlığı altında *Tuğrul Bey*'in *Selçuklu Türkleri*'nin ilk hükümdarı olduğu ve *Selçuklular* devletini bina edip kurduğu, *Melikürrahîm* adıyla adlandırılan kimsenin ise *Deylem* emirlerinin ve *Büveyhoğulları* hükümdarlarının sonuncusu olduğu, kaydedilmiştir. Bu kayıttan sonra da Ramazan (Aralık) ayında *Besâsîrî*'nin kâtibi *İbnü'l-Hasen Saîd b. Nasren-Nasrânî*'nin tutuklandığı, *Hilâfet Sarayı* ve diğer yerlerdeki mal ve hazinesinin mühürlendiği, kaydedilmiştir.

Bu küçük, fakat öteki ilgili kaynaklarda yer almayan kayıttan sonra metinde, 2 Şevval (25 Aralık)'de *Tuğrul Bey*'in yanında sekiz fil olduğu hâlde *Dârü'l-memleke (Sultanlık Sarayı)*'ye girdiği ve askerlerinin de *Bağdad*'ta-ki *Türkerin* evlerine dağılıp yerleştikleri belirtilmiştir⁴⁸.

⁴⁵ *Bağdad-Vâsıt* arasında küçük bir ilçe (köy). Bk. Yakut, a.g.e., V, 375 vd.

⁴⁶ *Sıbt İbnü'l-Cevzî*'nin, *Bağdad*'ta cereyan eden bütün olaylara tanık olan halifenin *İnşa Divanı*'nda görevli *Garsunnî*'me'nin kayıp *Uyûnü't-tevârih* adlı eserinden yaptığı nakillerde, *Melikürrahîm*'in sultanın buyruğuyla, önce *Şirvan* kalesinde, daha sonra *Rey* kalesinde, son olarak da *Taberek* kalesinde hapse atıldığı, kaydedilmiştir. Bu hususta bk. Ali Sevim, *Sıbt İbnü'l-Cevzî'nin Mir'âtü'z-zaman fî Tarihi'l-âyan Adlı Eserindeki Selçuklularla ilgili Bilgiler*, I. Sultan *Tuğrul Bey* Dönemi (Belgeler, *Türk Tarih Belgeleri Dergisi*, XVIII/22, 1998), s.7.

⁴⁷ Bu olayların ayrıntıları için bk. o. Turan, a.g.e., s. 85; M.A.Köymen, a.g.e., s. 34 vd.; A. Sevim-E.Merçil, a.g.e., s. 40-43; F. Sümer, a.g.makl., s. 104-105; bu olayların daha çok ayrıntıları için bk. A. Sevim, *Biyografilerle Selçuklular Tarihi*, s. 1 vd.

⁴⁸ Bu konuda daha ayrıntılı bilgiler için bk. A. Sevim, a.g. makl. s. 8; ayrıca bk. A. Sevim-E. Merçil, a.g.e., s. 41; O. Turan, a.g.e., s. 86; M.A.Köymen, a.g.e., s. 39.

Bu kayıttan sonra 10 Zülkade Salı günü (31 Ocak 1056 Çarşamba), *Damganlı Ebû Abdullâh Muhammed b. Ali'nin Kadi'l-kudâtlik* (Başkadı) görevine atıldığı ve ona *hil'at* giydirildiği, daha sonra Çarşamba günü (1 Şubat) Tuğrul Bey'e de *hil'at* giydirildiği⁴⁹, bundan sonra ise Ebû Abdullâh Muhammed'in, önünde borular ve davullar çalındığı hâlde evine döndüğü kaydedilmiştir.

Bu çok kısa kayıttan sonra metinde, Çağrı Bey'in kızı Hatice Arslan Hatun'la evlenmesi kararlaştırılan halifenin oğlu Zahîretüddin Ebû'l-Abbas Muhammed'in öldüğü (Zülkade = Ocak/ Şubat) kaydedilmektedir ki, bu husustaki bilgiler *Selçuklularla* ilgili olmadığı için biz burada onlardan bahsetmiyoruz.

Cilt XVI.

H. 448 (1056/57) Yılı Olayları

Bu yılın ilk olayı olarak metinde, şu bilgiler verilmiştir:

Muharrem ayının başlangıcında (Mart 1056 sonları) Tuğrul Bey'in veziri Amîdülmülk / Ebû Nasr (Mansur b. Muhammed) el-Kündürî, (Tâcü'l-mülûk Ebû Kâlicâr) Hezâreb b. Bikîr (Bengîr) b. İyad el-Kürdî ile *Basra, Ahvaz* ve buralara bağlı yerlerin vergisini tahsili etmesi için bu yıl (H. 448) için, 360 bin sultan altını karşılığında bir anlaşma (Tabîi sultan adına) yaptı. O da bu yerlerin vergilerine el koydu; ayrıca ona "*Ahvaz*'da (Tabîi halife ve sultanın adlarından sonra) kendi adına hutbe okutması hususunda izin verildi⁵⁰.

Bu kayıttan sonra, *Bağdad*'a gelen bir kısım *Selçuklu* askerlerinin halkın evlerine yerleştirilmeleri sonucunda, ortaya çıkan huzursuzluklar ve alınan önlemler hakkında şu bilgiler verilmiştir:

Bu yıl içinde, *Selçuklu* askerlerinin *Bağdad* halkının evlerine girip yerleşmeleri dolayısıyla şehirde huzursuzluk ve zarar yaygınlaştı. Bunun üzerine halife el-Kâim Biemrillâh, veziri *Reisürrüesâ İbnü'l-Müslim* e'ye, "Sultan Tuğrul Bey'in veziri Amîdülmülk Kündürî'yi çağırmasını ve bu huzursuzluğu onunla konuşmasını, kendisinin bu huzursuzluktan endişelendiğini bildirmesini; eğer sultanın, Ulutânır'ın yerine getirilmesini kesinlikle gerekli (vâcib) gördüğü şeylere itimad ettiği takdirde halka yapılan bu kötü şeyler hususunda bize yardımcı olması hususunu bildirmesini" emretti. Bunun üzerine *Reisürrüesâ*, "Katına gelmesi" hususunda Kündürî'ye bir mektup yazdı. *Reisürrüesâ*, çok geçmeden yanına gelen Kündürî'ye, halka yapılan kötülükleri anlattı. Bunun üzerine Kündürî, derhal sultana gidip durumu arzetti. Sultan ona "Askerlerin çokluğu nedeniyle onları kontrol etmeye pek gücüm yetmiyor" dedi. Fakat kısa bir süre sonra sultan, bir gece, veziri Kündürî'yi yanına çağırıp ona şunları söyledi:

⁴⁹ Metinde belirtilmeyen Sultan Tuğrul Bey'e, *Sincar*'da *Besâsîrî* ve yandaşlarına karşı kazandığı zaferden sonra (1057) halife el-Kâim Biemrillâh tarafından görkemli bir törenle *hil'at* giydirildiği, başına bir *taç*, beline *altın bir kılıç* takıldığı, *sancak* ve değerli armağanlar verilip çeşitli lâkaplar ile anıldığı hakkında bk. A. Sevim-E. Merçil, a.g.e., s. 40-43; O. Turan, a.g.e., s. 87-89.

⁵⁰ Bu konuda daha ayrıntılı bilgi için bk. A. Sevim, a.g.makl. s. 3 ve aynı sayfadaki not nr. 8. Sıbt, bu husustaki ayrıntılı kayıtları, *Garsunî*'nin kayıp eseri *Uyûnü't-tevârih*'ten nakletmiştir.

"Ben, bir gece, bana bu anlatılanlar nedeniyle, U l u T a n r 'ının korkusu ve tedirginlik beni sarmış olduğu hâlde, uykuya daldım; rüyamda bir şahıs gördüm; bunun -U l u T a n r 'ının salât ve selâmı üzerine olsun- T a n r 'ının elçisi (H z. P e y g a m b e r) olduğunu hissettim; o, güya *Kâbe*'nin kapısında ayakta duruyordu; ben, bu sırada ona selâm verdim; fakat o, bana hiç iltifat edip yakınlık göstermedi ve bana 'T a n r ı, kendi memleketleri ve buralardaki kulları hakkında sana emîr ve hüküm veriyor, fakat sen, onun ululuğuna rağmen bunlara uymamaktasın ve dolayısıyla yerine getirmekten çekiniyorsun. Şimdi derhal halifenin *Divan*'na git ve *Emîrû'l-mü'minin'in* (Halifenin), kendisine itaat edilmesi hususundaki emîr ve isteklerine bak!" dedi. Sultanın bu rüyası, halifenin veziri *Reisürrüesâ*'ya bildirildi. Bunun üzerine *Divan*'dan T u ğ r u l B e y'in, Efendimiz T a n r ı elçisini -T a n r 'ının salât ve selâmı üzerine olsun- rüyada görmesi müjdesi nedeniyle bir *tevkî* çıktı. *Reisürrüesâ*, bu *tevkî* ile sultana gitti ve *tevkî* ona verdi. Sultan bu *tevkî* okuyunca ağladı ve "Selçuklu askerlerinin halkın evlerinden çıkarılmasını ve bu husustaki buyruğunu kendi adına yerine getirecek birinin gönderilmesini" emretti⁵¹.

Bu kayıtlardan sonra Sultan T u ğ r u l B e y'in *Bağdad*'taki bazı faaliyetleri hakkında şu bilgiler verilmiştir:

Bu yıl içinde Sultan T u ğ r u l B e y, korunması gereken kimselerin (kadın, çocuk vs.) içine girip sığınmaları için uzun bir sur ve ayrıca bu surun içine evler yapılmasını isteyip, işi başlattı. Bu arada Sultan, *Dârü'l-memleketi'l-Adudiyye*'nin yenilenmesi için ustalar topladı ve buraya yakın olan *Bağdad*'ın doğu kesimindeki evleri, mahalle, çarşı ve yolları yıktırdı. Bu işleri gerçekleştirmek amacıyla, gerekli malzemeleri sağlamak için, *Türklerin* oturdukları bir kısım evler yıkılarak ahşap kısımları çıkarılıp alındı, bunu önlemek isteyen bu evlerde oturan halk, kullandıkları eşyanın ahşap kısımlarını alıp mobilyacılar ve fırıncılara sattılar⁵².

Bu kayıttan sonra Ç a ğ r ı B e y'in kızı ile halifenin evlenmesi anlatılmakta ve şu bilgiler verilmektedir:

Bu yılın Muharrem ayına sekiz gün kala, Perşembe günü (13 Mart 1056 Çarşamba), halife e l - K â i m B i e m r i l l a h'ın, Sultan T u ğ r u l B e y'in kardeşinin (Ç a ğ r ı B e y) kızı H a t i c e (A r s l a n H a t u n) ile 100 bin altın *mıhr* karşılığında nikâhı kıyıldı. Nikâhta *Kadi'l-kudât* E b ü A b d u l l a h e d - D a m g â n î, *Başkadı* E b u ' l - H a s e n e l - M â v e r d î ve nikâh hutbesini okuyan *Reisürrüesâ* E b u ' l - K â s ı m İ b n ü ' l - M ü s l i m e hazır bulundular. Bir süre sonra İ b n ü ' l - M ü s l i m e, "Efendimiz ve büyüğümüz *Emîrû'l-mü'minin* lütfedip nikâhı uygun görüp kabul buyurlarsa nikâhı kıyarım" dedi. Bunun üzerine halife, "Bu nikâhı bu *mıhr*le (100 bin atın) kabul ettik" dedi. Şaban ayı (Ekim) girdiği zaman İ b n ü ' l - M ü s l i m e, sultana gidip *Emîrû'l-mü'minin*, sana şunları söyledi dedi: "U l u T a n r ı, 'emanetleri ehline veriniz⁵³' diye size buyuruyor. Değerli emanet A z î z e'nin (A r s l a n H a t u n) *Hilâfet Sarayı*'na nakli hususunda tarafımızdan izin verilmiştir". Bunun üzerine sultan, "Başüstüne" dedi. Daha sonra halifenin annesi, *Dârü'l-memleke (Sultanlık Sarayı)*'ye gitti ve "A r s l a n H a t u n'un *Hilâfet Sarayı*'na

⁵¹ İ b n ü ' l - C e v z î, torunu (kızının oğlu) S ı b t İ b n ü ' l - C e v z î'nin bu konuda çok ayrıntılı nakiller yaptığı *G a r s u n n i ' m* e'nin kaybolan eserinden bu konuda -az da olsa- nakiller yapmış, fakat *G a r s u n n i ' m* e'nin adını ve eserinin adını belirtmemiştir. S ı b t'in bu husustaki son derecede ayrıntılı ve ilginç nakilleri için bk. A. Sevim, a.g. makl., s. 8-10 ve bu sayfalardaki 22, 24, 25 ve 26 numaralı notlar.

⁵² Bu bilgilerin açıklığa kavuşturulup daha iyi anlaşılması için bk. A. Sevim, a.g.makl., s. 5.

⁵³ *Kur'an. Nisâ* suresi, âyet nr. 58.

gönderilmesi" haberini bildirdi ve Arslan Hatun da ona teslim edildi. Böylece ikisi birlikte akşam saatlerinde *Bâbü'l-garebe*⁵⁴ye gittiler. *Selçuklu* veziri Amîdülmülk Kündürî, Arslan Hatun'la birlikte içeri girip yer öptü ve dedi ki: "Sizin hâdiminiz Rükneddin (Tuğrul Bey), emanetin (gelin Arslan Hatun'un) *Hilâfet Sarayı*'na getirilmesi hususunda sizin yüksek törelerinize uymuştur. O, gelin hususunda ulu kişiliğinize sığınıp para ve diğer şeylerin verilmemesinden sakınılmasını istiyor". Daha sonra onlar, saraydan ayrıldılar. Bundan sonra gelin Arslan Hatun, birkaç kez yer öptü. Bu arada halife el-Kâim Biemrillah, onu kendine çekip yaklaştırdı ve kendi tarafında yanına oturttu. Bu arada ona, altınla işlenmiş bir ferace giydirdi ve başına mücevherlerle işlenmiş bir taç koydu. Halife, ertesi gün de geline, 100 ipekli giysi ve altın işlemeli keten bezi (Ya da simli şerit) ve üzerinde, yakut ve firûze bulunan küçük çıkıntılı altın bir tas verdi ve ayrıca da *Dicle* ırmağı (*Timar, zeâmet*) gelirinden 12 bin altın tahsis etti^{54a}.

Bu kayıtlardan sonra metinde, *Bağdad*'ta, yiyecek ve öteki mal ve mülk fiyatlarının aşırı derecede yükseldiği; özellikle yiyecek maddeleri alamayan fakir halktan pek çok insanın yaygınlaşan veba hastalığına yakalanıp hayatlarını kaybettiği; ölümlerin yılanmadan ve kefensiz olarak gömüldükleri; bir günde bin insanın öldüğü; ölümlerin Receb (Eylül/Ekim) ve Şaban (Ekim/Kasım) aylarında daha da arttığı; bu nedenle Sultan Tuğrul Bey'in kendi parasından 18 bin kişiyi kefenletip gömdürdüğü; bu arada 4-5 kişinin bir tabuta konulup defnedildiği ve nihayet pahalılık ve veba hastalığının *Mısır, Mekke, Hicaz, Diyarbakır, Musul, Cibâl, Horasan* ve daha pek çok yerlere yayıldığı belirtilmiştir⁵⁵.

Bu kayıttan sonra metinde, *Reisürrüesâ* Ebu'l-Kâsım Ali b. el-Hasen İbnü'l-Müslim'e'nin *Bağdad*'taki (Şiilerin oturduğu) *Kerh* mahallesine (*Sünnilerin* simgesi) siyah bayrakların açılmasını" emrettiği; bunun üzerine mahalle halkının rahatsız ve tedirgin olduğu; İbnü'l-Müslim'e'nin, onların sıkıntı ve üzüntülerini artırmak hususunda pek çok çaba gösterdiği; fakat Tuğrul Bey'in veziri Amîdülmülk Kündürî'nin, buna engel olduğu kaydedilmiştir⁵⁶.

Bu kayıttan sonra metinde, *muhtesib* Ebû Mansur b. Nâsır es-Siyârî'nin, zimmet sahiplerinin (*Zimmilerin*) hesaplarını kontrol edip el koyduğu; onları, boyalı (Renkli) sarıklar giymeye mecbur ettiği; onun bunu sultanın emri üzerine dolayı yaptığı; fakat Arslan Hatun'un, bu mecburiyeti onlardan kaldırdığı, dolayısıyla da *muhtesibi* bu uygulamadan men ettiği belirtilmiştir⁵⁷.

⁵⁴ *Bağdad*'ta *Hilâfet Sarayı*'nın büyük kapılarından birisi (Yakut, a.g.e., IV, 218).

^{54a} Halifenin, Çağrı Bey'in kızı Hatice Arslan Hatun'la evlenmesi hususunda, görgü tanığı Garsunni'm'e'nin eserinden naklen Sıbt İbnü'l-Cevzî'nin eserindeki son derecede ayrıntılı bilgiler için bk. A. Sevim, a.g.makl., s. 4-5 ve bu sayfalardaki notlarda gösterilen bibliyografya.

⁵⁵ Bu hususta ayrıca bk. İbnü'l-Esir, a.g.e., IX, 631.

⁵⁶ *Bağdad*'taki *Kerh* mahallesinde çoğunluğu *Türk* olan ve *Besâsiri* yandaşları bulunan *şii*ler oturmakta idiler. *Hilâfet* veziri İbnü'l-Müslime, *sünnilerin* siyah bayrağını (*Şiilerin* bayrağı beyaz renkli) oraya diktirmekle onları baskı altına almaya başladı. Fakat *Selçuklu Devleti*'nin huzursuzluk çıkarmamaları durumunda, çeşitli mezhep yandaşlarına eşit muamele yapma siyaseti gereği *Selçuklu* veziri, İbnü'l-Müslime'nin bu hareketine engel olmuştur (Bu hususta bk. A. Sevim, a.g.makl., s. 5).

⁵⁷ Metinde kaydedilen bu ilginç kayıt, ilgili araştırma ve kaynaklarda yer almamıştır.

Bu kayıtlardan sonra metinde, Sultan Tuğrul Bey'in *Bağdad*'tan ayrılıp *Mısır Fatimî* halifesiyle iş birliği yapan Arslan Besâsîrî ve beraberindekilere karşı harekâta başladığı hakkında şu bilgiler yer almaktadır:

Bu yılda Sultan Tuğrul Bey, *Musul'a* yönelmek için *Bağdad*'tan ayrıldı, beraberinde, marangozlar ile büyük ve küçük mancınık yapan ustalar vardı. Sultan, *Bağdad*'ta 13 ay, 13 gün kalmıştı. Halife, kendisinin *Bağdad*'ta kalması için pek çok çaba gösterdi ise de sultan, *Bağdad*'ta kalmayıp ordusuyla harekete geçip *Evânâ*⁵⁸, *Ukberâ*⁵⁹ ve yörelerine akınlarda bulundu ve tutsaklar aldı; bu arada *Tekrit'e*⁶⁰ de yönelip kalesini kuşattı. Sultanın bu harekâtı nedeniyle ülkenin sınır bölgelerinde pahalılık yaygınlaştı; öyleki 6 eşek yükü (1 kür) buğday 190 altına yükseldi; fiyatlar *Selçuklu* askerleri arasında da arttı. Bu nedenle 3.202 gram (1 ratl) ekmek 1 dirhem altıda birinin (*Dânak*) yarısına satıldı⁶¹.

H. 449 (1057/1058) Yılı Olayları

Bu yılın ilk olayı olarak Sultan Tuğrul Bey'in halife el-Kâim Biemrillah ile buluşması anlatılmakta olup şöyledir:

Bu yılda Sultan Tuğrul Bey, halife el-Kâim Biemrillah ile buluştu. Esasında sultan, bu buluşmanın Zülkade (Ocak) ayında gerçekleşmesi için halifeden istekte bulunmuştu. Hilâfet veziri *Reisürrüesâ İbnü'l-Müslime*, önünde hâcipler olduğu hâlde, *Sahnü's-selâm (Selâmlık)* revakının baş tarafında bir yere oturdu ve *Nakibü'l-Abbâsiyyîn ve'l-Aleviyyîn, Kadi'l-kudât* ve *şâhidleri* yanına çağırdı. Öğle olunca İbnü'l-Müslime, Sultan Tuğrul Bey'e mektup yazıp "Halifenin, huzuruna kabul izninin içeriğini" bildirdi ve bu mektubu *Hâşimî ailesinden* el-Me'mûn'un iki oğlu, *Hâs Hâdim* ve *Hâcibler* ile sultana gönderdi. Sultan, bu mektubu alıp okuyunca derhal, kendisine halife tarafından gönderilmiş olan süslü bir deniz aracına bindi; sultanla birlikte birkaç nehir teknesi, bunların arkasında da karadan iki fil, sultanın hizasında ilerliyorlardı. Bir süre sonra sultan, önünde yürüyen (Ebü Kâlicâr b. Büye'nin) çocukları (Ebü Ali ve Ebü Tâlib Kâmurâ), emirler ve melikler ve aşağı yukarı 500 *Türk* gulam olduğu hâlde, *Hilâfet Sarayı*'na girdi ve *Sahnü's-selâm*'ın dehlizinin önüne ulaştı. Burada atının üzerinde uzun süre bekledi. Nihayet kapı açıldı. Bunun üzerine sultan, atından inip yürüyerek *Sahnü's-selâm*'a girdi. Bu sırada *Reisürrüesâ*, ortaya çıkıp sultanı karşıladı. Çok geçmeden sultan, yerden aşağı yukarı 7 arşın (4.76 m.) yükseklikte bir tahtın üzerinde oturmakta olan halifenin bulunduğu yere girdi. Halifenin üzerinde, sade uzun bir gömlek, başında bir sarık, omuzunda, Peygamber'in -Tanrı'nın salât (Rahmet) ve selâm (Selâmeti)'i üzerine olsun- cübbesi ve elinde bir deynek vardı. Sultan, halifeyi görünce birkaç kez yer öptü ve halifenin oturduğu yere yaklaşınca *Reisürrüesâ*, onu halifenin oturduğu taht'tan başka, ondan yaklaşık üç ayak uzaklıktaki güzel ve hoş görünümlü bir taht'a götürüp oturttu. Daha sonra da halife *Reisürrüesâ*,ya "Rükneddin (Sultan)'i senin tarafına al!" dedi. Fakat sultanla birlikte veziri *Amîdülmülk Muhammed b. Mansur el-Kündürî* de vardı; böylece *Reisürrüesâ*, her ikisini de kendi tarafına aldı ve yanındaki bir kürsüye sultan

⁵⁸ *Tekrit* yönünde *Bağdad*'a 10 fersah uzaklıkta küçük bir belde (Yakut, a.g.e., I, 326).

⁵⁹ *Bağdad*'a 10 fersah uzaklıkta küçük bir belde (Yakut, a.g.e., IV, 160-61).

⁶⁰ *Musul-Bağdad* arasında ünlü bir belde (Yakut, a.g.e., II, 45-46).

⁶¹ Metinde verilen bu çok az ve son derecede yetersiz bilgilerin ayrıntıları ve daha iyi anlaşılabilmesi için bk. A.Sevim, a.g.makl. s. 12-16; A. Sevim-E.Merçil, a.g.e., s. 42; O. Turan, a.g.e., s. 87-28; M.A. Köymen, a.g.e., s. 48 vd.; F. Sümer, a.g.makl., s. 107 vd.

oturdu. Daha sonra halife, *Reisürrüesâ*'ya "T u ğ r u l B e y 'e söyle ey A l i ! 'Halife, senin çalışma, davranış ve çabalarından dolayı seninle öğünüyör; erdemli olman nedeniyle de sana teşekkür ediyor; senin kendisine yakınlaşmandan dolayı hoşlanıyor ve sana olan sevgisi artıyor. U l u T a n r ı 'nın kendisine verdiği bütün ülkelerin görevlendirmelerinin hepsini sana veriyor ve böylece de seni oralarda görevlendiriyor ve oralarda yaşayan kullarına ihtimam gösterme işini sana veriyor. Seni görevlendirip sorumlu kıldığı şeylerden dolayı T a n r ı ' dan korkup bu sorumluluktan çekinmeni ve sana verdiği nimetlerin değerini ve bu husustaki kulluğunu iyi bilmeni, ülkelerin imarı ve kulların işlerini yürütmeye, adaletin yayılması ve zulmün bertaraf edilmesi hususlarında çaba göstermeni istiyor" dedi. Halifenin *Reisürrüesâ* tarafından nakledilen bu sözlerini vezir A m î d ü l m ü l k K ü n d ü r î , sultana Türkçeye çevirmek suretiyle açıkladı. Bunun üzerine sultan, ayağa kalkıp yer öptü ve "Ben, halifenin hizmetkârı ve kölesiyim, onun buyruk ve yasaklarını yerine getirip uygulayan görevli bir insanım ve bu hususta beni kendisine ehil kabul edip görevlendirmesiyle ve U l u T a n r ı 'dan yardım, tevfiik ve doğru yolu aramakla şeref duyarım" dedi. Sultan, bu konuşmasından hemen sonra yerinden kalkıp *hil'at* giydirilmesine halifece izin verilmesi üzerine beraberinde, veziri A m î d ü l m ü l k K ü n d ü r î olduğu hâlde, *Selâmlık* (Kabul salonu)'ın yanındaki bir odaya girdi. Çok geçmeden sultana aynı türde yedi *hil'at* giydirildi ve başına da taç kondu; böylece sultan, odadan çıkıp halifenin ön tarafına oturdu. Bu arada da yer öpmek istedi ise de başındaki taç nedeniyle bunu yapamadı. Bu arada halife, önünde bulunan özel kılıcı alıp sultana kuşattı ve ona "Doğu'nun ve Batı'nın (Yani dünyanın) hükümdarı" unvanıyla hitap etti. Daha sonra halife, üç bayrak getirtti, bunlardan ikisi, üzerinde, sarı yazılarla, biri de altın işlemeli yazılarla, "Şükür" yazılı bayraklar idi. Halife, "Şükür" yazılı bayrağı eliyle bağladı ve getirttiği ahidnâme ile birlikte sultana verdi. Sultan da bu ahd'e sadakatle bağlı kalacağına söz verdi. İşte tam bu sırada sultana halife tarafından "Bizim (Halife) sana verilen bu ahidnâmemiz, bizim buyruğumuzun gerektirdiği şeyleri yapman için sana tercüme edilip okunsun. T a n r ı , bize ve sana, bütün *Müslümanlar* için bizim yaptığımız ve tesis ettiğimiz şeyleri hayırlı kılsın. T a n r ı 'nın emîr buyurduğu şeyleri yapman için halife, sana öğüt verip emrediyor. T a n r ı 'nın yapmaman için senden uzak tuttuğu şeylerden sen de kendini uzak tut! Bu *Reisürrüesâ* Mansur b. Ahmed, bizim senin yanındaki nâib, vekil, emanet ve temsilcimizdir; onu koru ve gözet! Çünkü o, kamil ve güvenilir bir insandır. U l u T a n r ı 'nın adını kendine dost, arkadaş ve koruyucu bilerek hareket et!" dedi. Halifenin, kendisine bildirilen bu konuşmasından sonra sultan, halifeye teşekkür edip iyi niyet, itaat ve sadakatını göstermek için yer öptü ve halifenin şerefli ve kutsal elini öpmek istedi. Halife de ondan ayrılmadan önce elini iki kez ona uzattı. Sultan onun elini öpüp gözlerine sürdü. Daha sonra orada bulunan ve cereyan eden her şeye tanık olan büyük ve küçük devlet ve hilâfet ileri gelenlerinin hepsi, odadan çıkıp başka bir mekâna girdiler. Sultan da halifelik sarayının avlusuna çıkıp önünde bayraklar olduğu hâlde, atına binerek oradan ayrıldı. Bu sırada *Selâmlık*'ın damından *Beytü'n-nûbe*'nin penceresine kadar uzanan bayraklar asıldı. *Reisürrüesâ*, Pazartesi günü, sultana gidip, halife adına, onu kutladı ve ona "Halife, nimetinden sana bol bol vermek, kendisine ait görevleri sana devrederek seni görevlendirmek ve sana *hil'at* vermek için kutlama törenine katılmanı istiyor" dedi. Bunun üzerine sultan, ayağa kalkıp yer öptü ve "Halifenin, teşekkürü ve ömrünün geri kalan kısmında kendisine kulluk yapacağını bir rütbeye ve altınla işlenmiş bir divanı bana göndermeye beni lâıyk görmüştür" dedi. Bunun üzerine *Reisürrüesâ*, sultana "Halife, bu *hil'at* giymen ve şerefli meclise gelip oturmanı sana emrediyor; halifenin nimet ve lütuflarının sürekli oluşunu görebilmeleri için ilgili kimselere izin vermeni senden istiyor" dedi. Böylece sultan, halifenin, kendisine olan bu yakınlığına sevindi. Daha sonra sultan, halifenin, kendisine karşı olan bu güzel tutum ve davranışına karşılık olarak ona kılıç ve kemerleri takılı, at üstünde 50 *Türk* askeri, 20 at, 50 bin altın ve 50 parça giysi gönderdi⁶².

⁶² Sultan T u ğ r u l B e y 'in *Bağdad*'a gelip halife e l - K â i m B i e m r i l l a h'la buluşması, bu sırada yapılan tören ve halifeye sultanın karşılıklı konuşmalarının daha açık ifadelerini kapsayan bilgiler için bk. A. Sevim, a.g.makl. s. 25-27 ve s. 27'deki 62 numaralı nottaki kaynak ve eserler.

H. 450 (1058/59) Yılı Olayları

Bu yılın en önemli olaylarından olan Tuğrul Bey'in kardeşi İbrahim (b.) Yınal'ın isyanı, bu arada Besâsîrî'nin *Bağdad*'ı işgali ve bu sıralarda cereyan eden ilginç ve çeşitli olaylar metinde şöylece verilmiştir:

Sultan Tuğrul Bey, beraberinde kardeşi İbrahim b. Yınal olduğu hâlde (önce Besâsîrî ve müttelikleri tarafından işgal edilen) *Musul*'a, daha sonra da *Nusaybin*'e yöneldi. Bu sıralarda İbrahim b. Yınal, Tuğrul Bey'e isyan ile beraberinde büyük ordusu olduğu hâlde, Tuğrul Bey'den ayrılıp *Rey* ketinde doğru yöneldi. Bu arada Besâsîrî de İbrahim b. Yınal'a mektup gönderip Tuğrul Bey'e isyana devamla tek başına *Selçuklu Devleti* hükümdarı olması hususunda onu hırslandırıp kıskırttı ve kendisine yardım sözü verdi. Bu durum karşısında Sultan Tuğrul Bey ordusunu geride bırakıp İbrahim b. Yınal'ı izlemeye başladı. Bu arada da veziri Kündürî, oğulluğu Enûşîrvan ve eşi Hatun (Altuncan)'u geride bıraktığı askerlerle bu yılın Şevval (Kasım/Aralık) ayında *Bağdad*'a gönderdi. Bir süre sonra "Tuğrul Bey'in, kardeşi İbrahim b. Yınal ile *Hemedan*'da savaşa tuttuğu ve İbrahim b. Yınal'ın Tuğrul Bey'e galip geldiği ve onu *Hemedan*'da kuşattığı" haberi, *Bağdad*'ta yayıldı. Bunun üzerine sultanın eşi Hatun, oğlu Enûşîrvan ve vezir Kündürî, *Hemedan*'a gitmek istediler. Onların bu kararı üzerine *Bağdad*'ta durum, son derecede ıstırap verici bir hâl aldı. Bu arada uydurmacı insanlar, "Besâsîrî'nin *Bağdad*'a yaklaşmakta olduğu" haberini etrafa yayıp *Bağdad*'ta korku ve heyecan yarattılar. Bunun üzerine Kündürî, Tuğrul Bey'e yardıma gitmekten vazgeçti. Onun bu karar ve tutumu üzerine Hatun, Kündürî ve onunla birlik olan oğlunu yakalatıp tutuklamaya girişti. Bu nedenle onlar, *Bağdad*'ın batı kesimine kaçtılar ve üzerinden geçtikleri *Dicle* köprüsünü parçalayıp tahrip ettiler, bu arada onların *Bağdad*'taki evleri yağma edildi. Öte yandan Hatun'la beraber olan *Oğuzlar*, Hatun'un beraberinde bulunan silâh, giysi ve diğer çeşitli malları aldılar. Çok geçmeden Hatun, kendisine katılan ordunun büyük bir bölümüyle birlikte *Hemedan*'a yöneldi. Bu arada Kündürî ve Enûşîrvan, artık güvenli olarak *Ahvaz* yoluna çıktılar. Böylece *Bağdad* askerden boşalınca halk, tedirgin olup korku ve telâşa kapıldı. Bunun üzerine halka "Kim şehirden çıkmak isterse çıksın" denildi. Fakat halk ve çocuklar buna ağladılar. Bu arada halkın büyük bir bölümü *Bağdad*'ın batı kesimine gitti, bu nedenle oraya geçiş fiyatı 1, 2 ve 3 altına yükseldi. Bu gece, halifenin sarayının üstünde aşağı yukarı 10 baykuş, toplu hâlde rahatsız edici ve huzuru bozan sesler çıkarıyorlardı. Bunun üzerine Ebû'l-Ağar (Dübeys) b. Mezeyed, *Reisürrüesâ*'ya "Bizim yanımızda, ortaya çıkacak kötü olaylara karşı koyacak bir askerî kuvvet yok, bu nedenle halifenin *Bağdad*'tan çıkıp aşağı memleketlere gitmesi, iyi olur" dedi. Halife, kendisine bildirilen bu öneriye olumlu yanıt verdi ise de sonradan, sarayından çıkıp ayrılmak, kendisine çok ağır geldi. Bu nedenle de bu fikrinden vazgeçti. Fakat *Reisürrüesâ*, halifeye, *Bağdad*'tan ayrılma fikrini kabul etmesi için pek çok çaba gösterdi. Bu arada avam tabakasından bazı kimseler, düşmanlarımıza karşı savaşın uygun ve yerinde olacağı düşüncesiyle toplanmışlardı. Bu sıralarda *Reisürrüesâ* ve *Amidü'l-Irak* (Ebû Nasr Ahmed el-Müstevfî) *Dârü'l-memleke* (*Sultanlık Sarayı*)'ye giderek silâhların iyi olanlarını olarak geri kalanlarını ateşe verip yaktılar. 6 Zülkade Cuma günü (25 Aralık Cuma) halk, Besâsîrî'nin *Enbâr*'da olduğu haberinin doğru olduğunu tespit ettirdi ve hemen *Mansur Camii*'ne Cuma günü saldırdılar. Bu nedenle imam, camiye gitmedi, müezzinler de minarelerde ezan okuyup hemen aşağı indiler ve "Besâsîrî'nin askerlerinin *Dâru'r-rakik*⁶³ sokağı hizasına gelmiş

⁶³ *Bağdad*'ta *Harimü't-Tahirî*'ye bitişik bir mahalle (Yakut, a.g.e., II, 479-80).

olduklarını gördüklerini" haber verdiler. Bu nedenle halk, Cuma namazını hutbe okunmaksızın kıldı. Ertesi günü (Cumartesi) önce, aşağı yukarı 200 atlı *Bağdad*'a geldi. Sonra da Zülhicce (Ocak/Şubat) ayında, Pazartesi günü, beraberinde *Mısır* bayrakları olduğu hâlde *B e s â s î r î*, *Bağdad*'a girdi. Bu sırada da *Dicle* ırmağı kıyısında kösler vuruldu. *Kerh* mahallesi halkı, *B e s â s î r î*'yi karşıladı; halk, *B e s â s î r î*'nin atının önünde durup, kendilerinin yanında kalması için ona dua ve niyazda bulundu. Daha sonra *Kerh* mahallesine giren *B e s â s î r î*, buradan da *Meşraatü'r-revâyâ*'ya giderek burada çadır kurdurup oturdu. *B e s â s î r î*'nin ön tarafında, üzerinde "*el-İmam el-Mustansır Billah Ebû Temim Muaddu Emîri'l-mü'minîn*" yazılı bayraklar vardı. Bu arada *B e s â s î r î*, ayak takımı ve alelâde insanları toplayıp, onları halifenin sarayını yağma etmeleri için kışkırttı. Esasında halk, çok zor durumda olup nerdeyse acından ölmek üzere idi. İşte bu sırada *K u r e y ş b. B e d r a n*, aşağı yukarı 200 atlı ile gelip *Bâbü'l-Basra*'nın su yolu üzerinde konakladı. *B e s â s î r î*'nin askerleriyle *Bağdad*'a gelip konaklaması üzerine *Amîdü'l-İrak*, *Bağdad*'ın doğu kesiminde, beraberinde askerler, devlete ait yakınları, *Hâşimiler*, avam tabakası ve *Türkler* olduğu hâlde, akşama değin at üstünde bekledi. *B e s â s î r î*'nin askerleri, onlarla karşı karşıya geldilerse de aralarında herhangi bir şey olmadı. Bu sırada *Kadi'l-kudat Ebû Abdullâh ed-D a m g a n*'in evi, *B e s â s î r î* yandaşları tarafından yağmalandı. Evde bulunan sicillerin büyük bir bölümü ile hukuk kitapları telef oldu; bunlardan bazıları attarlara satıldı; bu arada halifeye ait evler de yağma edildi. Ayrıca mezhep ayrılığı nedeniyle öç olmak için *Bâbü'l-Basra*'nın büyük bir bölümü de yağma edildi. Bu nedenle burada oturan halk, çırıl çıplak evlerini terkedip buradan *Sûku'l-Mâristan*'a gittiler, beraberlerinde kadın ve çocuklar olduğu hâlde, yollara oturdular. Hava da bu sıralarda çok soğuk idi. *Kerh* mahallesi halkı, ezanlarına (*Şiî simgesi*) "*Hayya alâ hayri'l-amel* (Hadi iyi iş yapmaya)" cümlesini eklediler. Bu nedenle onlarda büyük bir sevinç, neşe ve mutluluk hasıl oldu. Bu arada onlar, beyaz bayrak hazırlayıp *Kerh* mahallesinin ortasına diktiler. Ayrıca bu bayrağın üzerine de "*el-Mustansır Billah*" adını yazdılar ve bu bayrağın bulunduğu yere hep birlikte oturdular; işte bu sıralarda da *Dicle* ırmağı üzerinde bulunan teknelerde çarpışmalar olmakta idi. 13 Zülkade Cuma günü (1 Ocak 1059 Cuma) olunca *Mansur Camii*'nde *Mısır* hâkimi (Halife *el-Mustansır Billah*) adına *Şiî* hutbesi okundu ve ezana da "*Hayya alâ hayri'l-amel*" cümlesi eklendi. Bu sıralarda *B e s â s î r î*, *Dicle* ırmağı üzerindeki köprü'nün onarılmasını başlattı. Bu nedenle *Bâbü't-tâk* geçişi kapatıldı. Çok geçmeden *B e s â s î r î*'nin askerleri, onarılan köprüden geçip *ez-Zâhir* semtinde konakladılar ve 20 Zülkade Cuma günü (8 Ocak 1059 Cuma) *Rusâfe Camii*'ne gidip namaz kıldılar, bu camide *Mısır* halifesi adına hutbe (*Şiî*) okutuldu. Öte yandan halife *el-Kâim Biemrillah*, sarayının çevresine ve *Nehrü'l-Muallâ*'ya⁶⁴ hendekler kazdırdı. Ayrıca *Halbe*'ye⁶⁵ de kuyular kazdırdı ve buraya savaş için gelecek olanların içine düşmesi amacıyla bu kuyuların üzerleri örtüldü. Ayrıca halifenin sarayının surlarına, burçlar inşa edildi. *Reisürrüesâ*, saraydan dışarı çıkıp *Bâbü'l-Halbe*'nin aşağı tarafında durarak oradakilere ok dağıttı ve onlara kapıyı açtı. Bu sırada *B e s â s î r î*, geri çekilmek suretiyle onları kendi tarafına çekti. Daha sonra da onlara âniden saldırıp bozguna uğrattı. Bu nedenle sarayın bu kapısı ölülerin cesetleriyle doldu, *Reisürrüesâ* ise korkusundan halifenin sarayına kaçtı. Bu arada halifenin haremdekiler, haremde kaçarak *Bağdad*'ın batı kesimine gittiler. Bu sırada avam tabakası, *Nehrü'l-Muallâ* ve *Divanü'l-Hâss*'ı ifade edilemeyecek ölçüde yağma ettiler. Çarşıları da ateşe verdiler. Bunun üzerine halife, kara bir giysi giyip omuzunda *H z. P e y g a m b e r*'in hırkası, ön tarafında sancak, elinde kınından sıyrılmış bir kılıç, çevresinde *Hâşimilerden* bir zümre, başları açık ve saçları dağınık, ellerinde altın iperle bağlanmış *Kur'anlar* olan câriyeler, önünde kılıçları çekilmiş hâdimler olduğu hâlde, atına bindi. Bu

⁶⁴ Halifenin büyük sarayının da içinde bulunduğu *Bağdad*'ta bir mahalle (Yakut, a.g.e., V. 374).

⁶⁵ *Bağdad*'ın doğu kesiminde büyük bir mahalle (Yakut, a.g.e., II. 333).

sırada *Amîdü'l-Irak* (Ebû Nasr Ahmed el-Müstevfî) halifenin Kureyş b. Bedra'nın himayesi altına alınması isteğine tanık oldu. Kureyş ise Besâsîrî ile bir anlaşma yapıp onunla birlik oldu. Bu arada halife, kendisine ait olan ve üzerinde çevrenin seyredilebileceği sarayının *Manzara* kısmına çıktı. Bu arada halifelik veziri Ebû'l-Kasım İbnü'l-Müslîm'e, ortaya çıkıp göründü ve Kureyş'e "Ey Ale müddin, halife, senin buraya yaklaşmanı istiyor" diye seslenince Kureyş de *Manzara*'ya yaklaştı ve İbnü'l-Müslîm'e ona "Tanrı, sana, hiç kimsenin nâil olamadığı bir rütbe versin. Çünkü halife, kendi canı, ailesi ve yakın adamları için Ulutarı ve onun elçisi - Tanrı'nın salât ve selâmı üzerine olsun- ve *Arap* milletinin kefaletiyle senin himayene girmek istiyor" dedi. Bunun üzerine Kureyş, ona "Ulutarı, onu himayesine almıştır" dedi. Bunun üzerine İbnü'l-Müslîm'e, ona "Onunla (Halifeyle) beraber olanlar, bu himayeye dahil mi?" diye sorunca o da "Evet" dedi ve sarığın altındaki külâhını çıkarıp kefalet olarak halifeye verdi. Bunun üzerine İbnü'l-Müslîm'e, aşağıdan gözlerini onlara dikip baktı. Halife aşağı inince *Halbe Kapısı*'nın karşısındaki kapı açıldı, o da oraya girdi. Bunun üzerine Kureyş, onun önünde birkaç kez yer öptü. Daha sonra Besâsîrî, söz konusu kefaleti haber alınca Kureyş'e, haber gönderip "Sen, aramızda ant içtiğimiz hâlde, her ikisine, kefalet mi verdin?" dedi. Esasında Besâsîrî ile Kureyş, "Birbirlerinden habersiz hareket etmeme, karar vermeme ve ülkeden elde edilecek olan bütün mal ve paraları, aralarında bölüşme" hususunda ant içmişlerdi. Bunun üzerine Kureyş, ona "Ben, aramızda kararlaştırılan şeylerden dönmedim. Senin düşmanın, İbnü'l-Müslîm'e'dir, al onu!, Ben de buna karşılık halifeyi alırım" dedi. Bu öneriyi benimseyen Besâsîrî'ye İbnü'l-Müslîm'e'yi getirip teslim etti. Besâsîrî, onu görünce "Merhaba, devletleri yıkıp milletleri, ülkeleri ve içindeki insanları mahveden!" dedi. Bunun üzerine İbnü'l-Müslîm'e "Ey emîr, kudret ve kuvvet sahibi olduğundan dolayı beni affet!" dedi. Besâsîrî, cevap olarak ona "Sen, kuvvet ve kudret sahibi idin. Esasında sen, sancak sahibi olan bir tâcir idin; o zaman kadın, çocuk ve askerleri asla affetmedin. Ben, böylece kılıç sahibi olarak seni nasıl affederim? Sen, benim mallarımı alıp eşimi cezalandırdın ve beni, *Bağdad*'tan sürüp uzaklaştırdın, düzenimi bozdun ve evimi tahrip ettin. İşte bütün bunlar, senin kötü kusurlarından ve yetersiz aklından hasil olmuştur" dedi. Bu arada halk, toplanıp İbnü'l-Müslîm'e'yi yakalayarak öldürmek istedi. Bunun üzerine Besâsîrî, halkın bu hareketinden kaygıya düşerek onu yanına aldı ve kendisinden özür dilerken de onu sürekli olarak azarlardı. Bu arada İbnü'l-Müslîm'e'nin bindiği atın üzengisini tutan adam, onu yere düşürmek amacıyla atın kolanını çözdü, halk da ona yardım etmişti; çok geçmeden İbnü'l-Müslîm'e yere düştü, derhal atından inen Besâsîrî, onu halkın saldırısından korumak için kendi atına bindirdi ve kendi otağına götürüp bağladı. Sonra da bağlarını çözüp dövdü ve onu yeniden bağladı. Daha sonra Besâsîrî, halifenin eşi Melîke Hatun (*Arslan Hatun*)'u ele geçirdi. Ona izzet ve ikramda bulunduktan sonra onu Ebû Abdullâh İbn Cered'e'ye teslim etti. Öte yandan Kureyş, halifeye, *Bağdad*'ın doğu kesimindeki evinin hizasında bir çadır kurdurdu. Halife de buraya girip yerleşti. Bu arada Kureyş, İbn Cered'e'yi himayesine aldı. Çünkü o, daha önce kendi evini ve buraya sığınan tâcirleri koruduğu için Kureyş'e 10 bin altın verme taahhüdünde bulunmuştu. Öte yandan avam takımı, halifenin sarayını yağma edip pek çok kumaş, cevâhir ve yakut ele geçirdiler. Bu arada Ebû Sa'd es-Sûfî'nin ribatını ve İbn Yusuf (İbn Cered'e)'un da evini ateşe verip yaktılar. Fakat sonra "Yağmanın durdurulması" emredildi. Öte yandan Besâsîrî, binitiyile askerlerine gitti. Daha sonra da bu askerlerinin hepsini ele geçirmek istediği *Harimü't-Tâhirî*'ye götürdü. 4 Zülhicce Cuma günü (22 Ocak Cuma) halifenin camiinde hutbe okunmadı, öteki camilerde ise *Mısır* hâkimi adına *şii* hutbesi okundu. Aynı gün, halifenin *Bağdad*'ta kalma isteği, yerinde görülmedi. Bu nedenle Besâsîrî ve Kureyş b.

B e d r a n arasında "halifenin *Bağdad*'tan nakli ve onun ikisinden birinin elinde kalmaması, *Hadisetü Âne*⁶⁶ hâkimi M u h â r i ş adıyla bilinen bedevîye teslimi ve her ikisinin, halife hakkındaki kararları kesinleşinceye kadar *Hadisetü Âne*'de göz altına alınması" hususunda müzakereler cereyan etti. Halife, bunu öğrenince K u r e y ş 'e haber gönderip kendisine sığınacağını bildirdi. Fakat o, halifenin bu önerisini kabul etmedi. Bunun üzerine halife, kalkıp K u r e y ş 'in çadırına gitti ve onu görünce eteğine yapışıp dedi ki: "Benim senden uzaklaştırılmam ve senin himayenden çıkarılmamla ne yapılmak istendiğini, bilmiyorum. Ben, kendi canımı, benim hakkımda gerekli olan kefaleti bana vermen şartıyla ancak sana teslim ederim. Ben, şu anda sana geldim. Böylece senin beni himayene alman gerekir. T a n r ı 'ya ant olsun ki T a n r ı , benim içimdedir. Beni B e s â s î r î 'ye teslim edersen o zaman beni mahvedip yok etmiş olursun. Essasında böyle bir davranış, *Arap* töresinde yoktur". Bunun üzerine K u r e y ş , "Sana hiçbir zarar, ziyan ve kötülük yapılmayacaktır, fakat bu çadır senin gibi ulu birisinin kalmasına uygun değildir; B e s â s î r î , senin burada kalmana razı olmaz. Bu nedenle ben, seni *Hadisetü Âne*'ye nakledip dindar bir insan olan amca oğlum M u h a r i ş 'e teslim edeceğim. Benim himayeme güven ve çadırına dön!" dedi. Onun bu sözleri üzerine halife, ümitsizliğe düşüp ayağa kalkarak "Karar, T a n r ı 'ya aittir, çünkü T a n r ı , her şeyin en iyisini ve doğrusunu yapar. U l u T a n r ı 'nın güç, kuvvet ve kudretinden başka hiçbir güç, kuvvet ve kudret yoktur" dedi. Öte yandan K u r e y ş , 9 Zülhicce Çarşamba (27 Ocak Çarşamba) gecesi *Bağdad*'ın batı kesimine geçti ve *Mansur Camii*'nin yakınına çadırını kurdu ve halifeyi de *Mekabir-i Kureyş*'teki⁶⁷ *Meşhed*'e götürdü ve ona "Geceyi burada geçir!" dedi. Fakat halife "Bana düşman olan *Aleviler* burada oturuyorlar" diyerek bunu kabul etmedi ise de sonunda mecburen *Meşhed*'e girip geceyi bir türbe evinde geçirdi. Ertesi gün, B e s â s î r î ve K u r e y ş 'in adamlarından bir grup, halifeyi kaldığı yerden alıp bir deve üzerindeki kubbeli çadıra (Tahtirevan) oturarak önce *Enbâr*'a, daha sonra da *Fırat* ırmağı üzerindeki *Hadisetü Âne*'ye gönderdiler. Buranın hâkimi, iyi ahlâklı, doğru, dürüst ve halifeye hizmet üstlenen M u h â r i ş e l - B e d e v î idi. Halife, *Enbâr*'a ulaşınca üşüyüp soğuktan şikâyette bulundu. Bunun üzerine *Enbâr* ileri gelenlerinden olan İ b n M e h d e v i y e (İ b n M e h d û y e) adıyla bilinen bir kimse, halifeye kolsuz gömlek, çarşaf, battaniye ve pamuklu bir hırka (cübbe) gönderdi. Bu arada halife, *Enbâr*'dan *Bağdad*'a bir mesaj gönderdi; o, bu mesajında B e s â s î r î ve K u r e y ş 'e "Kendisine lütuf ve ihsanda bulunup *Bağdad*'a geri döndürmelerini, kendisine ait bütün yerlerin korunması hususunda ciddi bir ant içmelerini" bildirdi. Fakat onun bu isteklerine hiç aldırış edilmediği gibi kendisine bu hususta herhangi bir cevap da verilmedi. Bunun üzerine halife, *Hadisetü Âne*'ye gidip orada ikamete başladı.

Hemedanlı Abdülmelik b. Muhammed,⁶⁸ halife el-Kâim Biemrillah'ın yakınlarının birinden naklen şunları söyledi: Halife demiştir ki: *Hadisetü Âne*'de bulunduğum zaman bir gece namaz için kalktım. Kalbimde T a n r ı 'ya bir münacaatın (yalvarıp yakarma) sıcaklığını ve tatlılığını hissettim. Bu nedenle de bana lütfedip kolaylık göstermesi için U l u T a n r ı 'ya duada bulundum ve şöyle dedim: T a n r ı m , beni yurduma döndür. Benimle ailem ve çocuklarım arasındaki mesafeyi kapat! Böylece onlarla bir araya gelmemi, kolaylaştır, onlarla eza ve cefadan yorulmuş olduğumuz hâlde, ünsiyet bahçelerine bizi geri döndür! Bunun üzerine *Fırat* ırmağı kenarında, birisinin yüksek sesle "Evet, evet" dediğini, duydum ve kendi kendime "Bu adam, başka birisine hitap ediyor" dedim. Sonra da T a n r ı 'dan dilek tutmaya ve ona yalvarıp yakarmaya

⁶⁶ *Fırat* ırmağı kıyısında sağlam kalesi olan tarihi bir kent (Yakut, a.g.e., II, 266-67).

⁶⁷ *Bağdad*'ta ünlü bir mahalle (Yakut, a.g.e., V, 191).

⁶⁸ *Bağdad*'ta ünlü bir mahalle (Yakut, a.g.e., V, 191).

başladım. Fakat çok geçmeden o bana bağıranı gördüm. Böylece Ulu Tanrı'nın, bizim başımıza gelen bu olaylar dolayısıyla o adamı gizli olarak konuştuğunu anladım. Halifenin sarayından çıkışı, aşağı yukarı Zülkade (Aralık/Ocak) ayında idi, sarayına dönüşü de yine aynı ayda olmuştur⁶⁹.

İsfahanlı Mahmud b. el-Fazl (b. Ebû Nasr), halife hakkında şunları rivayet etmiştir: Halife el-Kâim Biemrillah, göz altında bulunduğu zaman bir dua yazıp bir bedevîye vererek ona "Bu duayı *Kâbe*'ye götürüp asmasını" emretti. Bu dua şöyledir:

Zavalı Kulundan Ulu Tanrı'ya

Tanrım! Sen, saklanan gizli sırları kesinlikle bilirsin. Tanrım! Senin bu bilinen ve kendi yarattıklarının -bunların içinde ben de varım- işlerine, benim bildirmemden daha çok vâkıfısın. Kullarından bir kul (Besâsîrî), senin nimetine karşı nankörlük yapıp şükür etmedi, âkıbetleri hiçe sayıp dikkate almadı. Senin sabırlı olman karşısında o, gururlu ve şiddet sahibi bir insan oldu. Kötülük yapmak için bize saldırdı, düşmanca ve şiddetli hareket ve davranışlarda bulundu. Tanrım! Bize yardım edenler azaldı; zâlim, kuvvet ve kudret buldu. Sen, her şeyi bilen, âdil ve insafı bir hâkimsin. Biz, ona karşı ancak senin yardım ve inayetle galip gelebiliriz. Onun şer ve fesadından ancak sana sığınırız. O, senin yaratıklarınla kuvvet bulmuş, biz ise yalnız seninle kuvvet buluruz ey âlemlerin Rabbi! Tanrım! Biz, onu, senin yargılamana havale edip sana bıraktık. Onun hakkında, adaletin yerine getirilmesi için seni bizim yerimize vekil yaptık. Bu nedenle benim ve onun arasında hükümünü ver! Çünkü sen, hâkimlerin en hâkimisin! Tanrım! Onun hakkında kuvvet ve kudretini ve senden dilediğimiz dilekleri bize göster! Tanrım! O, günah işleyerek kuvvet bulduğu için onun kuvvetini çek al! Ve kudretinle bizi, onun kudretine güçlü kıl ey merhametlilerin en merhametlisi olan Tanrım!"

Bedevî'nin bu duayı götürüp *Kâbe*'ye astığı gün, Besâsîrî'nin öldürüldüğü tespit edildi ve bu tarihten yedi gün sonra da onun kesik başı *Bağdad*'a getirildi⁷⁰.

Öte yandan Besâsîrî, 10 Zülhicce Perşembe günü (28 Ocak Perşembe), *Bağdad*'ın doğu kesimindeki *Musallâ*'ya önünde bayraklar olduğu hâlde gidip burada kurban kesip bayramı kutladı. Onun önünde, âdet edindiği üzere, kendisine aman verdiği halifenin hâcibi Ebû Mansur b. Bekran vardı. Besâsîrî, *Mansur Camii*'ndeki minbere Ebû'l-Hasen (Muhamm ed b. Ahmed) b. el-Mühte'dî'yi atamıştı. Hatibler ve müezzinler, (Şii simgesi) beyaz elbiseler giydiler. Bu arada Besâsîrî, askerlerini *Bağdad*'ın batı kesimindeki *Meşraatü'l-Mâristan*'a nakletti ve *el-Mustansiriyye* adını verdiği altın paralar bastırıldı. Paranın bir yüzünde "Bir Tanrı'dan başka ilâh yoktur, onun bir ortağı da yoktur. Tanrı'nın yakını olan Muhamm ed, Tanrı'nın elçisidir", öteki yüzünde de "Tanrı'nın kulu ve onun yakını el-İmam Ebû Temîm el-Maadedl-Mustansır Billah, Emîrül-müminin" yazılmıştır. Besâsîrî, kendisini öldürmeye azmeden bazı kimseleri yakalatıp gece ırmakta boğdurtmak suretiyle öldürttü. Bu arada halk, halifenin *Harim* ve *Saray*'ndan dışarı çıktılar. Çünkü buralarda, her şey yağma edildiği için

⁶⁹ Bu kayıtlar *Garsunî*'m e'den naklen *Sıbt'ta* da verilmiştir (Krş. A. Sevim, a.g.makl., s. 53-54).

⁷⁰ Bu dua metni, *İbnü'l-Adîm*'de (A. Sevim, *Biyografilerle Selçuklular Tarihi*, s. 8-9), birçok müelliflerin ifadelerine dayanılarak verilmiştir: bu dua metni, ayrıca *Garsunî*'m e'nin eserinden de *Sıbt* tarafından nakledilmiştir (Bk. A. Sevim a.g.makl., s. 54).

hiçbir şey kalmamıştı. Öte yandan Zülhicce ayının bitimine iki gece kala (15 Şubat), E b u ' l - K â s ı m İ b n ü ' l - M ü s l i m e, eli bağlı olarak hapiste kaldığı *Harimü't-Tâhiri*'den çıkarıldı. Üzerinde yün bir cübbe, başında kırmızı keçeden bir külâh, boynunda da muska gibi deriden bir tasma vardı. Böylece o, bir deveye bindirilip *Bağdad*'ın batı kesiminde dolaştırıldı. Arkası sıra birisi ona bir deri parçasıyla sürekli olarak vurmakta idi. İ b n ü ' l - M ü s l i m e ise bu sırada "Söyle, Ey T a n r ı m, mülk sahibi olan sen, mülke sahıpsin ve onu istediğine verirsin, dilediğinden alırsın. Dilediğini azîz, dilediğini zelil kılarım."⁷¹ âyetini okuyordu. O, *Bağdad*'ta gezdirilip halka gösterildi ve *Kerh* mahallesi halkı, ona eski, yıpranmış elbiseleri (Paçavralar) fırlattılar. Her yerde yüzüne tükürerek lânetleyip küfrettiler. İ b n ü ' l - M ü s l i m e, halifenin sarayının karşı tarafında bir süre kondu. Daha sonra da ordugâha geri gönderildi; onun için *Horasan Kapısı*'nda bir tahta (kalas) dikildi ve deveden aşağı indirildi. Yeni soyulmuş bir öküz derisi kendisine giydirildi ve öküzün boynuzları da başına geçirildi, omuzlarından geçirilen demir bir halkayla tahtaya diri diri asıldı. Esasında B e s â s i r i , İ b n ü ' l - M ü s l i m e'nin durumunu gözetlemek amacıyla birkaç gün daha yaşaması için "Köprücük kemiğindeki iki kancanın çıkarılmasını", ayrıca "Aç kalmaması için de her gün iki tane somun verilmesini" emretmişti. Bu emri alan kişi, B e s â s i r i 'nin onu bağışlayacağından korkmuştu. İşte bu kimse, İ b n ü ' l - M ü s l i m e'nin omuzundaki o iki kancayı vurarak çıkarmıştı. İ b n ü ' l - M ü s l i m e, ölümü sırasında "Beni mutlu olarak yaratan ve şehid olarak öldüren T a n r ı 'ya şükürler olsun. T a n r ı , seni (B e s â s i r i), benim hakkımda muradına erdirdi. Sana nasıl hizmet edeceğimi görebilmen için beni yanına al! Eğer beni öldürürsen belki de *Horasan Sultanı* (T u ğ r u l B e y)'nin elinden bu ülkeyi ve halkı helâk edecek bir musibet çıkar" dedi. Öte yandan halk, ona sövüp saydı; İ b n ü ' l - M ü s l i m e, akşama değin böyle çırpınıp durdu ve sonunda öldü⁷².

B e s â s i r i isyanı hakkında verilen bu bilgilerden sonra metinde, Sultan T u ğ r u l B e y'in *Hemedan*'dan çıkıp kardeşi İ b r a h i m b. Y ı n a l'ın kuvvetlerini yenilgiye uğrattığı kaydedilmiştir⁷³.

İ b r a h i m b. Y ı n a l'ın isyanının bastırılması hakkında verilen bu çok kısa kayıttan sonra metinde *Batâ'ih*'in (*Batîhâ* = Bataklık çukur yerler)⁷⁴ bir yöresi kumandanı olan A l i b. E b i ' l - h a y r'ın T u ğ r u l B e y'e isyan ettiği, içinde *Amîdül'Irak* E b ü N a s r'ın da bulunduğu T u ğ r u l B e y'in kuvvetlerinin onu yenilgiye uğrattığı belirtilmiş, bundan sonra da yaşça T u ğ r u l B e y'den büyük olan D a v u d Ç a ğ r ı B e y'in vefat ettiği kaydedilmiştir⁷⁵.

Bu yılın son olayı olarak *Hilâfet* veziri İ b n ü ' l - M ü s l i m e'nin öldürülmesi hakkında şu bilgiler verilmektedir:

⁷¹ *Kur'an, Âli İmran* suresi, âyet nr. 26.

⁷² A r s l a n B e s â s i r i 'nin isyanı, *Bağdad*'ı işgali, halifenin *Hadisetü Âne*'ye nakli ve cereyan eden öteki olayların ayrıntıları için bk. A. Sevim, a.g.makl. s. 27-40, 54; aynı müellif, *Biyografilerle Selçuklular Tarihi*, s. 1-10; İbnü'l-Esir a.g.e., IX, 640; M.A. Köymen, a.g.e., s. 46 vd.; O. Turan, a.g.e., s. 89-91; F. Sümer, a.g.makl. s. 101-114; A. Sevim-E.Merçil, a.g.e., s. 43-45.

⁷³ İ b r a h i m b. Y ı n a l isyanı ve bastırılması hakkında bk. M.A. Köymen, a.g.e., s. 58 vd.; O. Turan, a.g.e., s. 89-90; A. Sevim-E.Merçil, a.g.e., s. 43-44.

⁷⁴ *Dicle-Fırat* ırmaklarının aşağı mecrası olan ve *Vasıt-Basra* arasındaki yerler. Bk. İA. "Batîha" mad.

⁷⁵ İlgili kaynak ve araştırmalarda Ç a ğ r ı B e y'in Safer 452 (Mart 1060)'de öldüğü kaydedilmiş, fakat metinde, görüldüğü üzere, Ç a ğ r ı B e y'in ölüm tarihi 450 (1058/59) yılı olarak verilmiştir. Ç a ğ r ı B e y'in faaliyetleri hakkında genel bilgi için bk. İA. "Çağrı Bey" mad.

Ali b. el-Hasen b. Ahmed b. Muhammed b. Ömer Ebu'l-Kâsım İbnü'l-Müslime 18 Zilhicce Pazartesi günü (5 Şubat Cuma) Besâsîrî tarafından öldürüldü ve başı *Bağdad*'ta dolaştırıldı. Tarihçi Muhammed b. Abdülmelik el-He medanî (Kayıp) eserinde, bu hususta şunları zikrediyor:

İbnü'l-Müslime, vezirliğe atandığı zaman *hil'at* giydikten sonra *Mansur Camii*'ne gitti ve camiin tepesine çıkıp beraberindekilerle birlikte orada iki rek'at namaz kıldı ve "Bu yer, kutsal bir yerdir; burası, eskiden bir ibadet evi idi; burada el-Hüseyn b. Mansur el-Hallâc asılmıştı"⁷⁶ dedi. Daha sonra İbnü'l-Müslime, burada, şiddetli bir gök gürültüsü duydu ve burada bulunan halk, İbnü'l-Müslime'e "Hallâcü'l-mezheb (*Hallâc mezhebinden*)" dediler. O, vezaret makamında 12 yıl 1 ay kaldı ve aynı makamda iken de asıldı. Bu olaydan sonra halk, daha önceki gök gürültüsünün, onun burada asılmış olmasıyla ilgili olduğunu anladı; onun ömrü 52 yıl, 5 ay idi⁷⁷.

H. 451 (1059/60) Yılı Olayları

Bu yılın ilk olayı olarak metinde, halifenin annesinin, saklandığı yerden Besâsîrî'ye bir pusula yazıp "Fakirlik, zarar, eza ve cefaya uğradığımı, öyle ki bir parça yiyeceğin dahi bir mazeret uydurulup kendisine verilmediğini" bildirdiği, bunun üzerine Besâsîrî'nin *Ermeni* bir câriye olan ve 91 yaşına yaklaşan, hattâ biraz daha geçen bu kadını yanına getirttiği, daha sonra da ona *Harimüt-Tâhirî*'de özel bir oda ve hizmet için de iki câriye tahsis ettirdiği, ayrıca ona her gün 12 rıtl (480 dirhem) ekmek ve 4 rıtl (160 dirhem) da et tahsis ettiği, kaydedilmiştir⁷⁸.

Bu kayıttan sonra metinde, şu bilgiler yer almaktadır:

12 Safer Pazartesi günü (30 Mart 1059 Salı) Besâsîrî, *Kadi'l-kudât* Ebû Abdullahe d-Damganî, Ebû Mansur b. Yusuf, Ebu'l-Hüseyn el-Hâşimî ve *Abbasi* ileri gelenlerinden bir grubu yanına çağırıp onlardan "el-Mustansır Billah'ı resmen tanımalarını (*Biat*)" zorla istedi ve bu hususta onlardan ant aldı, birkaç gün sonra da onlarla birlikte halifenin sarayına girdi⁷⁹.

Bu kayıttan sonra metinde, 2 Rebiülevvel Pazar gecesi (18 Nisan Pazar), Ebu'l-Kâsım İbnü'l-Müslime'nin cesedinin *Harimüt-Tâhirî*'nin yakınlarına getirilip burada *Dicle* ırmağına atıldığı, belirtilmiştir. Bu kayıttan sonra ise metinde, şu bilgiler verilmektedir:

Besâsîrî, Rebiülevvel ayının 4. Salı günü (20 Nisan Salı), *Kûfe*'deki *Meşhed* (*Meşhed-i Ali*)'i ziyaret için *Bağdad*'tan ayrılıp *Vâsıt*'a gitti, beraberinde, teknenin içinde el-Alkamî adıyla (الألقمى) bilinen ırmağı *Meşhed*'e akıtmak için -o, bunu yerine getirmeyi, kendine bir vefa borcu saymıştı- bazı âletler ve işçiler vardı. Besâsîrî, halifenin buradaki tâcını (Sarık) kaldırmak için birisini gönderdi ve tâcın bulunduğu yerin bir kısmı yıkıldı; bu sırada Besâsîrî'ye "Bunun hiçbir anlamı yok; bu, yarardan daha çok bir suç sayılır" denildi, bunun üzerine tâcın bulunduğu yerin yıkımı durduruldu.

⁷⁶ Hallâc-ı Mansur' un hayatı ve öldürülmesi hakkında bk. İA. (Türkiye Diyanet Vakfı), "Hallâc-ı Mansûr" mad.

⁷⁷ İbnü'l-Müslime hakkında genel bilgi için bk. İA. "İbnü'l-Müslime" mad., ve buradaki bibliyografya.

⁷⁸ Bu hususta bk. A. Sevim, a.g.makl., s. 41.

⁷⁹ Böylece artık *sünnî Abbasi Halifeliği*'nin başkenti *Bağdad*'ta ve dolayısıyla *Halifeliğe* bağlı bütün memleketlerde resmen *şii Mısır Halifeliği*, hâkim duruma getirilmiş oldu (Bu kayıtları krş. A. Sevim, a.g.makl., s. 41).

Besâsîrî'nin bir kısım faaliyetleri hakkında verilen bu bilgilerden sonra Sultan Tuğrul Bey'in İbrahim b. Yinal'ı yenilgiye uğratıp öldürtmek suretiyle bertaraf etmesi ve daha sonraki faaliyetleri hakkında şu bilgiler yer almıştır:

Sultan Tuğrul Bey, kardeşi İbrahim b. Yinal'ı yenilgiye uğrat-tıktan sonra tutsak alıp öldürttü. Ayrıca ona bağlı olan *Türkmenleri* de öldürtmek suretiyle bertaraf etti⁸⁰. Bu zaferden sonra sultan, Kureyş'e haber gönderip "Halifenin eşi Arslan Hatun'u kendisine göndermesini ve halifenin de sarayına iadesini" istedi. Bunun üzerine Kureyş, Arslan Hatun'u sultanın istediği yere gönderdikten sonra sultana "Halifeyle ilgili olarak cereyan etmiş olan bütün olaylar İbn ü'l - Müslim'e'nin hareket ve davranışlarından husûle gelmiştir; o (halife), ne zaman bir olay ortaya çıksa hemen *Bağdad*'tan ayrılıp *Irak*'ın başka kentlerine gitmek istiyor. Esasında ben, halifenin başına kötü bir şeyin geleceğine inanmıyorum. Biz, sana karşı durup, seninle savaşacak değiliz. Ancak seni buraya davet etmeyip senden uzak duracağız. Sizin askerleriniz, bu memlekete her gelişlerinde küçük su kanallarını ele geçiriyor ve buradaki ekili toprakları tahrip ediyorlar. Ben, şahsen Besâsîrî'den gelebilecek bütün istekler hususunda aracılık yaparım" dedi. Bu arada Kureyş, Besâsîrî'ye haber gönderip "Sultan Tuğrul Bey'in istek ve arzularını yerine getirmesi ve buna karşı çıkmasından sakınması" hususunda uyarıda bulundu ve "Ben, sultanı 600 fersah uzaklıkta iken çağırarak davet etmiş, böylece de ona hizmette bulunmuştum. Biz, onunla tahmin edilemeyecek derecede yararlı ve iyi işler yaptık. Öte yandan *Irak*'ı ele geçirmemizin üzerinden altı ay geçmesine rağmen *Mısır* halifesinden bize hiçbir haber, mektup ve teşekkür gelmediği gibi, onun, bizim hakkımızdaki fikir ve düşüncelerini de öğrenemedik. Bizim ona gönderdiğimiz elçiler, bir yıl sonra geri döndüler. Böylece ondan bize, sadece malî ve askerî yardım gönderildi. Bizde ne zaman bir sorun ortaya çıksa *Mısır* halifesi, zahmet edip bununla hiç ilgilenmez. Ancak zahmeti, sen ve ben çekeriz. İşte bu nedenle bizim yapacağımız en doğru iş, barış yapıp halife el - Kâim Biemrillâh'ın makamına dönmesini sağlamak, bizim, onun itaati altına girmemiz, bunu da onun güvendiği birisiyle kendisine mektupla bildirmemizdir" dedi. Kureyş b. Bedran'ın bu yılın Şevval ayında (Kasım/Aralık), sultana gönderdiği elçisine, sultan tarafından "Sultan Hazretleri'nden yardım alacaktır" sözü söylenmiştir. Esasında Kureyş, bu elçiyi halife el - Kâim Biemrillâh'ın eşi Seyyide Arslan Hatun ile birlikte sultana göndermişti. Ayrıca Kureyş, bu elçiyle gönderdiği mektupta sultana "Halifenin, sarayına geri getirilmesini ve bunu, yakında yerine getireceğini" bildirmiştir. Bir süre sonra da sultandan Kureyş'e bir mektup gelmişti. Bu mektubun başlığı şöyle idi: "*Büyük Şahlar Şahu, Doğu'nun ve Batı'nın (Dünyanın) Hükümdarı Tuğrul Bey Ebû Tâlib Muhammed b. Mîkâil b. Selçuk'tan, Emîr'ü'l-mü'minin'in kölesi Ulu Emîr Ale müddin Ebû'l - meâlî Kureyş b. Bedran'a*". Bu mektubun baş tarafında, sultanın kendi el yazısıyla "*Hasbiyallah = Tanrı, bana yeter*" yazısı vardı. Bu mektubun kapsamı aynen şöyledir:

"Kader, bizi, din ve saltanat düşmanı olanlarla karşı karşıya getirdi. Bizim yapacağımız tek görev, efendimiz ve önderimiz mü'minlerin emîri el - Kâim Biemrillâh'a hizmet etmek ve onun halifeliliğinin ululuğunu, oturacağı tahtta göstermektir. Bizim esas yapmamız gereken şey de budur ve bu hususta boşa geçirilecek bir saatlik vaktimiz bile yoktur. Biz, *Doğu'nun* atlıları olarak bu büyük görev için geldik. Değerli emîr Ale müddin (Kureyş b. Bedran)'den yalnız başına üstlenip başarılı olduğu işi sonuçlandırmasını istiyoruz. Esasen bu isteğimiz, efendimiz ve büyüğümüz halife el - Kâim Biemrillâh'a olan hizmet ve bağlılığına sadık kalmasıdır. Bunu da şu iki şıktan birisini seçerek yapması gerekmektedir. İlki, halifenin şanını yüceltmeyi, önderliğinin

⁸⁰ İbrahim b. Yinal'ın isyanı ve bertaraf edilmesi hakkında bk. not nr. 73.

konumunu ve *Bağdad*'taki halifelik makamını resmen kabul etmeyi yeğleyecek, onun huzurunda, kendisine verilen görevleri ve hükümleri üstlenecek, hem kılıcını, hem de kalemini kaldıracak (Hâkimiyetini kabullenecek), esasen kendisinden istenen şey de budur. Bu farz olan hizmette bizim halifemiz de odur; deniziyle karasıyla bütün *Irak* onun yönetimine bırakılacak, yabancıların atlarının tırnakları, yalnızca ondan yardım isteme durumu dışında, bu toprakların bir karışına bile basmayacaklardır; ikincisi ise biz, kendisine hizmete gelip yetişinceye değin onu (halifeyi) kaleden (*Hadisetü Âne*) memleketine (*Bağdad*) nakletmek, ya da kalede muhafaza ederek onun yüce ve saygın zatına bağlı kalacaktır. Biz de onu makamına geri getirmeyi üstleneceğiz. Değerli emir (K u r e y ş) isterse bizimle bir araya gelir, ya da istediği yere gider. Biz, *Irak*'ın yönetimini ona verip halifelik makamının hizmetinde olarak onu halef seçeceğiz. Atlarımızın dizginlerini de *Doğu* ülkelerine çevireceğiz. Bizim bütün çabalarımız, bu amacı gerçekleştirmekten başka bir şey değildir; bu memleketlerden hiçbirisine göz dikmeyeceğiz; bütün çabalarımız, dinî amaçlıdır, kendisi de (K u r e y ş) - T a n r ı, gücünü daim kılsın- anlatmak istediğimiz şeyleri anlayabiliyor ve bu mektuptan sonra bu bilinen sebepten dolayı geleceğimizi, bunun dışında başka hiçbir amacımızın olmadığını, biliyor; aşiretlerinin kalbi asla korku ve endişeye kapılmasın. Onların hepsi, bizim kardeşlerimizdir ve bizim korumamız altında bulunmaktadırlar. Değerli emirin (K u r e y ş) bize olan dostluğuna bağlı kaldıkları sürece onları gözetip korumak için T a n r ı adına söz ve andımız vardır. Öteki *Arap*, *Acem* ve diğer uluslardan her kim onlara katılırsa onları da korumamız altına alırız. Bu arada *Irak*'taki bütün sapıklara yaptıkları kötü hareketlerden dolayı affedip *aman* veririz, fakat B e s â s î r î, bu affin dışındadır. Ona, ne *aman* veririz, ne de af sözü; o, şeytana ve onun aldattığı kötülüklerine uyup kapılmıştır, T a n r ı dinine karşı büyük bir günah işlemiştir, inşaallah o, görüldüğü yerde yakalanacak ve işledikleri suçtan dolayı cezalandırılacaktır. O, içinde beslediği kötü fikir ve düşüncelerinden dolayı çok sayıda insanın kanına girmiştir. Böylece onun bütün bu yaptıkları kötü şeyler, onun inancının bozukluğunu göstermiştir. O, yerin dibine dahi girse alınaya yazılmış olan kader kesinlikle gerçekleşecektir, karşımıza çıkacak olsa o zaman canından olacaktır. U l u T a n r ı, yüce emiri (K u r e y ş) dinin çıkarları ve halifenin hizmetleri uğruna giriştiği bütün çabalardan dolayı ödüllendirsin. Biz, bu mesajımızı ulaştırma görevini, üstad bilgin E b û B e k r A h m e d b. M u h a m m e d b. E y y û b b. F û r e k ile M û t e m e d ü d d e v l e E b u ' l - V e f â Z î r e k'e verdik. Kendisi (K u r e y ş), onları dinleyip onlara güvenecek ve efendimiz halifenin meclisinde hizmette bulunmaları için onları *Hadisetü Âne* kalesine gönderecektir. Bu mektup Ramazan 451 (Mayıs/Haziran 1059)'de yazılmıştır⁸¹.

S u l t a n T u ğ r u l B e y'in, adları geçen iki elçiyle birlikte hizmette bulunmak amacıyla halifeye 40 çeşit giysi ve 10 paket kısa giysi ve beş bin altın gönderdiği, ayrıca halifenin eşi A r s l a n H a t u n'un da eşine beş kısa giysi gönderdiği, metinde kaydedilmiştir⁸².

Bu kayıtlardan sonra şu bilgiler verilmektedir:

⁸¹ Sultan Tuğrul Bey - Kureyş ilişkileri hakkında metinde verilen bu bilgiler, görgü tanığı Garsunni'm e'nin kayıp eserinden nakiller yapan Sıb'tın eserinde daha ayrıntılı ve açıklık getiren ifadelerle kaydedilmiştir (Krş. A. Sevim, a.g.makl., s. 44-45, 49-50).

⁸² Sultan Tuğrul Bey'in Kureyş'e gönderdiği bu son derecede ilginç mektup, gerçekten çok anlamlıdır. Mektuptaki ifadelerden anlaşılacağına göre sultanın, B e s â s î r î'nin öteki müttefiklerinin ve olaylara karışanların hepsinin affedileceğini açıklaması, sultanın ileri siyasal bir görüşü olduğunu, açıkça göstermektedir. Bu mektubun daha ayrıntılı ve açıklık getiren metni, görgü tanığı Garsunni'm e'den naklen Sıb't tarafından kaydedilmiştir. Bu hususta bk. A. Sevim, a.g. makl., s. 49-50.

Emîr K u r e y ş'e söylendiğine göre, Sultan T u ğ r u l B e y, kalabalık bir orduyla *Hemedan*'da bulunuyormuş ve *Hadisetü Ane*'de bulunan halifeyi *Bağdad*'a döndürmek için harekete geçme niyetinde imiş. Bu haber üzerine K u r e y ş, endişelenip korkuya kapıldı. Bu nedenle birkaç deve satın aldı ve birçok evi de onartıp düzelttirdi; o, ayrıca kendisinin gidip oturabileceği mekânlar yaptırmak amacıyla birisini çöle gönderdi; daha sonra da sultandan kendisine yardım sözünü ihtiva eden bir mektubu gerekeni yapması için B e s â s î r î 'ye *Bağdad*'a gönderdi. Mektubu alıp içeriğine vakıf olan B e s â s î r î , binitlerini, develerini ve gerekli eşyasını kendisinin oturma yeri olan *Vâsıt*'a gönderdi. Bu arada da yandaşlarına mektup yazıp "K u r e y ş'in *Irak*'a yürümemesi gerçekleştiği takdirde ben, harekete geçip sizleri yanıma alırım" demek suretiyle onların kalblerini hoş tutup rahatlatmış. Çok geçmeden de halifenin *Bağdad*'taki makamına dönmesini kabul etti, fakat bununla birlikte şunları şart koştu:

- 1 - Kendisinin halifenin, sarayında yalnız başına nâib ve hâdimi olması,
- 2 - Halifenin eskiden olduğu gibi *Hûzistan* ve *Basra*'nın yönetimini, kendisine vermesi,
- 3 - Sultanın adı olmaksızın sadece halife adına hutbe okutulması,
- 4 - Sultan T u ğ r u l B e y'in, halifeye, bu şartları kabul ettiğine dair elçiler gönderip ant içirmesi.

Bu arada, sultanın *Bağdad*'a yaklaşmakta olduğunu öğrenen B e s â s î r î , *Basra*'da bulunan adamlarına "Kuvvetleriyle birlikte süratle *Bağdad*'a yönelmelerini" bildirdi, işte bu sırada da B e s â s î r î 'nin eşi, çocukları, bunların yakınları, *Kerh* mahallesi halkı ve daha bazı kimseler, öğle vakti, *Dicle* ırmağı yoluyla *Bağdad*'tan ayrıldılar, bu nedenle *Nûmâniyye*'ye⁸³ gidiş ücreti 10 altına yükseldi. Bu sıralarda *Araplar* ve *Kürtler* yaya olarak gitmekte olan insanları yağmaladılar; bu yaya yürüyenler, *Sarsar*'a⁸⁴ ulaştıkları sırada, bunlardan bir kısmı, karşıya geçiş sırasında kanalda boğuldu. Büyük bir bölümü de karşıya geçmeyip oldukları yerde kaldılar. Bu sırada da *Arap Şeybanoğulları* kabilesi, onlara saldırıp yağmaladılar. Büyük bir kısmını da öldürdüler; kadınlara utanç verici kötülükler yaptılar ve kadınların bir kısmını tutsak alıp kendi topraklarına götürdüler. B e s â s î r î 'nin adamlarının *Bağdad*'tan çıkışları 6 Zülkade (14 Aralık) idi. Böylece onların *Bağdad*'a hâkim oluşları, tam bir yıl sürmüştür. Bu arada *Hâşimiler* ve *Bâbü'l-Basra* halkı, *Kerh* mahallesine saldırıp yağmaladılar. Çarşı, yol ve sokakları ateşe verip yaktılar. Bu arada da vezir S â b u r (Ş a p u r) b. E r d e ş î r 'in H. 383 (993/94)'de vakfettiği, içinde pek çok kitap bulunan kitaplık da yandı⁸⁵. Ayrıca *Derbü'z-Zâferânî*⁸⁶ de yandı. Bu semtte, her birinin değeri 1200 altın olan evler vardı. Bu sırada *Kûfe* de aşağı yukarı 70 gün süreyle yağma edildi⁸⁷.

Bu kayıtlardan sonra halife e l - K â i m B i e m r i l l a h'ın *Hadisetü Ane*'deki durumu ve bununla ilgili olarak cereyan eden çeşitli olaylar zikredilmekte ve şu bilgiler yer verilmektedir:

⁸³ *Vasıt* ve *Bağdad* arasında, halkı *şii* olan küçük bir belde (Yakut, a.g.e., V, 339-40).

⁸⁴ *Bağdad* yöresinde iki köy (Ayrıntı için bk. Yakut, a.g.e., III, 455-46).

⁸⁵ Bu kitaplık hakkında bk. Heribert Busse, Chalif und Grosskönig, Die Buyiden im Iraq (945-1055), Beirut 1969, s. 525 vd.

⁸⁶ *Bağdad*'ta tâcir ve mal sahiplerinin oturdukları semt (Yakut, a.g.e., VII, 510).

⁸⁷ Metinde verilen bu bilgileri krş. A. Sevim, a.g.makl.s. 50-51.

Hadisetü Âne kalesi hâkimi Muhârişel-Ukaylî, yanında emanet olarak kalan halife el-Kâim Biemrillah'a "Hayatını koruyacağı ve düşmana (Besâsîrî'ye) teslim etmeyeceği" hususunda ant içti. Esasında Muhâriş, kendisine vadettiği bir şeyi yerine getirmemesi nedeniyle Besâsîrî hakkındaki fikrini ve güvenini değiştirmişti. Bu arada *Musul'e* gitmek üzere çöl yoluna sapan Kureyş, Muhâriş'e gönderdiği bir elçiyle (Ebû'l-Haseb. Müferric) şunları bildirdi:

"Bizim, senin, emanetine güvenilir bir kimse olman dolayısıyla halifeyi senin yanında kalmak üzere, sana emanet etmiş olduğumuzu biliyorsun. Fakat şimdi ise onun senden istemişlerdir. Eğer onlar (Sultan ve *Oğuzlar*), onu senden almak amacıyla sana yönelip seni kuşatacak olurlarsa o zaman halifeyi oğlunla bana gönder. Çünkü onlar, halifenin bizim elimizde olduğunu öğrenirlerse *Irak'a* yönelmezler. Böylece biz, daha önce kararlaştırıldığı üzere, halifenin yeniden *Bağdad'a* dönmesi hususunu onlarla anlaşıp karara bağlarız. Dolayısıyla onların herhangi bir saldırısından emin olup güvenceye kavuşmuş oluruz. Ayrıca biz, halifenin onlara gönderilmesine karşılık onların tehdit ve tehlikesinden kurtulmak istediğimizi, onlara söyleriz. Bu durumda da halife, şimdiye kadar olduğu gibi, şimdilik senin yanında kalır ve böylece de onların halifeyi bizim elimizden kuvvet zoruyla almalarını engellemiş oluruz". Bunun üzerine Muhâriş, Kureyş'in elçisine şunları söyledi:

"Sen, Kureyş'e söyle: Besâsîrî bana gadretti ve bana verdiği para hiçbir yarar sağlamadı. Ben, halifeyi *Bağdad'a* göndereceğimi, ona söylemişim. Şimdi benim sizler için boynumun borcu olan hiçbir andım kalmamış oldu. Ben, Kureyş'e 'Bana adam gönderip benim yanımda bulunan halifeyi teslim alın' demiştim, fakat o, bunu yapmadı. Halife, benim boynumun borcu olan ant'tan kurtulduğumu anlayınca benden kendi canı için ant aldı. Böylece bana, bozulması mümkün olmayan bir güven duydu". Daha sonra Muhâriş, yanında bulunan halifeye şunları söyledi:

"Senin için en doğru iş, bizim buradan ayrılıp Bedr b. Mühelhil'in obasına gitmemizdir, böylece buraya gelmekte olan sultanın haber ve tavsiyelerini kolayca alabiliriz, bu durumda da biz, güvenli bir yerde olur ve yapacağımız işleri, gerekli şekilde yönetiriz. Ben, Besâsîrî'nin buraya gelmeyeceğinden pek emin değilim; esasen o, bizi beraberine alıp götürürse o zaman biz, istediğimizi yapmaya muktedir olamayız". Bunun üzerine halife, ona "Nasıl uygun görüyorsan öyle yap!" dedi. Daha sonra her ikisi, *Hadisetü Âne*'den 11 Zülkade Pazartesi günü (19 Aralık Pazar) ayrılarak *Tellü Ukberâ* kalesine gittiler. Onları, burada bulunan İbn Fûrek (Ebû Bekr b. Ahmed b. Eyyûb) karşıladı ve sultanın, halifeye armağan olarak takdim etmesi için kendisine verdiği şeyleri halifeye verdi. Çok geçmeden İbn Fûrek, sultana bir mektup yazıp durumu bildirdi ve ondan halife için "Bir büyük çadır (Otağ), çadırlar ve yataklar göndermesini" istedi. Sultan da bu sıralarda *Bağdad'a* ulaşmıştı. İbn Fûrek'in mektubunu alan sultan, sevinip ferahladı. Bu arada sultanın askerleri, *Nehru'l-Tâbık*, *Bâbü'l-Basra* ve diğer yerleri yağmaladılar. Fakat halifenin birçok yerleri boş durumda bulunan *Harim'i* (*Halifelik Sarayı*'nda ikamet yerleri) yağmalanmadı. Yağma edilen yerlerdeki halk, çok zor durumlara düştü. Öte yandan Sultan Tuğrul Bey, veziri Amîdülmülk Kündürî'yi, ileri gelen *Selçuklu* hâcib ve emirlerini aşağı yukarı 300 kişilik bir askerî birlikle halifeye gönderdi; bunlarla birlikte üzerlerinde, büyük otağlar, ayrıca büyük çadırlar, âlet-edevât ve yataklar bulunan 14 *Horasan devesi*, bunlardan başka üzerlerinde, elbise ve kapkacak bulunan 6 katır, yine üzerine örtü örtülmüş bir beşik bulunan bir deve ve altın arabalarla üç at gönderdi. Bu hususta İbn Fûrek, şunları söylemiştir:

Ben, onları karşıladığım zaman vezir A m î d ü l m ü l k, vukubulan olayları açıklamamı istedi. Ben de ona her şeyi açıkladım. Bunun üzerine o, bana "Git otağ ve çadırları kurdur ve kendisiyle buluşmamızı gerçekleştirmek için *Emîrül-mü'minin*'i çadırlara naklettir. Aksi takdirde biz, görüşmek için hemen gelirse bu hususta halifeden çıkacak izin saatlerce gecikebilir" dedi. Bunun üzerine ben, derhal gidip vezirin istediklerini yaptım. Çok gemen de o, halifenin çadırına girip halifeye "Sultanım, U l u T a n r ı 'nın onun kurtuluşunu kolaylaştırması dolayısıyla duyduğu sevinci ve kendisine olan iyi tutum ve davranışlarından dolayı M u h â r i ş 'e teşekkür ettiğini" söyledi. Halife, bizim gitmemizi istedi ise de biz (İ b n F û r e k), iki gün dinlendikten sonra halifenin yanından ayrıldık. Böylece yorgunluktan kurtulup rahata kavuşmuş olduk". Daha sonra A m î d ü l m ü l k K ü n d ü r î, sultana bir mektup yazarak durumu arz edip açıkladı. Bu mektubun baş tarafına, mektubu tasdik niteliğinde, halifenin el yazısını koydurmak istedi. Fakat halifenin yanında hokka-kalem (*Divit*) olmadığı için A m î d ü l m ü l k, kendi çadırında bulunan diviti, süslü bir kılıçla birlikte getirip halifenin önüne koydu ve "Bu, M a n s u r b. M u h a m m e d (Yani kendisi)'in bir hizmettir, böylece *Selçuklu* devletinde kılıç ve kalem bir araya gelmiştir" dedi. Bunun üzerine halife, ona teşekkür etti. İşte böylece onlar, iki gün burada oturdular, daha sonra da buradan hareket ederek 24 Zülkade Pazar günü (1 Ocak 1060 Cumartesi) *Nehrevan*'a ulaştılar⁸⁸. Bu durum, sultana bildirilince sultan, "E b û N a s r A m î d ü l m ü l k'e söyleyin, halife gelinceye ve namaz kılıp yemek yeyinceye değin onu oturup beklesin ve gözetlesin. Sonra da halifeye gelip hizmette bulunmamı bana bildirsın" dedi. İkinci vakti olunca A m î d ü l m ü l k, halifenin, kendisiyle görüşmek için izin vermesinden hemen sonra durumu sultana bildirdi. Bunun üzerine sultan, atına binip ilerledi ve halifenin otağını görür görmez de atından inip halifeye ulaşınca değin yaya yürüdü. Sonunda halifenin otağına girip yedi kez yer öptü. Bunun üzerine halife, yastıklarından birini alıp sultanın önüne attı ve "Bunun üzerine otur" dedi, sultan da bu yastığı alıp öptü. Sonra da yere koyup üzerine oturdu ve hemen kaftanının kuşağından *Büveyhoğulları* hükümdarına ait olan kırmızı yakutla örülmüş ipi çıkarıp halifenin önüne attı. Bundan hemen sonra da sekizer köşeli değerli 12 büyük inci çıkartıp "Bunlar da eşiniz A r s l a n H a t u n'un armağanıdır; o, bunları size gönderdi ve sizin bunları tesbih yapmanızı istedi" dedi. Sultan, bütün bu sözleri veziri A m î d ü l m ü l k'e söylüyor, o da bunları Arapçaya çevirip halifeye söylüyordu. Sultan, bu arada kardeşi İ b r a h i m b. Y ı n a l'ın isyanı nedeniyle *Şerefli Hazretlerini* saldırıdan kurtarmaya gelmede geç kaldığı için halifeden özür diledikten sonra ona şunları söyledi:

"Kıskanç kadeşlerimden birisi olan İ b r a h i m b. Y ı n a l, birkaç kez isyan etti. Fakat ben, onu affettim. Buna rağmen o, bu (son) isyana ısrarla başladı. Onun bu seferki isyanı, *Emîrül-mü'minin*, *İslâm* dini ve *Abbasi devletine* zarar verdiği için onu, yayının kirişiyile boğdurup⁸⁹ öldürttüm. Fakat ben, en büyük kardeşim D a v u d Ç a ğ r ı B e y'in ölümü nedeniyle İ b r a h i m b. Y ı n a l'ın çocuklarını affedip onlara, onun yerine görev vermeyi yeğledim. İşte bu nedenle de senin hizmetine gelmem mümkün olmadı. Daha sonra *Hadîsetü Âne*'ye ulaşip sizin şerefli zâtınıza hizmet amacıyla hazırlanıyordum. Bununla birlikte bana, "U l u T a n r ı 'nın lütuf ve ihsanıyla M u h â r i ş'in doğru ve sâdik inançlı ve sizin kurtuluşunuza hizmette bulunduğu" haberi ulaştı. Ben, inşaallah o köpeğin (B e s â s î r î) arkasına düşüp onu yakalayacağım. Daha sonra da *Suriye*'ye yönelerek B e s â s î r î'ye yaptığı yardım nedeniyle *Mısır* hükümdarının cezasını vereceğim". Bunun üzerine halife, sultana duada bulunup teşekkür etti ve eliyle onun beline kılıç kuşattı. Sultan da

⁸⁸ Bu cümleden sonra metinde eksiklikler vardır, tamamı için bk. A. Sevim, a.g.e makl., s. 52.

⁸⁹ Bilindiği üzere, *Uzak-Doğu* kültür çevrelerinde yürürlükte olan ve *Selçuklular*da da görülen hanedan mensuplarının öldürülmesinde kan akıtmama töresi uygulanmaktadır. Bu konuda bk. M.F. Köprülü, *Türk ve Moğol Sülâlesinde Hanedan Âzasının İdamında Kan Dökme memnûiyeti*, *Türk Hukuk Tarihi Dergisi* (1941/42), I, 1-9.

"*Emîrül-mü'minîn*'e saraydan çıktığı sırada bu kılıçtan başka hiçbir şey verilmediği gibi, hiç güvence de verilmedi" dedi, ve bu kılıcın kendisine kuşatılmasından dolayı çok memnun oldu. Bu nedenle de yer öptü, Daha sonra *Selçuklu* askerlerinin kendisini tazim etmeleri için halifeden izin istedi. Halife de bu izni ona verdi. Bunun üzerine askerler, halifenin otağına dört bir yandan girdiler ve kapalı örtüsü açılan halifeyi görünce hizmet ve tazimde bulduktan sonra dışarı çıkıp oradan ayrıldılar. Ertesi gün de halife, buradan ayrılıp *Bağdad*'a gidecekti. Bu arada halife, sultanın karargâhında kendisi için bir çadır kurulmasını istedi ve "Ben, T a n r ı'nın, bu lânetlenmiş'in (*Besâsîrî*) durumu hususunda bana yardımcı oluncaya değin sultanla birlikte olmak istiyorum" dedi. Fakat sultanın esasında halifeye şerefli bir hizmet yapılabilmesi, başka uygun bir yerde oturmasıyla mümkün ve güvenli olmazdı. Halifenin bu isteği üzerine sultan, "A l l a h A l l a h, böyle bir isteğin yapılması, doğru değildir. Biz, savaşı, seferi, hücumu ve tehlikeli olan işleri *Emîrül-mü'minîn*'siz yaparız. Eğer o, bizzat bizimle birlikte sefere çıkmak isterse o takdirde biz, her türlü hizmet hükümlerini yerine getiririz; böylece biz, onun bu isteğine cevap vermekten çekinmemiş oluruz" dedi. Bunun üzerine halife, geri dönüp otağına girdi. Çok geçmeden sultan, çevresinde askerler olduğu hâlde, *Bâbü'n-nûbe*'ye gidip halife gelinceye değin hâcibin bulunduğu yerdeki kürsüsüne oturup bekledi. Esasen *Bağdad*'ta *kadî'l-kudât* ile üç *şuhûd* (Hukuk işlerini yürüten)'dan başka halifeyi karşılayacak kimse yoktu. Çünkü halk ve diğer kimseler, kötülük, zulüm ve yağmalar sebebiyle şehirden kaçıp uzaklaşmışlardı. Bir süre sonra sultan, sarayına ulaşan halifenin binitinin yularını *Bâbü'l-hücre*'ye⁹⁰ gelinceye değin tuttu, bu olay, Zülhicce'nin bitimine 5 gün kala (1 Şubat 1060 Salı) idi. Halife, binitinden inince sultan ona hizmette bulundu. Daha sonra *Besâsîrî*'nin peşine düşmek için ondan izin istedi. Halifenin izin vermesi üzerine sultan, ayrılıp ordugâha gitti. İşte bu sırada *Hafâceoğulları* kabilesinin ileri gelen emîri olan *Serâyâ b. Menî*, sultana geldi ve ona "Ey sultan beni, *Kûfe* yoluna iki bin askerle göndermen isabetli olur, böylece ben, *Besâsîrî*'nin *Suriye*'ye gitmesine engel olur, senin de onun arkasından gelebilmeni sağlamış olurum" dedi. Sultan, onun bu önerisini yadırgamamakla birlikte kabul etmedi. Bununla birlikte ona takdir amacıyla *hil'at* giydirip 700 altın verdi ve onu ordusuna aldı. Fakat gece yarısı uykudan uyanan sultan, *Humar tekin* (e-t - T u ğ r â y î)'i yanına çağırıp ona "Ben, gecenin bir vaktinde gördüğüm rüyada, güya *Besâsîrî*'yi yakalayıp öldürmüşüm. Senin, *Serâyâ'nın* bana önerdiği gibi, *Besâsîrî*'ye karşı *Kûfe* yolundan asker sevk etmen yerinde olur. Bu takdirde hemen askerlerle harekete geçmelisin" dedi. *Humar tekin* de sultana "Baş üstüne" diyerek cevap verdi. Daha sonra o, beraberinde *Enûşirvan* ve birkaç emîr olduğu hâlde, hareket etti, sultan da 29 Zülkade Cuma günü (6 Ocak 1060 Perşembe), onların arkasından hareket etti. *Muhâriş*'e gelince o, bu durum karşısında son derecede kaba ve garip bir tavır takındı. Bunun üzerine sultan, ona 10 bin altın verdi. Fakat o, buna razı olmadı. Öte yandan *Vâsıt*'ta oturan *Besâsîrî*, topladığı hurma ve diğer yiyecek maddeleriyle *Bağdad*'a gitmeye hazırlanıyordu; çok geçmeden o, eşi ve çocuğunun *Bağdad*'tan ayrıldıklarını ve *Selçuklu* askerlerinin (*Oğuzlar*) de şehre girdiklerini haber alınca berabe-rindeki yiyecek maddeleriyle gemilere binip *Nümâniyye*'ye hareket etti. Fakat bu arada o, sultanın *Bağdad*'a girdiğini haber alınca (*Dübey s*) *İbn Mezyed*'le bir mektup yazıp "*Arap* kuvvetlerini toplamasını" bildirdi. Esasında *Besâsîrî*, sultanın *Bağdad*'a gelmek niyetinde olacağını, hiç düşünmüyordu. Bu arada harekete geçip yolun yarısına değin ilerleyen *Dübey s*, bir ara geri döndü ise de yeniden harekete geçti. Fakat sonra korku ve isteksizliği nedeniyle yeniden gitmekten vazgeçip geri döndü. Bunun üzerine *Ebü Mansur b. Yusuf*'a kendi yerine vekâlet vermiş olan *Besâsîrî*, *Dübey s*'e doğru harekete geçti. Fakat bu arada *Ebü Mansur*'a verdiği vekâleti geri aldı ve ona "Bu, son derecede kötülenecek bir zamandır" dedi ve *Dübey s*'in bu davranışı karşısında ondan şüpheleniyor idiyse de yine mecburen onu çıkarı için kullanıyordu. Öte yandan *Araplar*, sultanın, kendilerine *Suriye* vâdilerinde saldırma

⁹⁰ *Bağdad*'taki *Hilâfet Sarayı*'nda bir yer (Yakut, a.g.e., I, 365).

niyetinde olduğunu biliyorlardı. Bu nedenle onlar, kendilerine karşı bir askerî birliğin gelmekte olduğunu farkettileri için dağılıp gittiler; bu olay, *Kûfe* yolunda 8 Zülhicce Cumartesi günü (15 Ocak 1060 Cumartesi) vuku buldu. Bunun üzerine B e s â s î r î , D ü b e y s'e "En iyisi, bizim onlara gece saldırmamızdır, çünkü onlar, yorgun ve bitkin bir hâlde olacaklardır" dedi. Fakat D ü b e y s, bunu kabul etmeyip "Ancak onlarla yarın sabah erken savaşırız" demekle yetindi. Öte yandan E n û ş i r v a n, D ü b e y s'e haber gönderip "Kendisiyle buluşmak istediğini" bildirdi. O da bunu kabul edince her ikisi buluştular. E n û ş i r v a n, ona "Vezir A m î d ü l m ü l k K ü n d ü r î , sana selâm söylüyor; o, sultana 'senin durumunun yararlı ve iyi olduğunu, senin, ona itaatli ve tâbi bulunduğunu biliyor" deyip onu inandırmıştı; işte bu nedenle senin bu adamı (B e s â s î r î) sultana teslim etmen ve senin daha önce söz verdiğin her şeyi yerine getirmen gerekir. Sultanın senden B e s â s î r î 'ye düşman durumunda olmandan başka bir isteği yoktur, çünkü o, büyük bir suç ve günah işlemiştir. Eğer sen, bunu yapmak istemezsen o zaman senin üzerine düşen *Arap* ırkına ve onların kefaletine, sana olan sevgi ve gösterilen yakınlığa karşı gelmiş olursun' diyor" dedi. Bunun üzerine D ü b e y s, E n û ş i r v a n'a "Ben, ancak ve ancak sultan *Bedevilerin* bağlı oldukları hükümlerin dışına çıkmadıkça onun itaatli bir hâdimi olurum. Bu adam (B e s â s î r î), bana gelip sığınmıştır. Bu, benim etkim ve isteğimle olmamıştır; esasında ben, ondan ikrah etmekteyim. Bence doğru olanı, bizim, B e s â s î r î 'nin durumunu düzeltmek ve onu hizmetimize almaktır" dedi. E n û ş i r v a n da ona, "Bizim yapmamız gereken işin doğrusu, bizim sizden bir konak uzaklaşmamız, sizin de aynı şekilde bizden uzaklaşmanızdır. Böylece birbirimizin yoluna girmemiş oluruz. Ben, bu görüşümü, yani seninle olan görüşmeleri sultana bildireceğim; esasında sultan bizimle birleşme niyetindedir; Onun *Nûmâniyye*'ye geleceğinden hiçbir şek ve şüphe yoktur. Biz, senin fikir ve görüşüne karşı değiliz" dedi. Esasında D ü b e y s, durumun gerçekleşmesine ve sultanın kuvvetlerinin kendisinden uzaklaşmasına değin kendini savunmak niyetinde idi. Bu nedenle o, aşiret kuvvetleriyle, kendini güvencede görmek amacıyla çöle yöneldi. Böylece kuvvetlerinin B e s â s î r î 'den ayrılması hususunda önlem almış oldu. Bu arada E n û ş i r v a n, D ü b e y s ve beraberindeki kuvvetlerin kendisinden uzaklaşma-larını sağlamak amacıyla onların dönüş yolunu geçti; böylece onlar, çekilmeye başlayınca onları izlemeye başladı; çok geçmeden de onların kendisiyle savaştan uzaklaşmakla meşgul oldukları sırada harekete geçerek onları bastırıp sıkıştırmaya başladı. Bunun üzerine D ü b e y s, dönüp B e s â s î r î 'ye giderek ona, cereyan eden olaylar hakkında bilgi verdi ve bu hususta önlem alma işini ona bıraktı. Bunun üzerine B e s â s î r î , "Bu iş, senin işindir" dedi. Bu arada askerleri, binek hayvanlarını ve yemleri toparlayıp hazırladılar. Çok geçmeden D ü b e y s ve B e s â s î r î , 11 Zülhicce Salı günü (18 Ocak 1060 Salı), kendilerini gözetlemekte olan *Türlere* (*Selçuklu* kuvvetleri) karşı harekâta başladılar; fakat *Selçuklu* askerleri de onların bu harekâtını izlemekte idiler; çok geçmeden iki taraf arasında savaş başladı. B e s â s î r î ve beraberindekiler, bir süre direndiler. Bu arada D ü b e y s, süratle harekete geçip kendisinden ayrılan askerlerini savaşa teşvik etti ise de *Araplar*, ona karşı çıkıp savaşmadılar. Çok geçmeden D ü b e y s'in oğulları M a n s u r, B e d r a n ve onlara bağlı bir grup asker, *Selçuklu* kuvvetleri tarafından tutsak alındılar; bu arada B e s â s î r î atına binip geri çekilmeye çalıştı ise de kurtulamadı, işte bu sırada atına bir ok isabet etti ve at yere yıkıldığı anda da bir *Selçuklu* askeri, B e s â s î r î 'ye yetişip yüzüne bir darbe indirdi. Esasında bu asker, onu hiç tanııyordu. Çok geçmeden vezir A m î d ü l m ü l k 'ün *Divîdârı* G ü m ü ş t e k i n, B e s â s î r î 'yi tutsak aldı ve hemen başını kesip sultana gönderdi. Bu arada *Selçuklu* askerleri, çok miktarda mal ele geçirdiler. Öyle ki onları taşımaktan aciz duruma düştüler. Bu arada B e s â s î r î 'nin beraberinde bulunan çok sayıdaki *Bağdadlılar* da mahvolup gittiler. Onların malları ele geçirildi, canlarını kurtarabilenler de çöllere ve kalelere kaçtılar. Bunlardan bir grup da tutsak alındı. Daha önce de söz konusu ettiğimiz gibi B e s â s î r î 'nin yandaşları *Bağdad'a* Zülkade 450 (Ocak 1059) Cuma günü girmişlerdi; onlar

Bağdad'tan yine Zülkade 451 (Ocak 1060) Cuma günü çıkıp gittiler; onların *Bağdad*'a hâkimiyetleri tam bir yıl idi. Halife de sarayından 18 Kânûnusânî 450 Salı günü (6 Ocak 1058) çıkarılmıştı, *Besâsîrî*'nin de öldürülmesi, gelecek yılın (451 = 1059) aynı ayının (18 Zülkade = 26 Aralık 1059 Pazar) Salı gününde idi. Bu, çok ilginç bir tesadüftür. *Besâsîrî*'nin başı, sultana getirildiği zaman onu tutsak alan kimse, sultana "*Besâsîrî*'nin cebinde 5 altın bulduğunu" söyledi ve bunu sultana getirdi. Bunun üzerine sultan, ona "*Besâsîrî*'nin beynini çıkarılmasını" emretti. Daha sonra sultan, bu kesik başı halifenin sarayına gönderdi; bu baş, Zülhicce ayının ortasında Cuma günü (22 Ocak 1060 Cumartesi) saraya ulaştırıldı; baş, yıkanıp temizlendikten sonra ertesi gün, su kanalının önünde davul ve trampetler vurulmak suretiyle halka gösterildi. Bu arada kadınlar, neftçiler ve diğerleri, önlerinde şarkıcılar oldukları hâlde, bir araya gelip toplandılar. Daha sonra bu kesik baş, bir süre halifenin sarayının hizasındaki yüksek bir yerin tepesine asıldı, daha sonra da saraya alındı. Öte yandan *Dübey s*, *Batîha*'ya kaçtı. Onunla birlikte *Besâsîrî*'nin oğlu, kızı, iki küçük kardeşi ve bunların annesi de böylece kaçıp kurtuldular. Bu sırada *Araplar*, onları yağmaladılar. Bunun üzerine *Dübey s*, *Arapları* bu kötü hareketlerinden dolayı kınadı ve ele geçirdikleri şeyleri alıp sahiplerine geri verdi. Bu arada *Besâsîrî*'nin oğlu *Haleb*'e kaçtı; *Dübey s*'in, tutsak çocukları için sultana ricada bulunması üzerine sultan, onun çocuklarını ve kardeşlerini serbest bıraktı. Bunun üzerine *Dübey s*, gelip sultanın huzuruna çıktı ve onunla birlikte *Bağdad*'a gitti. Bu arada *Selçuklu* askerleri *Vâsüt*, *Basra* ve *Ahvaz* arasındaki memleketleri yağmaladılar⁹¹.

Besâsîrî isyanı ve bastırılmasıyla ilgili bu kayıtlardan sonra metinde, Sultan *Tuğrul Be y*'in, halifenin annesi, emîr *Ebu'l-Kâsım Uddetüddin b. Zahîretüddin*'in annesi ve *Vîsâlül-Kahrâman e'yi Vâsüt'tan Bağdad'a* gönderdiği, ayrıca *Besâsîrî*'nin tutsaklığında bulunan erkek, kadınların ve *Besâsîrî* isyanı sırasında yakalanan bir grup insanın da *Bağdad'a* geldiği, kaydedilmiştir⁹².

Bu kayıtlardan sonra, bu yılın son olayları olarak, "*Muhammed b. Abdülmelik el-Hemedânî diyor ki*" başlığı altında şu bilgiler verilmektedir:

1 - Halife *el-Kâim Biemrillah*, *Hadîsetü Âne*'den *Bağdad'a* döndüğü zaman bir döşek üzerine yatıp uyuyamadı. Temizlikçi ve kendisine kahvaltı getiren kimseler de dahil olmak üzere, hiç kimsenin gelip kendisine yaklaşması mümkün olmadı. Çünkü o, kendini, başına gelen kötülük ve düşmanlıklardan dolayı *Tanrı'nın* afv ve bağışlanmasıyla meşguldü. Böylece o, *Tanrı'ya* içtiği andı yerine getirmiş oldu.

2 - Bu yılda, *Muzafferlâkaplı Arslan Ebu'l-hâris Besâsîrî et-Türkî*, öldürüldü. O, *Türklerin* ileri gelen bir kumandanı idi. Halife *el-Kâim Biemrillah*, onun görüşünü almadan hiçbir şeye karar vermezdi. Bu nedenle *Besâsîrî*, gururlanıp halifeyi hiçe saymaya başladı. Bunun sonucunda da devleti (*Abbasi Halifeliği*) değiştirmek istedi. Daha sonra bu fikrini açıkladı. Dolayısıyla *Mısırlılar (Halifeliği)* için (Şîi) hutbe okuttu. Biz, onun öldürülmesine değin cereyan eden olayları daha önce zikretmiştik⁹³.

⁹¹ *Besâsîrî* isyanı, bastırılması ve bu sıralarda cereyan eden çeşitli olayların ayrıntıları hakkındaki bibliyografya için bk. Not nr. 72; ayrıca bk. A. Sevim, a.g.makl., s. 54-57 (Özellikle *Sıbt'ta* görgü tanıklarının ifadeleri, *Garsunni*'m e'den naklen bütün ayrıntılarıyla verilmiştir, fakat *İbnü'l-Cevzî*'deki sözkonusu kayıtlarda, eksiklik ve zaman zaman da karışıklıklar yer almaktadır).

⁹² Bu bilgilerin daha ayrıntılı olanları için bk. A. Sevim, a.g.makl., s. 60.

⁹³ Metinde *Besâsîrî* hakkında verilen bu çok kısa bilgiyi krş. Biyografilerle *Selçuklular Tarihi*, s. 1; *İbnü'l-Kalânisi*, *Zeyl Tarihi*, *Dımaşk* (Yay., H.F. Amedroz, Leyden 1908), s. 87.

H. 452 (1060/61) Yılı Olayları

Bu yılın olayları arasında *Selçuklularla* ilgili olarak şu bilgiler verilmektedir:

Sultan T u ğ r u l B e y 17 Safer Perşembe günü (23 Mart 1060 Perşembe), *Vâsıt'tan Bağdad'a* geldi. Halife, onun için bir toplantı düzenledi. Sultan da 21 Safer Pazartesi günü (27 Mart 1060 Pazartesi), bu toplantıya katıldı. Kendisine *hil'at* giydirildi. Daha sonra B e s â s î r î 'nin şerefelerini sökü� aldığı, fakat daha sonra yeniden şerefeleri konan *Dicle* ırmağına bakan *Revşenü'l-Muktefî'nin* revakına götürüldü. Burada halife, 29 Safer Salı günü (4 Nisan 1060 Salı), bir şölen düzenledi. Bu şölende, Sultan T u ğ r u l B e y *Arap* emirliklerinin emirleri, *Türk (Selçuklu)* ileri gelenleri ve onların yakınları hazır bulundular. Daha sonra sultan, kendi sarayında (*Dârü'l-memleke*) 2 Rebiülevvel Perşembe günü (6 Nisan 1060 Perşembe) bir şölen düzenledi; bu şölende de bir grup kimse hazır bulundu. Ertesi gün sultan, emirlere *hil'at*ler giydirdi ve 5 Rebiülevvel Pazar günü (9 Nisan 1060 Pazar) de *Cebel'e* gitmek üzere *Bağdad'tan* ayrıldı. Fakat vezir A m î d ü l m ü l k, işleri yoluna koymak amacıyla bir takım önlemler almak için *Bağdad'tan* sultandan sonra ayrıldı. Vezir, bu arada halifenin katına çıkarak onunla vedalaştı. Bu sırada halife, ona teşekkür ettikten sonra *Amidülmülk* lâkabına ilâve olarak onu "*Seyyidü'l-vüzerâ* (Vezirlerin efendisi)" lâkabıyla da lâkaplandırdı⁹⁴.

Birçok olaylara tanık olan S ı b t'ın, G a r s u n n i ' m e'den "*Uddetü'd-din'in Kurtuluşunun ve Beraberindekilerin Başına Gelenlerin Zikri*" başlığı altında naklettiği bu ilginç bilgileri, metindeki biraz karışık ve yetersiz olan bu olayların daha iyi anlaşılmasını sağlamak amacıyla buraya aynen naklediyoruz:

E b u ' l - G a n â i m İ b n ü ' l - M a h l e b a n diyor ki:

Halifenin sarayını açıp *Bâbü'l-merâtib'deki* evime girdiğim zaman burada B e s â s î r î 'nin, yakalanmasını istediği İ b n ü ' l - M ü s l i m e'nin eşi ve çocuklarını gördüm. Bunun üzerine ben, ona "Siz kimsiniz?" deyince o, "Ben, vezir İ b n ü ' l - M ü s l i m e'nin eşiyim; biz, bu durumda, ne yapacağımızı ve nereye kaçacağımızı bilemiyorduk. Eşim İ b n ü ' l - M ü s l i m e ile karşılıklı konuşup "Kime gidelim?" dedik. Bunun üzerine o, "Bizim için E b u ' l - G a n â i m İ b n ü ' l - M a h l e b a n'a sığınmaktan başka çare yoktur; çünkü onun himayesi, bizim hiç kimseden isteyemeyeceğimiz bir kurtuluştur. İşte biz, böylece size sığınmış olduk" dedi. Bunun üzerine ben, ona "Kalblerinizi hoş tutun, sizin canınız, benim canımdır" dedim; böylece onları, düşmanlık ve kötülüklerin bulunmadığı ailemizin arasına alıp halifenin sarayına yerleştirdim. Vezir İ b n ü ' l - M ü s l i m e, idam edilince onları buradan çıkarıp güvendiğim birisiyle⁹⁵ "Bunlar, güvenliğinden endişe ettiğim ailemdir" diyerek *Meyyafârikîn (Silvan)*'e gönderdim. Bu sırada B e s â s î r î ve K u r e y ş, *Bağdad'tan* çıkmakta idiler. T a n r ı 'nın koruması sayesinde B e s â s î r î, onları görmedi. Böylece onlar, sağ-salim *Bağdad'tan* ayrıldılar. Bir süre sonra onları teslim ettiğim V e k î l (E b u ' l - F a z l M u h a m m e d b. Â m i r), bana gelip şu ilginç sözleri söyledi: "U d d e t ü d d i n, halifenin kızı ve annesinin, ikamet edenlerle birlikte bir yerden bir yere nakledilmek suretiyle mescitlerde geceleme ve çıplak oldukları hâlde, yalnız ekmele karınlarını doyurmakta olduklarını gördüm. Onlar, vezir İ b n ü ' l - M ü s l i m e'nin ailesine yaptıklarım ve

⁹⁴ Bu hususta ayrıca bk. A. Sevim, a.g.makl., s. 60 ve bu sayfadaki 89 nr.lı nottaki bibliyografya.

⁹⁵ İbnü'l-Esîr, a.g.e., (X, 10)'de, bu kimsenin K a r v a ş olduğu kaydedilmişse de biraz ilerde bu şahsın *Vekil* E b u ' l - F a z l M u h a m m e d b. Â m i r olduğu belirtilmiştir.

benim seninle birlikte olduğumu öğrenince çok sevindiler ve bizimle huzur bulup rahatladılar, durumları hakkında bana bilgi verdiler ve bu hususta seninle konuşmamı istediler. Bu arada B e s â s î r î , onları ele geçirmek amacıyla bir casus göndermiş. Onlar hakkındaki haberler, karışık ve pek iyi bilinmemektedir". Bunun üzerine ben, ona "Karımı onlara gönderinceye değin onları falan mescide gönder" dedim; onun da bu dediğimi yapması sonucunda onlar, benim evime gelip kurtuldular; onlara derhal iyi giysiler ve kisveler (üstlük) götürdüm. V e k î 'e "Onların halifeden ne kadar aylık almakta olduklarını" sor dedim ve halifeden aldıkları miktarın bir katı kadar aylıklarını artırdım. Böylece onları, evimde sekiz ay, en iyi şekilde ağırladım. Bu arada "Sultan T u ğ r u l B e y'in ordusunun *Bağdad*'a gelmekte olduğu" haberi ortaya çıkınca onlar, korkularından bana haber gönderip "*Selçuklu* ordusunun buraya gelmesi durumunda biz, bu çocuk veliaht (Yani U d d e t ü d d i n) nedeniyle B e s â s î r î tarafından tehdit edilmiştik; aynı şekilde *Selçuklular* da bizi bu nedenle korkutup tehdit etmişlerdi. Zira gerçekten B e s â s î r î tehlikesi dolayısıyla sıkışık durumda olan A r s l a n H a t u n , U d d e t ü d d i n'in kurtulmasını pek istemiyordu. Bu nedenle senin bizi, güvendiğin birisiyle canlarımızın güvenli olabileceği bir yere yollamanı ve daha serbestçe yaşamayı istiyoruz" dediler. Onların bu isteği üzerine ben, onların kim olduğunu söylemediğim bir adama "Bunlar benim ailemdir; B e s â s î r î 'den korkum nedeniyle onları buradan göndermek istiyorum, onlar için develer satın aldım, onları *Sincar*'a bağlı *Hayal* köyüne göndermek istiyorum" dedim. Fakat çok geçmeden *Selçuklu* askerlerinin *Bağdad*'a girmeleri üzerine onları *Harran*'a götürdüm. Fakat halifenin *Bağdad*'a gelip makamına oturması üzerine onları *Harran*'dan alıp *Bağdad*'a getirerek halifeye teslim ettim⁹⁶.

Bu yılın son olayları arasında metinde, şu bilgiler yer almaktadır:

1 - Bu yılın Receb (Ağustos) ayında, E b u ' l - H a s e n M u h a m m e d b. H i l â l e s - S â b i' (*Garsunni*'me lâkaplı), *Medinetü's-Selâm* (*Bağdad*)'ın batı kesimindeki *Ebû Avf Sokağı*'nda bulunan kitaplığa kitaplarını vakfedip aşağı yukarı bin kitabı oraya nakletti. Çünkü vezir S â b u r (Ş â p u r b. E r d e ş i r)'un (*Büveyhî* veziri) iki sur arasındaki bu kitaplığı yanmış ve içindeki kitapların çoğu yağma edilmişti. Bu nedenle E b u ' l - H a s e n , bilimin yok olup gitmesinden endişeye kapılıp kitaplarını işte bu kitaplığa vakfetti⁹⁷.

2 - Sultan T u ğ r u l B e y , bu yıl, *Bağdad* ve yörelerini *Amid* E b u ' l - f e t h b. (e l - M u z a f f e r) e l - H ü s e y i n'e 100 bin altına, bundan sonraki iki yıl için de 300 bin altına ıktta etti. Bunun üzerine *Amid*, *Kerh* mahallesinin çarşısının (onarımı vesair) yapımına başladı ve bura halkından olup ayrılanlara buraya dönmelerini ve onların eşleriyle birlikte bu çarşıya girip burada ikamet etmelerini yasakladı; çok geçmeden de çarşının yapımını başlattı. Gittikçe bu yapı işleri çoğaldı; böylece buranın sadece çarşı olarak kalması nedeniyle buradaki han (otel) ve evler kaldırıldı⁹⁸.

H. 453 (1060/61) Yılı Olayları

Bu yılın ilk olayları olarak halifenin eşi A r s l a n H a t u n'un *Bağdad*'a gönderilmesi ve sultanın halifenin kızıyla evlenmesi zikredilip bu konuda şu bilgiler verilmektedir:

⁹⁶ Görgü tanığı İ b n ü ' l - M a h l e b a n'ın bu ilginç ifadeleri, daha az ayrıntılı olarak İbnü'l-Esir, a.g.e., (X, 10-11)'de de yer almaktadır.

⁹⁷ Bu kitaplık ve öteki *Büveyoğulları* kitaplıkları hakkında bk. H. Busse, a.g.e., s. 523-29; bu hususta ayrıca bk. A. Sevim a.g.makl., s. 62.

⁹⁸ Sultan T u ğ r u l B e y ile ilgili araştırmalara yansıtılmamış olan bu bilgileri krş. A. Sevim, a.g. makl., s. 63.

Halifenin eşi A r s l a n H a t u n, yukarıda söz konusu edilen B e s â s î r î isyanı sırasında Sultan T u ğ r u l B e y'e gönderildi. Esasında halife, eşinin *Hilâfet Sarayı*'na gönderilmesini istemiş, sultan da halifenin bu isteğine karşı çıkmayıp "A r s l a n H a t u n'u göndereceği" vaadinde bulunmuştu. Bir süre sonra sultan, eşinin (A l t u n c a n H a t u n) ölümü üzerine halifenin kızıyla evlenmişti. Sultanın ölen eşi, akıllı, doğru, dürüst bir H a t u n idi. Bu nedenle sultan birçok işini ona havale ederdi. H a t u n, ölmeden önce, sultana "Halifenin kızıyla evlenmesini" vasiyet etmişti; işte sultan, bu nedenle söz konusu evlenmeye girişmişti. Sultan, çok geçmeden evlenme hususunda, K a h r a m a n e t ü ' l - H a l i f e ile halifeye haber gönderdikten başka veziri A m î d ü l m ü l k ile de bu hususta ilişki kurmuştu. Sultan, ayrıca E b û S a ' d b. S â i d (*Rey Kadısı*)'i de halifeye gönderip kızıyla evlenme isteğinde bulundu. Fakat sultanın, kızıyla evlenme isteği, halifenin çok ağırına gitti. Bu nedenle de rahatsız ve tedirgin oldu. Bu durum karşısında E b û S a ' d b. S â i d, *Beytu'n-nûbe*'de, "Eğer halife, bu evlenme talebine olumlu cevap vermezse bunun iyi sonuç vermeyeceğini" tehdit dolu konuşmalarla ifade etti. Bunun üzerine halife, "Böyle bir töre, hiçbir kimse ile halife arasında görülüp uygulanmamıştır. Fakat T a n r ı'nın, *Adudu'd-devle* (Devletin bileği) lâkabıyla ödüllendirdiği R ü k n ü d d i n (T u ğ r u l B e y)'in böyle bir şeyi, bize önermesi, câiz değildir" dedi. Bununla birlikte halife şu şartlarla söz konusu evliliğe olumlu cevap verdi:

1 - *Vâsit* ile sultanın ölen eşine (A l t u n c a n H a t u n) ait olan bütün bölgeler ve öteki yerlerdeki mülk, ıktâ ve gelirlerinin kendisine bırakılması,

2 - Mihr olarak 300 bin altın verilmesi,

3 - Sultanın hiç ayrılmamak üzere *Bağdad*'ta oturması.

Bunun üzerine *Amîd (Irak Selçuklu Amîdi E b u ' l - f e t h b. e l - M u z a f f e r e l - H ü s e y i n)*, "Halifenin bütün istekleri, iki kat dahi olsa sultan adına benim tarafımdan kabul olunacaktır. Fakat 'Sultanın *Bağdad*'a gelip burada sürekli olarak oturması' şartının sultana arzı ve bu hususta fikrinin alınması, asla mümkün olmayan bir husustur", dedi. Bu arada kadı E b û M u h a m m e d R ı z k u l l a h b. A b d ü l v e h h â b (e t - T e m î m î), bu evlenme işiyle ilgili olarak bir tezkire ile halife tarafından *Rey*'e gönderildi. Ona "Sultan bu evlenme işinden vazgeçtiği takdirde, bizim isteğimiz yerine getirilmiş olacaktır, aksi takdirde halifenin tezkiresi, sultana arz edilecektir" denildi. E b û M u h a m m e d 'den başka bu evlenme hususunda *Nakîbü'l-Hâşimiyyîn T ı r â d b. M u h a m m e d* de *Rey*'e sultana gönderildi; ayrıca Kureyş b. Bedran'ın yakın arkadaşı olan E b û N a s r G â n i m de "Halifenin, K u r e y ş 't e n râzı olduğu ve ondan alınan toprakların ona geri verilmesi geçmişte kalan saldırı dolayısıyla onun affedilmesi ve halifeye 10 bin altın verilmesi, halifenin, sultanın iyi niyetine ve temiz kalbliğine inandığını" içeren mektubu sultana gönderildi. Heyetin *Rey*'e erişip halifenin sultana gönderdiği *hil'atler*, sultana takdim edildiği sırada sultan, saygı ve halifeyi ululamada bulunmak amacıyla ayağa kalktı. Heyet, ertesi gün sultanın katına çıkmak için ayrıldı. Onlar, yatak örtüsü, çarşaf, âlet-edevât vesâireyi tamamlayınca değin sultanın sarayının oturma salonunda dolaştırıldılar; bu arada onlara "bütün bunlar, istenilen çehiz içindir" denildi. Bunlar arasında: Ön cephesinde üstü örtülü bir bakır kazan, kumaş döşeli (sembolik) bir ev, bu evin ortasında, altın işlemeli yemek sofrası, bunun üstünde de sağlam resimler, billur, kâfur ve miskler vardı. Bu sofranın kıratı 40 bin altındı, aynı şekilde evin kıratı da 100 bin altındı. Bu arada E b û M u h a m m e d e t - T e m î m î, vezir A m î d ü l m ü l k 'le bir araya geldi ve onunla evlenme işi hakkında görüşmelerde bulundu ve ona halifenin tezkiresini arzetti. Bunun üzerine A m î d ü l m ü l k, ona "(Sultanın isteğinin reddini içeren) bu risale (tezkire)'nin sultana arzı iyi olmaz. Bu evlenme işini gerçekleştirme hususunda

sultandan para istenirse bu, iyi bir şey olmaz; sultan, bunu işitip başka şeylere rağbet edildiğini anlar ve bunlar, onun niyet ve amacını değiştirmez. Esasında sultan, kendisine olumlu cevap verildiğinde kendisinden istenilenden daha çoğunu yapar" dedi. Bunun üzerine Ebû Muhammed, Amîdülmülk'e "Neyi doğru ve isabetli görüyorsan onu yap!" dedi. Daha sonra Amîdülmülk, bu durumu sultana bildirince sultan, memnun olup sevindi ve bunu, devlet ileri gelenlerine bildirdi. Sonra da Amîdülmülk'e "Temîmî'nin bu husustaki yazısını almasını" emretti; Amîdülmülk ise hemen Temîmî'ye haber gönderip "Evlenme işinde gösterdiği çaba ve yaptığı hizmeti bildirmesi nedeniyle sultanın, kendisine teşekkür ettiğini" bildirdi ve "Senin bu husustaki fikrine vâkıf olabilmem için bunu, kendi elinle bana yazmanı istiyorum" dedi. Bunun üzerine Temîmî, halifenin risale ve tezkiresinin içeriğinin gerektirdiği şeyleri kendi el yazısıyla yazdı ise de bu, Amîdülmülk'ü tedirgin ve rahatsız etti. Cumâdelülâ'nın bitimine 8 gün kala (15 Haziran Cuma) Temîmî, beraberinde, Amîdülmülk, Ebû Nasr ve Rey kadısı olduğu hâlde, halifenin sarayına geldi. Onların beraberlerinde, yeni çeyizler, halifenin kızıyla evlenme emri; mihr olarak 100 bin altın; altın, gümüş, yüzük ve sair süs eşyası; saçılar; câriyeler; at ve katır cinsinden binek hayvanları, 2250 parça mücevher vardı. Bunlar arasında 620 parçasının ayarı 1-3 miskal arasında bulunuyordu. Bu arada, Ebû Muhammed - Temîmî ile koşulan şartlara ve önerilere herhangi bir cevap bulunmuyordu. Mihrden 100 bin miskal değerinde olanlar gönderildi. Bu durum, her bakımdan halife için çirkin ve yakışsız bulundu ve denildi ki "Gizli, saklı olmayan bu iş, itibar kırıcıdır; çünkü şimdiye değin halifelerden birisiyle hükümdarlardan birisi arasında böyle bir şey, töre olarak vuku bulmamıştır". Bunun üzerine halife, nikâh işinden kaçındı. "Bu nikâh işinden vazgeçilmediği takdirde bu memleketten (*Bağdad*) çıkar giderim" dedi. Bunun üzerine Amîdülmülk, dilini kötü bir şekilde uzatıp dedi ki "Her şeyden önce bu evlenme işinden kaçınmayı kabul etmek, öneri ve tezkireyi kabul etmemek, doğru bir şey değildir". Daha sonra Amîdülmülk, son derecede sınırlendi ve Rey'e dönmek üzere *Bağdad*'tan ayrıldı ve *Nehrevan*'a doğru yola çıktı. Bunun üzerine *Kadi'l-kudât* ve Mansur b. Yusuf, ondan "gitmemesini" istediler. Halifeye de mektup yazarak onu uyardılar. Nikahın kıyılması için Amîdülmülk ve Rey kadısına nikâh için vekâlet vermesi ve dört yıla değin herhangi bir şekilde daha başka şey istememesi hususunda öneride bulundular. Daha sonra fakihler, nikâh konusunda fetva verdiler. *Hanefî* fakihleri "Nikâh kıyılmasının (*İslâm* hukukuna = *Şeriatça*) doğru, fakat bu konuda herhangi bir şartın hükümsüz olduğunu"; *Şâfiî* fakihleri ise "Böyle bir nikâh kıyılmasının, şartlı olduğu takdirde, geçersiz olacağını" söylediler. Bunun üzerine Amîdülmülk, Cumâdelâhır ayının (Haziran/Temmuz) Cuma gecesi, halifenin katına çıktı; halife, ona "artık bu nikâh işinde ısrar etmemesi" nasihatinde bulundu ve ona "Biz, buraya gelen kimselerden bir grubu seninle sohbet etmeye hazır bulundurduk; biz, bu nikâh işini, senin fikir ve görüşlerine bırakıyoruz. Bizim bu toplantımızı ve nikâh hususundaki kabulümüzü, ileri gelenlere ve halka açıkla! Sen, bu evlenme akdinin gizli olması hususundaki iyi niyetinle bize yeterlisin. Ancak bu evlenme akdi hususunda kusur ve zayıflık vardır. Şimdiye değin *Abbasoğulları*'nda böyle bir kız verme cereyan etmemiştir" dedi. İşte tam bu sırada sultanın mektubu Amîdülmülk'e ulaştırıldı. Sultan, bu mektubunda, ona "evlenme işinde halifeye yumuşak davranmasını ve onunla iyilikle konuşmasını" emrediyordu. Bu arada *Hilâfet Divanı*'ndan Humartekin'e yazılan bir cevabî mektupta "Amîdülmülk'ün tutum ve davranışlarından şikâyet ediliyor ve bunun, sultana bildirilmesi emrediliyordu". Bunun üzerine Humartekin'in "Sultanın, evlenme akdi dolayısıyla cereyan eden olaylarda hiçbir etkisinin olmadığı ve bu nedenle ondan nefret edilmemesini" içeren cevabı geldi. Bu durum da böylece kaldı. Amîdülmülk ise hiç durmaksızın sürekli olarak konuşuyor, halife de onun bu durumuna sabır gösterip tahammül ediyordu. Fakat Amîdülmülk, bir gün *Hilâfet Divanı*'na beyaz bir elbiseyle geldi. Bu arada *Kadi'l-kudât* Damganî ve Ebû Mansur b. Yusuf, durumu düzeltmek için aracılık yaptılar ve sonunda halifenin

A m î d ü l m ü l k 'e bir mektup yazması sağlandı. Halife, bu mektubunda ona "Biz, bu evlenme işinde seni vekil atamıştık ve bu husustaki girişimlerinden, özellikle R ü k n e d d i n (T u ğ r u l B e y) ve bizim rızalarımızı sağlamandan dolayı seni takdir etmiştik. Bu nedenle sen isabetli ve başarılı fikir ve görüşlerini ve duruma göre zamanında hareket ve davranışlarını ayarla ve şu iki şeyden birisinin olmasını bekle: Ya bu evlenme işinden sultanın vazgeçmesi, ya da bu işin tamamlanmasını ondan istemen". Bir süre sonra A m î d ü l m ü l k , bir gün, beraberinde, *Kadi'l-kudât* ve *şuhûd*'dan bir grupla halifeye gitti ve ona: "Efendimiz *Mü'minlerin emîri*'nin sâdik ve içten hâdimi Rükneddin (Sultan)'in nikâh hususunda istek göstermesi ve onun gönderdiği kimseleri dinleyip sultanın yumuşak ve iyi fikrini öğrenmesi için kendini yüceltmesi, halifenin de buna icabet delilini istemesi, sultana şeref verecektir." dedi. Bunun üzerine halife, durumu anladı ve dedi ki: "Bu durumda nikâh hususu yeterince anlaşılmıştır. Durumun böyle olumsuz olarak sürüp gitmesini sağlamak, bize şart olmuştur". Halifenin bu sözleri üzerine A m î d ü l m ü l k , 26 Cumadelâhır Salı akşamının (18 Temmuz 1061 Çarşamba) geç saatlerinde, beraberinde, mihr için getirmiş olduğu para, mücevherat ve diğer öteberiler olduğu hâlde, *Bağdad*'tan ayrılıp *Hemedan*'a döndü. Bunun üzerine oradakiler, bu anlaşmazlık nedeniyle korku ve endişeye kapıldılar.

Bu yılın Receb ayında (Temmuz/Ağustos) *Bağdad*'tan A m î d ü l m ü l k'ten gelen bir ulak, sultanın mektubunun kendisine ulaştığını, bu mektupta, "Evlenme teklifine Halife olumlu cevap vermediği takdirde, A r s l a n H a t u n'un A m î d ü l m ü l k'e teslim edilmesini istediğini; bizzat H a t u n'un bu iş için *Bağdad*'a geleceğini; A r s l a n H a t u n'un getirilip A m î d ü l m ü l k'e teslimi için hazırlanmasını; Sultan'ın bu yazışmayı bizzat yaptığını" söyledi. Bunun üzerine halife, *Selçuklu* askerlerinin *Bağdad*'a döndükleri zaman onların zaptedilemeyeceğinden korku ve endişeye kapıldı. Bunun üzerine A m î d ü l m ü l k , "Ben, bu elçiyi, benim sultanla buluşmama ve bu evlenme konusunun düzeltilmesine değin A r s l a n H a t u n'un *Dârü'l-memleke*'ye nakli için gönderdim; bu hususta sultan da aynı şekilde A r s l a n H a t u n'la mektuplaştı" dedi. Vezirin bu sözleri üzerine korku ve huzursuzluğa düşen halife, sultanın bu mektubuna cevap vermeyi kabul etmedi. Bu arada halifelik ileri gelenleri, "Halifeye hürmet ve saygının bozulduğunu" konuşup durmaya başladılar. Bunun üzerine halife "*Bağdad*'tan çıkıp gideceğini, bu nedenle geminin hazırlanmasını" emretti. Bunun üzerine aracın bazı yerleri onarıldı. Bu arada halk, bu durumdan huzursuz olup korkuya kapıldı, bu nedenle onlara yüksek sesle bağırlarak "korkuyu sürdürmemeleri" bildirildi. Onlar da sakinleşip sustular. Bir süre sonra Sultan T u ğ r u l B e y'den *Bağdad*'taki *şihnesine* bir emir geldi. Bu emirde "Halifenin, kontrol ve denetiminin kaldırılmasının gerekmediği; bunun kendisine olan saygının ortadan kaldırılmasına karşılık yapıldığı ve onun görevli adamlarının kötü bir duruma düşürüldüğü; S e y y i d e A r s l a n H a t u n'un *Dârü'l-azîze*'den ayrılıp göndereceği kimselerin gelmesine değin *Dârü'l-memleke*'de oturmasını istediği; *Bağdad* ve yöresinde istediklerini yapmalarına izin verildiği" yazılıyordu. Bunun üzerine halife tarafından Sultan'a "bu emrin kötü bir emir olduğu" hususunda haber gönderilmişse de buna hiçbir cevap verilmemiştir⁹⁹.

H. 454 (1062/63) Yılı Olayları

Bu yılın ilk olayı, yine söz konusu evlenme olup bununla ilgili olarak, şu bilgiler verilmektedir:

" İ b n ü ' l - M a h l e b a n , Safer ayının başlangıcı olan Perşembe günü (14 Şubat 1062 Perşembe), *Divanü'l-azîze*'den çıkıp evlenme işinin halifece kabul edildiği haberi ile *Bağdad*'tan

⁹⁹ Sultan T u ğ r u l B e y'in halifenin kızıyla evlenmesi dolayısıyla ortaya çıkan olaylar hakkında daha ayrıntılı ve açıklık getiren bilgiler için bk. A. Sevim, a.g.e. makt., s. 66-69, 73.

ayrılarak sultanın huzuruna çıktı. Bunun sebebi şu idi. Sultan tarafından *Bağdad, Vâsıt ve Basra*'ya gönderilen mektuplarda, "Oralardaki *Dârü'l-azîze*'ye, buralarla ilgisi olan kimselere, halifelik ileri gelenlerine, çevre ileri gelenlerine ve diğer kimselere ait olan iktalara iyilikle birer birer el konulması, bu emre karşı durulması hâlinde daha kötü durumlara girişileceği" belirtiliyordu. Sultanın bu emri karşısında *Hilâfet Divanı*'ndan "Bu, itaat yasasına ve hizmet zorunluluğuna yarar getirmez" sözleri çıkarıldı. Bu nedenle de *Hilâfet Divanı* ile (Sultan'ın) yazışmaları kesildi. İşte bu sıralarda sultandan *Kadi'l-kudât Ebû Abdullâh ed-Damgânî*'ye bir mektup geldi. Bu mektup¹⁰⁰ şöyledir.

"*Şâhînsâhû'l-muazzam, melikü'l-maşrık ve'l-mağrib, Muhyi'l-İslâm, Halifetü'l-imam, Yemînu halifeti'l-lah Emîrü'l-mü'minin* (Sultan Turgul Bey)'den *Kadi'l-kudât (Ebû Abdullâh ed-Damgânî)*'a:

Kadi'l-kudât zamanını, bilim ve fıkıh öğretimine ayırması sebebiyle, halifeyle olan evlilik anlaşmazlığını, bundan hasil olacak iyi sonuçları tespit edip çözmek için göreve çağırılmıştır. Değerli ve büyük insan *Amîdülmülk, Bağdad*'tan ayrılıp katımıza çıktığı zaman bize, 'Evlenme hususundaki işleri düzenleyip doğru yöne sevkettiğini ve bizim ona güvenimizi artıran konuşmalar yapmak suretiyle arzu ve isteklerimizin anlaşılması hususunda büyük çaba gösterdiğini, bize açıkladı. O, bu evlenme işinin sertlikle olmayacağını ve bizim, halifeye gösterdiğimiz çeşitli ihtimam, saygı ve alçak gönüllülüklerimizi çok iyi bilir. Fakat bununla birlikte bu yaptığımız güzel davranış ve hareketlerimiz, dünya ve âhirette halife tarafından aleyhimize sanki bir vebale dönüştürülmeye çalışılmıştır. Fakat bütün bunlara rağmen bizler, *Ulutanrıya* güvenen kimseleriz; *Ulutanrı*, bizim yaptığımız iyilikleri zâyi ettirmez ve kalblerinde, bizim hakkımızda kötülük saklayanların kötülüklerini görür".

Sultanın bu mektubunun açıklanmasından sonra halifenin yakın adamları, telâfisi mümkün olmayan bir durumun ortaya çıkmasından önce, bu evlenme işinde halifeyle görüş alışverişinde bulundular. Bunun üzerine *Ebû'l-Ganâim İbnü'l-Mahlebân*, "Sultana gidip onun gönlünü almakla" görevlendirildi. Bunun üzerine *İbnü'l-Mahlebân*, "Eğer bu evlenme işinden sultanın istediği sonuç çıkmayacaksa benim sultana gitmem, bir yarar sağlamaz, aksine onun kızgınlığını artırır" dedi. Bunun üzerine halifenin evlenme konusunda cevabı beklendi; bu nedenle de *İbnü'l-Mahlebân*, sultana gitmeyi beklemeye aldı ve bu hususta da direndi. Böylece halifeye eza ve cefaya yönelmesi sonucunda ona saygısızlık artmıştı. Nikâhın yapılmasına üç yıl kadar engel olunmasının kurnazlık ve bir tür hata olduğu kanatına varıldı. Çok geçmeden nikâhın yapılması hususunda *Amîdülmülk'e* halifenin vekâletnâmesi yazıldı ve *Kadi'l-kudât Ebû Abdullâh ed-Damgânî* ve *Ebû Mansûr b. Yusuf*, halifenin evlenme konusundaki muvafakatine tanık oldular. Bundan sonra *Ebû'l-Ganâim, Bağdad*'tan ayrıldı. Onun ayrılmasından beş gün sonra özel bir atlı sultanın, "Halifenin iktalarının, *Dârü'l-azîze*'nin yetkili temsilcilerine verilmesini, bazı nedenlerle cereyan etmiş olan pek çok istenmeyen kötü ve tatsız olaylardan dolayı çok özür dilediğini ve *Ebû Nasr b. Sâid*'in, hizmet için cereyan eden kötü şeylerden ayrılıp temize çıktığını, arz etmek üzere, gönderilmesinin emredildiğini" içeren mektup ve armağanlarla *Bağdad'a* geldi. Bu haberin çevreye yayılması üzerine herkesin kalbi hoş olup rahatladı. *Dârü'l-azîze*'de müjdelere verildi ve bu nedenle de gelen atlıya *hil'at* giydirildi ve davullar vurulup borozanlar çalındı ve bunlar, bütün şehirde dolaştırıldı; bu arada da iktalar yetkili kimselere verildi. İşte bu sıralarda da *Amîdülmülk'ten Ebû Mansûr b. Yusuf'a* gönderilen bir mektupta şunlar yazılıyordu:

¹⁰⁰ Metinde daha kısa ve dolayısıyla eksik durumda bulunan bu mektup, *Sıbt*'taki mektupla (A. Sevim, a.g.makl., s. 74-75) karşılaştırılarak düzenlenmiştir.

Bu kötü ve leke yaratan durum hiç hatırlanmaksızın ortadan kalkmıştır. Esasında bu, sultanın şevk ve çabaları, ya da bir düşmanın ortaya atıp çıkardığı üzüntü sonunda, ileri sürdüğü fikirlerle açığa çıkmıştır. E b u ' l - G a n â i m İ b n ü ' l - M a h l e b a n ' a , E b ü N a s r b . S â i d gelinceye ve mektuba cevap verilinceye kadar, "Onun yanında beklemesi ve bunu, gizli tutup saklaması" ona bildirildi. Bu arada da onun, *Şehrizûr*'da¹⁰¹ olduğu, yağmur ve kar nedeniyle hareket edemeyip oyalandığı, bu arada baldırında bir şeyin batması sonucunda bir yara çıktığı; bu sebeple binitine binemediği, haberi geldi. Onun *Şehrizûr*'da beklemesinin halifenin emriyle olduğunu anlayan sultan, halifeyi, C â b i r b . S a k l a b ile A r s l a n H a t u n ' a bir mektup göndermesi hususunda harekete geçirdi. Bu mektup, "Halifenin A r s l a n H a t u n ' a iştihakını, onu görme hususunda çok istekli olduğunu ve ona kendisine gelmesi için yazı yazdığını; dilediği zaman *Dârü'l-hilâfe*'den çıkabileceğini ve gecikmenin bir özür nedeniyle olduğunu; *Tirmiz Hacibi*'ne gitmesine değin H a t u n ' a mülâzemet etmesini yazdığını; bunun da nedeninin E b u ' l - G a n â i m İ b n ü ' l - M a h l e b a n ' ın gecikmesi olduğunu; onun gecikmesinin de gelecek mektubu beklenmesi isteğini; E b u ' l - G a n â i m İ b n ü ' l - M a h l e b a n ' ın gecikmesinin sebebinin bu olduğunu" kapsamaktadır. Bunun üzerine denildi ki "Söz konusu gecikme, bizim (Halife), gelecek mektubu beklememiz ve bu gecikmeden dolayı ikisinin gönderilmesine kadar elçi İ b n S â i d ' in bizi beklemesi nedeniyledir; bunun farkına varılması bizim için yeterlidir. Bunun üzerine biz, İ b n ü ' l - M a h l e b a n ' la mektuplaşmış ona 'Bu işleri tamamlayıp bitirmesi' emrini verdik"¹⁰².

Söz konusu nikâhın kıyılmasına değin cereyan eden çeşitli olaylardan sonra metinde, nikâhın kıyılması hakkında şu bilgiler verilmektedir:

13 Şaban Perşembe günü (22 Ağustos 1062 Perşembe) Sultan T u ğ r u l B e y ' in halifenin kızı S e y y i d e ile nikâhı *Tebriz* dışında kıyıldı. Bunun üzerine İ b n ü ' l - M a h l e b a n , halifeye bir mektup yazıp şunları bildirdi:

"Nikâh dolayısıyla büyük bir şölen düzenlendi. Sultanın ve ilgili kimselerin hazır bulunduğu esnada, sizin şerefli *tevkünizi* onlara okudum. Nikâhın kıyılması vekâletini vezir A m î d ü l m ü l k ' e teslim ettim. O da vekâleti kabul etti. Elini sultana doğru uzattı. Bu arada onun eline bakmakta olan sultan, hemen yerinden kalktı. Bu vekâleti alıp, kabul etti. Yeri öpüp dua etti. Sonra vekâlet *tevküni* A m î d ü l m ü l k ' e verdi. O da bunu okudu; tesbit edilen 400 bin altın¹⁰³ mihr açıklanınca halifeye yüksek sesle dua edildi; bundan sonra nikâh akdi yapıldı. Bu vesileyle altın ve inciler saçıldı. Bu arada sultan, şükür ve dua niteliğinde şöyle bir konuşma yaptı: 'Ben, halifenin, kendi nefsinin ona teslim eden sâdik ve hâlis bir kuluyum; ömrümün geri kalan kısmında kazanacağım bütün başarılar, onun şerefli hizmetine ait olacaktır'".

Bu kayıtlardan sonra metinde, bu yılın son olayları olarak şunlar kaydedilmektedir:

1 - Sultan T u ğ r u l B e y , bu yılın Şevval ayında (Ekim/Kâsım), *Divanü'l-azîze*'ye hizmet amacıyla 30 at üzerinde 30 *Türk* gulamı (asker), altın eyerli ve değerli mücevherlerle süslenmiş bir at, halifeye 10 bin altın; eşine (A r s l a n H a t u n) 10 bin altın, üzerinde, her biri 24 kırat olan aşağı

¹⁰¹ *Erbil-Hemedan* arasında geniş bir ova, genel bilgi için bk. (Yakut, a.g.e., III, 425-27; İA. "Şehrizûr" mad.

¹⁰² Bu hususta metinde verilen bu bilgilerin daha ayrıntılı kayıtları için bk. A. Sevim, a.g.makl., s. 74-75, 77.

¹⁰³ S i b t , *mihr* miktarını 400 dirhem ve 1 altın olarak kaydetmektedir (A. Sevim a.g.makl., s. 78). Bu hususun değerlendirilmesi için bk. Aynı makl., s. 79.

yukarı 30 parça bulunan mücevher bir gerdanlık (kolye); sultanın ölen eşinin *Irak*'taki ıktâlarının hepsi; halifenin kızı ve sultanın eşine (S e y y i d e H a t u n)üç bin altın ve emir U d d e t ü ' d - d i n (Halifenin torunu)'e beş bin altın gönderdi. Bütün bu armağanları A r s l a n H a t u n teslim aldı¹⁰⁴.

2 - Bu yılın Zülkade ayında (Kâsım/Aralık), Sultan T u ğ r u l B e y'in *Bağdad*'a gelmekte olduğunu bildiren mektuplar, geldi.

3 - Bu yılın Zülhicce ayında (Aralık 1062), Halife'ye Sultan T u ğ r u l B e y'in öldüğü söylentileri, *Bağdad*'ta yayıldı. Birkaç gün sonra sultanın şiddetli bir hastalıktan kurtulduğu müjdeli haberi gelinceye değin halk (*Bağdad*'ta) üzüntü nedeniyle karışıklıklar çıkardı¹⁰⁵.

H. 455 (1063) Yılı Olayları

Bu yılın ilk olayı olarak Sultan T u ğ r u l B e y'in düğün amacıyla *Bağdad*'a gelişi ve burada cereyan eden olaylar hakkında metinde, şu bilgiler verilmektedir:

Sultan T u ğ r u l B e y , *Bağdad* yakınlarındaki *Kufs*'a¹⁰⁶ yaklaşınca halife onu karşılamak istedi, fakat kendisinin yakınları, onu, bundan vazgeçirdiler. Bu kez halife yerine veziri E b û M a n s u r (F a h r u d d e v l e) , sultanı karşılamaya gönderildi. Bu arada *Selçuklu* askerleri, *Bağdad*'a girdiler ve halkı evlerinden çıkarıp bu evlere yerleştirdiler. Havanın çok soğuk olması nedeniyle evlerin ahşap kısımlarını söküp yakarak ısındılar. Öte yandan vezir A m î d ü l m ü l k , *Hilâfet Sarayı*'na gelip sultan adına hizmette bulundu. Onu halifeye getirdiler. A m î d ü l m ü l k , halifeye güzel sözlerle hitap ettikten sonra ona, hürmet edip şerefleştirmek amacıyla da birkaç kat elbise takdim etti. Ayrıca sultan da onunla halifeye ayarı iki dirhem olan ve üzerinde elmas bulunan altın bir mühür ve iki cübbe göndermişti. Bu arada A m î d ü l m ü l k , halifenin kızı olan gelini alıp götürme isteğinde bulundu. Bu nedenle geceyi *Halifelik Divanı*'nda geçirdi; halife, ona şunları söyledi:

"Ey M a n s u r b. M u h a m m e d , senin de söylediğin gibi, bu evlenme işinde kesinlikle yapılması gereken şey, bununla şereflenmek ve bunu en güzel bir şekilde dile getirip anmaktır. Sana diyoruz ki biz, ancak gelinin tesliminin istenmesi ve senin de bildiğin gibi, bazı olumsuz şeylerin cereyan etmesi durumunda, bunu kabul etmeyiz. Biz, İ b n ü ' l - M a h l e b a n 'ı size göndermiştik. O, sizinle bu hususu, yani senin yazındaki şeyin dikkate alınmasını, nikâhtan önce, sultanla gelinin ancak bir gün, *Dârü'l-azîzeti'n-Nebeviyye*'de bir araya gelip (evlenme değil) görüşmesini kararlaştırmış idi. Bu istek, bizim *Hilâfet Sarayı*'ndan çıkmıştır". Bunun üzerine A m î d ü l m ü l k , halifeye "Bütün bu söyledikleriniz doğrudur, sultan da bunu böyle kabul ediyor, yani kararlaştırdığı üzere, *Dârü'l-azîze*'ye gelmek niyetindedir. Sultan, hâcipler, hâslar ve gulamlar (asker vs.) için kalacak yerler hazırlanmıştır, onların sultandan uzak kalmaları mümkün değildir" dedi. Karşılıklı söylenen bu sözlerden sonra "S e y y i d e'nin *Dârü'l-memleke*'ye gitmesi, sultanla birlikte sefere çıkmaması ve *Kadi'l-kudât*'ın bu hususta, ictihat üzerinde ant içirmesi için hazır bulunması" hususlarında anlaşmaya varıldı. Bu anlaşmadan sonra sultan, mihr karşılığı halifeye 100 bin altın, 150 bin dirhem, 4 bin giysi ve 10 soylu yörük atı gönderdi. 15 Safer Pazartesi (17 Şubat 1063) gecesi,

¹⁰⁴ Bu hususta daha ayrıntılı ve açıklık getiren bilgiler için bk. A. Sevim a.g.makl., s. 79-80.

¹⁰⁵ Bilindiği üzere Sultan Tuğrul B e y , *Urmiye*'de hastalanmış, hattâ ağırlaşmış idi.

¹⁰⁶ *Bağdad-Ukberâ* arasında *Bağdad*'a yakın bir köy (Yakut, a.g.e., IV, 433-34).

sultan halifenin kızı S e y y i d e ile *Dârü'l-memleke*'de gerdeğe girdi. Bu nedenle *Dicle* ırmağı kıyısında *Dârü'l-memleke*'ye dek çadırlar kuruldu. S e y y i d e'nin *Dârü'l-memleke*'ye girdiği sırada davullar vurulup borular çalındı. S e y y i d e, altınla işlenmiş bir tahta oturdu. Sultan da onun yanına gelip onu ululadı ve halifeye de teşekkür etti. Daha sonra da hiç oturmaksızın oradan ayrıldı; S e y y i d e ise sultan için hiç ayağa kalmadığı gibi yüzündeki peçeyi de çıkarıp ona bakmadı. Bu arada sultan, hâcipler ve *Türk (Selçuklu)* ileri gelenleri, sevinç ve mutluluklarından dolayı *Dârü'l-memleke*'nin sahanlığında, oyun oynayıp Türkçe şarkılar söylüyorlardı. Sultan, bu arada, gelinle konuşmaya giden A r s l a n H a t u n ile S e y y i d e'ye iki değerli gerdanlık ve bir büyük kırmızı parça yakut gönderdi. Ertesi gün sultan, S e y y i d e'nin yanına girip yer öpmek suretiyle onu ululamada bulundu. Sonra da karşısında bir saat bulunan bir tahta oturdu. Daha sonra da eşine pek çok değerli mücevherler ve boncuklarla işlenip süslenmiş bir ferace gönderdi. Sultan, hemen her gün, aynı şeyi yapar, yani eşine hürmet ve saygıda bulunur ve armağanlar gönderirdi. Böylece sultan, son derecede neşeli ve sevinçli olurken halife de aksine çok üzüntülü idi. Sultan, Pazartesi sabahı erken saatlerde veziri A m î d ü l m ü l k'e halifenin kızıyla evlenmesini gerçekleştirmesi dolayısıyla *hil'at* giydirdikten başka ona yeni lâkaplar verdi. Bundan sonra *Dârü'l-memleke*'de bir hafta süreyle şölen düzenletti. Ayrıca Safer'in bitimine dokuz gün kala Pazar günü de (23 Şubat 1063 Pazar) büyük bir şölen düzenletip bütün emirlere *hil'atler* verdi¹⁰⁷.

A m î d ü l m ü l k, 9 Rebiülevvel Perşembe günü (12 Mart 1063 Çarşamba), *Beytü'n-nübe*'ye gidip halifeden "Sultan T u ğ r u l B e y ve yeğeni A r s l a n H a t u n'un *Bağdad*'tan birlikte ayrılmaları hususunda altı ay süreyle izin" istedi. Halife, sultana bu izni verdi, fakat eşi A r s l a n H a t u n'a vermedi ve ona denildi ki "Halifenin izni için birkaç kez baş vurulması, iyi bir şey değildir. Esasında A r s l a n H a t u n, halifeden ayrılmasından şikâyetçi değildi; çünkü halife, A r s l a n H a t u n'la evlendiğinden beri ona hiç yaklaşıp yakınlık göstermemiştir"¹⁰⁸.

11 Rebiülevvel Cumartesi günü (14 Mart Cuma), halifeden sultana *hil'at* gönderildi; sultan, hayatından âdeta ümidini kesercesine ağır hasta olduğu hâlde, gönderilmek istenmemesine rağmen eşi S e y y i d e'yi alıp *Bağdad*'tan ayrıldı. Halife kızını uğurladıktan sonra *Hilâfet Sarayı*'ndan gerekli resmî hizmetleri yapmaları için üç kadın gönderdi. S e y y i d e'nin annesi, son derecede üzüntüye kapıldı ve onu, bu durumdan kurtarmak mümkün olmadı¹⁰⁹.

Bu kayıtlardan sonra metinde, Sultan T u ğ r u l B e y'in ölümü hakkında şu bilgiler verilmektedir:

8 Ramazan (4 Eylül)'da ölen Sultan T u ğ r u l B e y'in ölüm haberi, halifenin kızı (sultanın eşi) S e y y i d e tarafından 24 Ramazan Pazar gecesi (20 Eylül Cumartesi) *Bağdad*'a ulaştırıldı. Bu sıralarda *Hemedan*'da, başı boş ser-seri tâifesi, fitne ve fesat çıkarıp şehir amîdi ile birlikte şehir şihnesi'nin ileri gelen adamlarından 700 kişiyi öldürdüler; İşveli oynak kadınları davul ve nefesli sazlarla yanlarına getirdiler ve ölümler karşısında yiyip içtiler; onların bu hareketleri ay sonuna değin

¹⁰⁷ Sultanın evlenmesi ve yapılan törenler hakkında S ı b t'ta, görgü tanıkları G a r s u n n i ' m e ve öteki ilgililerden nakiller yapılmak suretiyle son derecede ayrıntılı bilgiler verilmiştir [A. Sevim, a.g.makl., s. 78-83; ayrıca bk. Zekeriya Kitapçı, Abbâsî Hilâfetinde Selçuklu Hâtonları ve Türk Sultanları (Konya 1994), s. 57-88. Bu eserde, ilgili birçok kaynaklar kullanılmış, bununla birlikte S ı b t'taki kayıtların bir kısmı, eserde yer almamıştır].

¹⁰⁸ Bu konuda daha ayrıntılı bilgi için bk. A. Sevim, a.g.makl., s. 83; ayrıca bk. Z. Kitapçı, a.g.e., s. 88-89.

¹⁰⁹ Not 108'de gösterilen yerler.

sürdü¹¹⁰. Sultan Tuğrul Bey, öldüğü zaman (kendisinden) 70 fersah mesafede bulunan veziri Amîdülmülk el-Kündürî'ye bu ölüm haberi gönderildi. Bunun üzerine o, sultan henüz gömülmeden önce geldi ve onun kardeşinin (Çağrı Bey) oğlu Süleyman'a sultanlık için ilgililerden biât aldı; esasında Tuğrul Bey de onun kendisinden sonra *Selçuklu* tahtına oturtulmasını, söyleyip belirtmişti. Bu arada Amîdülmülk, *Rey* kalesinden 1700 altın ve 200 bin altın değerinde silâhları indirtip orduya dağıttırdı. Bunun üzerine, Davud Çağrı Bey'in oğlu melik Alp Arslan dışında, ordu mensupları sükûna kavuştular, böylece onların korku ve endişeleri kalmadı¹¹¹.

Sultan Tuğrul Bey'in ölümünden sonra *Selçuklu* merkezî hâkimiyetinin, kısa bir süre de olsa, zayıflaması sonucunda özellikle *Irak*'ta vasal hükümdarların tedirginlikleri nedeniyle birtakım olaylar çıkmıştır. Bu hususta metinde şu bilgiler verilmektedir:

Sultan Tuğrul Bey'in ölümünden sonra *Araplar*, *Bağdad*'ın dış taraflarına ve yakın yörelerine dağılıp yolları kestiler ve *Bağdad*'a bağlı *Zâhir* ve yörelerindeki halkın elbiselerini aldılar. *Akraküftan*¹¹² da değeri binlerce altın olan camuzları sürüp götürdüler. Bu arada halk, Müslim b. Kureyş'in *Bağdad*'a girip *Dârü'l-memleke*'yi kuşatarak yağmalamasını konuşup durdular. Müslim'in halifelîğe bağlı bütün yerlere saldırması, buradaki halka para ödemesini kararlaştırması, kendisine karşı koyanları yağmalaması, çiftlik, mal ve büyük baş hayvanları yağmalaması, halkı, son derecede huzursuz ve rahatsız etti; ancak o, riske girmemek için ziraatla ilgili yerleri yağmalamaktan çekindi. *Bağdad* dışında oturan halk, *Ebvâbü'l-azîze*'den sık sık yardım istemeye başladı. Bu arada askerlerin Müslim'e karşı harekete geçmeleri üzerine Müslim, özür dileyip "Ben, halifenin hâdimiyim. Amîdülmülk, halifelikte bulunan sultana ait değerli mücevherleri askerlerine sarfetmek gereğini duyup istemiştir" diyerek halifeye haber gönderdi. Fakat onun bu sözleri dikkat nazarına alınmadı. *Bağdad* yörelerinde ve ıktâlarda oturan halk, direnişe geçti ise de bastırıldı¹¹³.

Bu kayıtlardan sonra metinde, Sultan Tuğrul Bey hakkında şu bilgiler verilmektedir:

"Tuğrul Bey" denilen Muhammed b. Mikâîl b. Selçuk Ebû Tâlib, bu yılda (H. 455 = 1063) öldü. Onun aslı *Türkmen* (*Oğuz*)'dir. Selçuk'un oğlu Arslan Yabgu, Ali Tekin'in kızıyla evlenmişti¹¹⁴. Bu ikisinin (Ali Tekin, Arslan Yabgu) durumları yükseldi. Bunun sonucunda Mahmud b. Sebüktekin, kendisine karşı birtakım fesat dolu hareketlere girişen Ali Tekin ve Arslan Yabgu'ya karşı askerî harekâta başladı. Fakat Ali Tekin, Mahmud tarafından yenilgiye uğratılıp telef edildi. Selçuk'un oğlu (Arslan Yabgu) ise tutsak alındı. Arslan'ın adamlarından 4 bin çadır halkı, Mahmud'un ülkesine (*Gazne* toprakları) intikal etti. Mahmud ölünce oğlu Mesud, hoşlandığı şeylerle meşgul olmaya başladı. Bunun üzerine Arslan Yabgu'nun adamları (*Oğuzlar*), birleşip *Nişabur* kenti etrafında yağmalarda bulundular; sonunda da *Nişabur*'u ele geçirdiler; bunun üzerine

¹¹⁰ Sultanın ölümü üzerine *Hemedan*'da çıkan bu olayların daha değişik anlatımları hakkında bk. A. Sevim, a.g.makl., s. 88.

¹¹¹ Bu konuda daha ayrıntılı bilgi için bk. A. Sevim, a.g.makl., s. 88-89; M.A. Köymen, a.g.e., s. 137-44; O. Turan, a.g.e., s. 94; A. Sevim-E. Merçil, a.g.e., s. 47.

¹¹² *Bağdad* yakınlarında bir köy (Yakut, a.g.e., IV, 155).

¹¹³ Metinde verilen Müslim'in bu hareketleri hakkındaki bilgiler, eksik ve dolayısıyla çok yetersizdir. Bu konuda ayrıntı için bk. A. Sevim, a.g.makl., s. 88.

¹¹⁴ Bu evlenme konusu hakkında bk. M.A. Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, I. Kuruluş Devri (Ankara 1989 = TTK. yay.), s. 54-55.

Tuğrul Bey, Nişabur'a gelip şehri Mesud yönetiminden ayırıp kendi yönetimine aldı. Şehri ele geçiren Arslan Yabgu'nun adamları, Tuğrul Bey'e meyledip katıldılar. Tuğrul Bey de onlara mal ve para verdi. Bu durum karşısında Mesud, güçlü bir hâle gelen Tuğrul Bey'e karşı harekâta başladı. Çok geçmeden iki taraf, savaşa girişti, fakat Mesud, yenilgi ve bozguna uğradı. Bunun üzerine Tuğrul Bey, Horasan'ı ele geçirip buraya hâkim oldu. Bu olay H. 430 (1038) yılında vukubuldu. Bu olaydan sonra Tuğrul Bey, anne tarafından kardeşi olan İbrahim Yinal b. Yusuf (İbrahim b. Yusuf Yinal)'u Kûhistan ve Horasan'ı fethetmek için görevlendirdi. Kendisi de bizzat, kendi adamlarının tahrip ettiği Rey kentine yöneldi. Buradaki hazine, para ve malları aldı. Daha sonra da H. 443 (1051/52) yılında İsfahan'ı fethetti. Bu kentten çok hoşlandığı için burasını ivedilikle devletin başkenti yaptı ve Rey'deki mal ve paralarını buraya nakletti; bu arada H. 430 (1038/39) yılında kardeşi Davud (Çağrı Bey)'u, Merv, Serahs ve Nişabur'a değin olan memleketlerin ve Belh kentinin yönetimlerine atadı. Ayrıca amcasının oğlu Hasan b. Musa'ya da Herat, Tirmiz'e bağlı Büsenc ve Sicistan'ın yönetimini verdi¹¹⁵.

Sultan Tuğrul Bey, H. 435 (1043/44) yılında, Dârü'l-hilâfe'ye (Hilâfet Sarayı) "eş-Şeyhü'l-ecell Ebû Tâlib Muhammed b. Eyyûb" diye hitap ettiği vezir Amîdü'r-rüesâ'ya bir mektup göndermişti. Sultanın bu mektubuna cevap olarak Dârü'l-hilâfe'den kadî Ebû'l-Hasen Ali b. Muhammed b. Habîbü'l-Mâverdi, elçi olarak gönderildi. Mâverdi, sultanla Cürcan'da buluştu. Sultan, Halifenin elçisi olmasına saygı duyması dolayısıyla Mâverdi'yi şehirden dört fersah uzaklıkta karşıladı; daha sonra onun kendisine gelmesi dolayısıyla ona 30 bin, halifeye de 20 bin, halifenin yakınlarına da 10 bin altın verdi¹¹⁶. Bu arada Tuğrul Bey'in askerleri Ahvaz'a yürüyüp şehri yağma ettiler. Bir süre sonra Tuğrul Bey, Bağdad'a geldi. Halife, onun için özel bir toplantı yaparak onu, (Sünnî İslâm) memleketlerinin yönetimiyle görevlendirdi. Dolayısıyla da onu "Melikü'l-maşrik ve'l-mağrib (Doğu'nun ve Batı'nın, yani Dünyanın Hükümdarı)" lâkabıyla lâkaplandırdı¹¹⁷.

Tuğrul Bey ilk Selçuklu hükümdarı olup Selçuklu Devletini kurmuştur. O, tedbirli, sağlam görüş sahibi olup kötü ve olumsuz işleri yapmazdı. Onun bazı yakın adamlarından birisi, "Ebû Kâlicâr'a kötü davranışlarda bulunduğunu" yazmıştı. Bununla birlikte Tuğrul Bey, ona iltifat edip ayıplamamıştır. Bizans hükümdarı da Tuğrul Bey'e pek çok para ve mal gönderdi. Daha önceki yıllarda Tuğrul Bey'in halife el-Kâim'i Hadîsetü Âne'den nasıl getirttiğini ve Besâsîrî'yi öldürttüğünü ve halifenin kızıyla evlendiğini anlatmıştık.

Sultan Tuğrul Bey, 8 Ramazan 455 Cuma günü (4 Eylül 1063 Perşembe) Rey kentinde öldü. Onun hükümdarlığı 30 yıl olup ömrü de 70 yıl idi¹¹⁸.

¹¹⁵ Tuğrul Bey'in Büyük Selçuklu Devletini kurduktan sonra devletin yönetimine yaptığı atamalar hakkında metinde verilen bilgiler eksik ve yetersizdir. Bu konuda ayrıntılı bilgi için bk. O. Turan, a.g.e., s. 61-64; M.A. Köymen, a.g.e., s. 351-66; A. Sevim-E. Merçil, a.g.e., s. 26-27.

¹¹⁶ Sultan Tuğrul Bey'in halife el-Kâim Biemrillah ile olan bu ilk ilişkileri hakkında bk. M.A. Köymen, Tuğrul Bey ve Zamanı, s. 34-36.

¹¹⁷ Bu olaylar, metinde H. 449 (1057-1058) yılı olayları arasında daha önce, verilmişti.

¹¹⁸ Esasında Tuğrul Bey, 1040 yılında kazanılan Dandanakan Zaferi'nden sonra aynı yılda, Büyük Selçuklu Devleti tahtına oturmuş ve 1063 yılında da hayata gözlerini yummuştur. Buna göre onun hükümdarlık süresi 23 yıldır. O. Turan ise bunun 25 yıl olduğunu belirtir (O. Turan, a.g.e., s. 95; M.A. Köymen, a.g.e., s. 142; A. Sevim-E. Merçil, a.g.e., s. 47. Bu konuda Sıb'ta son derecede ayrıntılı bilgiler yer almaktadır (Bk. A. Sevim, a.g.makl., s. 88-90).

H. 456 (1063/64) Yılı Olayları

Bu yılın ilk olayı, Sultan Tuğrul Bey'in ölümünden sonra *Büyük Selçuklu Devleti* tahtına geçen sultan Alp Arslan hakkında olup şöyledir:

Sultan Alp Arslan Muhammed b. Dâvud (Çağrı Bey) b. Mîkâîl'in *Bağdad*'a gelmekte olduğu asılsız haberi, şehirde yayıldı. Bu sebeple hububat fiyatları yükseldi. Bir süre sonra da "Sultan Alp Arslan'ın, Amîdülmülk Ebû Nasr Mansur b. Muhammed el-Kündürî'yi 7 Muharrem Cuma (31 Aralık 1063 Çarşamba) akşamı geç saatlerde yakalayıp tutuklattığı, parasına el koydurduğu; daha sonra da onu *Mervü'r-rûz* (*Mervü'r-rûd*)'a¹¹⁹ gönderip hapse attığı ve aynı gün kendi veziri Nizamülmülk Ebû Ali el-Hasen b. İshak et-Tûsî'ye (*Büyük Selçuklu Devleti'nin*) *vezirlik hil'ati* giydirdiği haberi, *Bağdad*'a ulaştı. Sultan, halifenin kızı, ölen Sultan Tuğrul Bey'in eşi olan Seyyid'e'nin derhal *Bağdad*'a gönderilmesine izin verdi ve ona, ihtiyaçlarını karşılamak üzere beş bin altın gönderdi. Fakat Seyyide, bu parayı almayı kabul etmedi. Onun bu davranışı ayıplanınca parayı aldı ve 13 Rebiülâhır Pazar günü (4 Nisan 1064 Pazar) geç vakitlerde *Bağdad*'a ulaştı; halk, onun kente girişini görmek amacıyla toplandı. Seyyide, beraberinde, kadı Ebû Amr Muhammed b. Abdurrahman olduğu hâlde, gece *Bağdad*'a girdi. Kadı Ebû Amr, *Beytü'n-nûbe*'de hazır bulundu. *Kadi'l-kudât* Damgânî (Ebû Abdullah), "Bu gelen kadı Ebû Amr'ın kendisinden önde bir yere oturmamasını" istedi ise de ona, bu hususta olumlu bir cevap verilmedi, Ebû Amr'a da "*Beytü'n-nûbe*'nin çatı penceresinde, *Meclis*'ten ayrı bir yerde oturması" emredildi. Daha sonra Ebû Amr, ayağa kalkıp bir konuşma yaparak sultan Alp Arslan'ın iyi bir şekilde vasıfladığı veziri Nizamülmülk'ün halifeye teşekkürünü bildirdi. Daha sonra sultandan beraberinde getirdiği, biri halifeye, ötekisi de veziri Fahrüddeve Ebû Nasr b. Cüheyre'ye olmak üzere, iki mektubu vezire teslim etti. Çok geçmeden *Halifelik Sarayı*'ndan çıkan cevapta "Sultan Alp Arslan'a teşekkür edildi ve Seyyid'e'yi *Bağdad*'a halifeye göndermesi hususundaki hizmetinin kabul edildiği bildirilerek hatiblere, sultan olarak onun adına hutbe okumaları" emredildi. Bu hutbe duasında "Ey Tanrım! *Sultanü'l-muazzam, Adudu'd-devle, Tâcü'l-mille, Ebû Şucâ* Alp Arslan Muhammed b. Dâvud'u ıslah eyle! denilmiştir¹²⁰. Bundan sonra sultan tarafından (*Bağdad*'taki *Selçuklu*) *Amîdi* Ebû'l-Hasen Ali b. İsa'ya verilmek üzere 10 bin değerli altın, 200 çeşitli ipek giysi, ayrıca *Bağdad*'taki *Nâzir*'a verilmek üzere 10 bin altın, 10 at ve 10 katır gönderilmiştir. Bu arada *Bağdad*'ta sultan adına Amîdülmülk hakkında "Onun vezirlik görevinde kalmasının yararlı olmadığı, çünkü onun devlet yönetiminde fitne ve fesat çıkardığı için kendisinden memnun olunmadığı, bu nedenle *Mervü'r-rûz* kumandanına onun asılıp öldürülmesi hususunda mektup gönderildiği, bu öldürme işi için de 3 gulam (kişi) yollandığı" söylenmiştir.

Bu kayıtlardan sonra Sultan Alp Arslan'ın *Büyük Selçuklu Devleti* tahtına geçmesi dolayısıyla halife tarafından *hil'at* gönderilmesi hakkında şu bilgiler yer almıştır:

¹¹⁹ *Horasan*'da *Mervüşşâhican*'a yakın bir kent (Yakut, a.g.e., V, 132).

¹²⁰ Bu hususlarda daha ayrıntılı bilgiler için bk. A. Sevim, Sıbt İbnü'l-Cevzî'nin Mir'âtü'z-zaman Fî Tarihi'l-âyan Adlı Eserinde Selçuklularla İlgili Bilgiler, II. Sultan Alp Arslan Dönemi (Belgeler, Türk Tarih Belgeleri Dergisi, XIX/23, Ankara 1999), s. 5-6; ayrıca bk. M. A. Köymen, Alp Arslan ve Zamanı (İstanbul 1972), s. 18-23; O. Turan, a.g.e., s. 99-100; A. Sevim-E. Merçil, a.g.e., s. 48-50.

Sultan Alp Arslan'a halife tarafından *hil'atler* gönderilmesinden sonra *Bağdad*'taki *Selçuklu Amîdi Ebu'l-Hasen Ali*, halifeye baş vurup "Bu konuyla ilgili olarak genel bir toplantı düzenlemesini" istedi. Bunun üzerine 7 Cumadelâhır Perşembe günü (27 Mayıs 1064 Perşembe), *Dicle* ırmağına bakan *Tâc*'daki¹²¹ *Beytü'l-müstakbel*'de bir toplantı yapıldı. Bu toplantıya katılan vezir *Fahruddevle*'ye "*Selçuklu Amîdi Ebu'l-Hasen Ali* ve Kadı *Ebü Amr*'ın da davet edilmesi" halifece emredildi. Bunun üzerine *Amîd* ve *Ebü Amr*, toplantıya geldiler ve onlarla, *Adudu'd-devle Alp Arslan*'ın sultanlık ahidnâmesi, konuşulup müzakere edildikten sonra verildi. Bu arada vezir, iki sancak getirip onları eliyle bağladıktan sonra onlara verdi. Ayrıca sultan için de *hil'atler* verildi. Daha sonra *Ebu'l-Fevâris Tırâdez-Zeynebî*, *Ebü Muhammed et-Temîmî* ve *Hâdim Muva ffak* ile beraber bu *hil'atler*le birlikte onlara *Alp Arslan*'ın sultanlık yetkisini içeren bir mektup (*Ahidnâme*) verilerek sultana gitmeleri kararlaştırıldı. Bu arada *Amîd*'e "*Şeyhü'd-devle* (Devletin saygı duyduğu kişi) ve *Sikatü'l-hazreteyn* (Halife ve Sultan'ın güvendiği kimse) ve *Nizamülmülk*'e "*Kıvamü'd-din ve'd-devle* (Din ve devletin desteği, *Radiyyi Emîri'l-mü'minin* (Müminlerin Emîri'nin razı olduğu kimse)" lâkapları verildi. Esasında *Nizamülmülk*, *Selçuklu* ülkesinde "*Hâce-i Buzurg (Büyük Efendi)*" olarak anılıyordu¹²².

Bu yılın son olayı olarak Şevval (Eylül/Ekim 1064) ayında, *Bağdad*'a gelen haberde, *Ebu'l-feth (Alp Arslan)*'in *Rum (Anadolu)*'a gazaya girdiği ve içinde 700 bin evin ve 1000 kilise ve manastırın bulunduğu büyük bir şehre (*Anı*) girdiği, sayısız kimseleri öldürdüğü ve 500 bin tutsak aldığı, haber verilmiştir^{122a}.

H. 457 (1064/65) Yılı Olayları

Bu yılın haberleri arasında ilk olarak Sultan Alp Arslan'ın, *Amîdülmülk*'e bir *Türk*'ü gönderip onu öldürttüğü, Zülhicce ayında (Kâsım/Aralık 1065), *Bağdad*'ta *Nizamiyye Medresesi*'nin yapımına başlandığı, fakat bu yerde bulunan *Meşreatü'z-zevâyâ*, *el-Furda*, *Bâbü's-şair* ve *Derbü'z-za'ferânî*'deki evler nedeniyle inşaatın bitirilemediği kaydedilmiştir.

Bu kayıtlardan sonra Sultan Alp Arslan tarafından öldürtülen Sultan *Tuğrul Bey*'in veziri *Muhammed b. Mansur Ebû Nasrel-Kündürî* hakkında şu bilgiler yer almaktadır:

Muhammed b. Mansur Ebû Nasrel-Kündürî, Sultan *Tuğrul Bey*'in veziri olup lâkabı *Amîdü'l-mülk*'tür. O *Tureysis*'e¹²³ bağlı köylerden *Kazvin*'e yakın olan *Kündür*'e mensuptur. *Kündürî*, erdemli bir insan olup şiiri çok severdi. Rivayete göre Sultan *Tuğrul Bey*, onu kendisinin bir kadınla evlenme işini yürütmek için görevlendirmiş, fakat o kadınla kendisi evlenmiş; bunun üzerine *Tuğrul Bey*, onu hadım ettirmiş, fakat onu, vezirlik görevinde bırakmıştır. Sultan *Tuğrul Bey*, ölünce *Selçuklu Devleti* tahtına geçen *Alp Arslan*, onu *Mervü'r-rûz*'a gönderdi, bir süre sonra da onu öldürmeleri için adamlar (gulamlar) gönderdi. Bu

¹²¹ Halifeye ait büyük evlerden birisinin adı (Yakut, a.g.e., II, 3-5).

¹²² Bütün bu konularda, öteki ilgili kaynaklarda ve dolayısıyla da araştırmalarda genellikle yer almayan ayrıntılı bilgiler için bk. A. Sevim, a.g.makl., s. 7-9; krş. M.A. Köymen, a.g.e., s. 20-21; aynı müel., *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi* (Ankara 1992 = TTK. Yay.), III, s. 12-13; O. Turan, a.g.e., s. 99; A. Sevim-E. Merçil, a.g.e., s. 49.

^{122a} Bu konuda, ayrıntılı bilgi için bk. A. Sevim, a.g.makl., s. 10; M.A. Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, s. 18-19; O. Turan, a.g.e., s. 105; A. Sevim-E. Merçil, a.g.e., s. 51.

¹²³ *Nişabur*'a bağlı bir ilçe (Yakut, a.g.e., IV, 37-38).

adamlar, K ü n d ü r î'nin yanına girdiler. İçlerinden biri ona "Kalk, iki rekât namaz kıl ve U l u T a n r ı'ya tövbe et!" dedi. Bunun üzerine K ü n d ü r î, onların yanına gelip "Ailemle vedalaşayım, sonra da çıkarım" dedi, onlar da ona "Bunu yap!" dediler, o da kalkıp eşinin yanına girdi, bu sırada içerde çılgınlık yükseldi; câriyeleri ona sarıldılar, başlarını açıp başlarına toprak saçtılar. Çok geçmeden o adamlardan birisi içeri girip K ü n d ü r î'ye "Kalk!" dedi, o da ona "Elimi tut! çünkü câriyelerim benim dışarı çıkmama engel oluyorlar" dedi. Böylece câriyelerinden kurtulan K ü n d ü r î, oradaki bir mescide gidip iki rekât namaz kıldı. Daha sonra da korka korka mescidin arka tarafına giderek üzerindeki samur hırkayı çıkarıp gulama verdi ve almasınlar diye gömleğini ve pantolonunu yırttı. Çok geçmeden gulamlar, iplerle ona geldiler. Bunun üzerine K ü n d ü r î, onlara "Ben, boğulmak suretiyle öldürülecek fesatçı ve hırsız bir kimse değilim. Kılıçla öldürülmem, beni daha çok memnun eder" dedi. Bu arada gulamlar, K ü n d ü r î'nin gözlerini, hırkasının yeninden kopardıkları bir parça bezle bağladılar ve onlardan birisi, boynuna kılıçla vurup başını kesti; onun kesik başını alıp cesedini orada bıraktılar. Bu cesedi K ü n d ü r î'nin kızı alıp onun doğum yeri olan *Kündür*'e götürerek orada toprağa verdi. Onun ömrü, aşağı yukarı 40 yıl sürmüştür¹²⁴.

H. 458 (1065/66) Yılı Olayları

Bu yıla ait Selçuklular'a dair kaydedilen yegâne kayıt Sultan A l p A r s l a n'ın *Hâzerm ve Mâveraünnehr* seferi hakkında çok genel ve açıklık bulunmayan şu bilgileri ihtiva etmektedir:

Bu yılın Şevval ayında (Ağustos/Eylül 1066), halife tarafından bir *Hâs Hâdim* ile birlikte Ebû Muhammed et-Temîmî, sultana gönderilerek çıktığı seferden sağ-salim vesilesiyle kutlanıp şereflendirilmiştir. Halife, adları geçen iki elçiyle birlikte" Kendisinin ve *Halifelik Sarayı* mensuplarının daha önce ellerinde bulunan ıktaların geri verilmesini ve eşi Seyyide Arslan Hatun'un uzun bir süre uzak kaldığı *Halifelik Sarayı*'na dönmesini" içeren bir mektubu sultana gönderdi. Vezir E b ü N a s r F a h r u d d e v l e bir grupla onlara armağanları vererek *Bağdad*'tan uğurladı¹²⁵.

H. 459 (1066/67) Yılı Olayları

Bu yılın da tek olayı olan halifenin eşi A r s l a n H a t u n'un *Bağdad*'a gelişi hakkında metinde, şu bilgiler yer almaktadır:

Halifenin eşi S e y y i d e A r s l a n H a t u n, Cumadelâhır ayında (Nisan/ Mayıs), *Bağdad*'ta geldi. Vezir F a h r u d d e v l e, şehirden aşağı yukarı bir fersah mesafede, halk ise şehirde onu karşıladılar; vezir, atı üzerinde ona dua edip tazimde bulundu. Daha sonra *Selçuklu Amidi* E b ü S a ' d e l - M ü s t e v f î, H a t u n'un sultandan getirdiği mektupları *Beytü'n-nûbe*'deki toplantıda okumak amacıyla hazır bulundu. Bu mektuplar "Halifeye itaati, yasalara göre halifenin istek ve emirlerinin yerine getirilmesini" içermekte idi; bu mektupta, vezir İ b n C ü h e y r'e "*Vezirü'l-ecell* (En yüce vezir) ünvanıyla hitap ediliyordu. Daha önce ona "*er-Reisü'l-ecell* (En ulu Reis)" ünvanıyla mektup yazılıp hitap edilmişti¹²⁶.

¹²⁴ A m i d ü l m ü l k'ün öldürülmesiyle ilgili olarak S ı b t'ta, görgü tanıklarının ifadelerine dayanılarak son derecede çok ve ilgili kaynak ve araştırmalarda yer almayan ilginç bilgiler verilmiştir (Bk. A. Sevim, a.g.makl., s. 15-20; not 122'deki bibliyografya).

¹²⁵ Bu hususta ayrıntılı ve açıklık getiren bilgiler için bk. A. Sevim, a.g.makl., s. 22; M.A. Köymen, a.g.e., s.41; O. Turan, a.g.e., s.108; A. Sevim-E.Merçil, a.g.e., s.52.

¹²⁶ Bu kayıtların daha ayrıntılı olanları için bk. A. Sevim, a.g.makl., s. 23.

H. 460 (1067/68) Yılı Olayları

Selçuklularla ilgili olarak bu yılda zikredilen tek olay, *Halifelik* veziri F a h r u d d e v l e 'nin halife tarafından azli vesilesiyle olup şöyledir:

8 Zülkade Salı günü (20 Eylül 1067 Perşembe), halife, veziri F a h r u d d e v l e E b û N a s r M u h a m m e d b. M u h a m m e d b. C ü h e y r 'e *Kadi'l-kudât* e d - D a m g â n i 'nin kaleme aldığı bir azil *tevkî* gönderdi. Bu *tevkîde*, vezirin hataları birer birer sayılıyordu. Bunlardan birincisi: "Sen, bizim hizmetimizde iken istediğin şeylerin karşılığını sana verdik, fakat sen, bunlara karşılık bize, kötülükle karşılık verdin". İkincisi: "Sen, bizden hiç izin almaksızın *Bâbü'l-hücre*'ye¹²⁷ geldin ve 'bu mekâna benden başka hiç kimsenin girmesi gerekmez' dedin". Üçüncüsü: Sen, bizim sarayımızda (*Dârü'l-azîze*), sultan A d u d u ' d - d e v l e A l p A r s l a n 'ın *hil'at*lerini giydin" deniliyordu. Ayrıca İ b n C ü h e y r 'e "Nereye gitmek istersen oraya bak ve yönel; biz, seni oraya yönlendirip ulaştırırız" denildi¹²⁸. Halifenin bu *tevkîni* alıp okuyan İ b n C ü h e y r, çok ağladı ve son derecede endişelendi. Tedirgin oldu ve kendisine yöneltilen bütün bu suçlamalara barış yoluyla karşı çıkıp dedi ki: "Benim buradan uzaklaştırılmam isteniyorsa o takdirde ben, N u r u d d e v l e İ b n M e z y e d 'in yönetimindeki *Hille*'ye giderim. Bundan sonra da ben, âdet olduğu üzere, kutsal saydığım şeylere itaat ederim. Özür dilemem hususunda gerekli şeyleri yaparım"¹²⁹. Bunun üzerine halifeden son olarak "Kendisinin verilen emîr gereği *Hille*'ye gitmesi" kapsamlı bir cevap çıktı. Çok geçmeden de İ b n C ü h e y r 'e "Kendisine ve yakın adamlarına ait yiyecek maddeleri, mal ve diğer şeylerini satmaları ve kadınlarını boşamaları" hususunda halifeden izin çıktı. Bu arada *Hilâfet Sarayı*'nın bütün mensupları, vezirin bu durumu dolayısıyla üzüntü ve sıkıntılarını açıkça gösterip vezirin yanına geldiler, onlar ve vezir, hep birlikte hüngür hüngür ağladılar. 10 Zülkade Perşembe günü (10 Eylül 1068 Çarşamba) vezir, köleleri ve yakın adamlarıyla birlikte *Bağdad*'tan ayrıldı; Cuma gecesi, vezir, aile bireyleriyle birlikte gelip özel bir yere oturdu ve halifenin de burada olduğu zanniyle birkaç kez yer öptü ve ağlayıp durdu ve dedi ki, "T a n r ı benimle senin kalbini bana ağırlaştırın kimseyle birlikte aramızdadır. Ey mü'minlerin emîri, benim yaşlılığıma, çocuklarıma, böyle hor görülmemeye ve bu durumuma acı ve benim sana olan saygımı dikkat nazarına al!" dedi. Vezir, böylece üzüntü ve ümitsizliğe düştüğü sırada, iki kişinin yardımıyla ağlayarak *Dicle* ırmağındaki bir tekneye bindirildi. Bu sırada halk da onunla birlikte ağlıyor ve ona, yeniden dönmesi için dua ediyordu. Böylece vezir, onlarla vedalaşıp ayrıldı. Fakat daha sonra o, D ü b e y s b. S a d a k a 'nın şefaatiyle *Halifelik Vezirliği*'ne yeniden döndürüldü¹³⁰.

H. 461 (1068/69) Yılı Olayları

Bu yıla ait ilk olay, metinde, İ b n C ü h e y r 'in yerine *Halifelik Vezirliği*'ne atanacak kimsenin aranması, fakat bu makama yetenekli olan bir kimsenin bulunamaması üzerine İ b n C ü h e y r 'in yeniden vezirliğe davet edilmesi olup şöyledir:

¹²⁷ *Bağdad*'ta *Hilâfet Sarayı*'nda büyük bir mekân (Yakut, a.g.e., I, 365).

¹²⁸ Söz konusu *tevkî*'in kapsamı metinde eksik ve yetersizdir, tamamı ve daha açıklık getiren metni için bk. A. Sevim, a.g.makl., s. 25-26.

¹²⁹ Metinde, vezirin halifeye verdiği cevap çok eksiktir, bunun tamamı için bk. A. Sevim, a.g.makl., s. 26-27.

¹³⁰ F a h r u d d e v l e b. C ü h e y r 'in vezirlikten azledilip *Bağdad*'tan ayrılması olayı, S ı b 'ta, daha açıklık getiren ifadelerle kaydedilmiştir (Bk. A. Sevim, a.g.makl., s. 26-27; ayrıca krş. M.A. Köymen, a.g.e., s. 56).

Fahruddin İbn Cüheyri'nin *Hilâfet Vezirliği*'nden azledilmesinden sonra bu makama tâlibler çoğaldı ise de bunlardan hiçbiri uygun görülmedi. Bununla birlikte İbn Abdurrahîm'in atanması hususunda karar kılındı. Bunu haber alan halk, camide toplanıp, "Bu işte çaba gösterenin ahmaklık ettiğini" ısrarla belirttiler. "Çünkü İbn Abdurrahîm, Besâsîrî ile birlikte halkın evlerini yağmaladı" dediler. Bu arada Arslan Hatun, eşi halifeye "Bu adam, yani İbn Abdurrahîm, beni yağmalayanlardan birisidir" dedi. Bu sıralarda İbn Cüheyri, kendisinin affedilmesi hususunda halifeyle ilişki hâlindeydi. Salefel-Kahramane de İbn Cüheyri hakkında olumlu şekilde konuştu. İşte bu arada İbn Cüheyri'ye halife tarafından 15 bin altın verildi; fakat o, bunu olumlu gördü ise de bu parayı almadı. Çok geçmeden halife, *Hâcibü'l-bâb Ebû Abdullâh el-Mürdevşî* ve iki *Hâcibi* İbn Cüheyri'yi *Bağdad*'a davet etmek üzere gönderdi; bu davet üzerine İbn Cüheyri, 12 Safer Çarşamba günü (11 Aralık Perşembe) *Bağdad*'a geldi; onun gelişi üzerine halk, çok sevinip ferahladı, hattâ bazıları oruç tuttu, bazıları da sadaka verdiler. Öte yandan halife, İbn Cüheyri'yi görmek amacıyla *Halbe*'deki *el-Manzara'ya*¹³¹ çıktı. İbn Cüheyri, halifenin bulunduğu *el-Manzara*'nın aşağı tarafına gelince yer öpüp dua etti, daha sonra da çevresinde halk topluluğu olduğu hâlde, ata binip *Bâbü'n-nübî*'ye ulaştınca da derhal atından inip buradaki kapı eşiğini öptü, *Hilâfet Divanı*'na girdi. Böylece onun halifenin huzuruna çıkma işi tamamlanmış oldu. Çok geçmeden İbn Cüheyri'ye halifeden bir tevki çıktı, şöyle ki: "Senin, nihayet buraya gelip hazır olman ve *Divan*'daki değerli hizmette sürekli olarak karar kılman, gerçekleşti; bizim şerefli hizmetimize değerli hizmetinle katılmanı, Tandır, bütün istenilen şeylerin uğurlu bereketiyle seni tamamladı ve seni, yapılmasını ahdettiğin şeyin en iyisini ve senin mevkiinde, artık kıskançlıkla hareket edilmemesini, sana geri verdi. Çocuklarınla Tandır'a olan şükürün çoğalsın". Daha sonra halk, 3 Rebiülevvel Çarşamba günü (31 Aralık Çarşamba), *Beytü'n-nübî*'de toplandı. Öte yandan halife de *Dicle*'ye bakan *Tâc*'a¹³² gelip oturdu. Vezir İbn Cüheyri de iki oğlu ile birlikte halifeye getirilip ulaştırıldı. Halife, vezire, "ayrıldıktan sonra bizi ve iplerimizi berkleştiren Tandır'a şükür olsun" dedi. Daha sonra halife, oradakilere *hil'at* giydirtti. Onlar, 6 Rebiülevvel Cuma günü (3 Ocak 1069 Cumartesi), atlarına binip büyük bir tören alayı ile halkın yüksek sesle sevgi ve dua nidalarıyla kent camiine gittiler. Bu vesile ile şair İbnü'l-Fazl, veziri öven bir şiir yazmıştır¹³³.

Bu kayıtlardan sonra ünlü *Selçuklu* komutanı emir Afşin'in *Bizans* yönetimindeki *Anadolu*'da giriştiği askerî harekât hakkında şu bilgiler yer almaktadır:

Emir Afşin et-Türkî ve beraberindeki *Oğuzlar, Rum (Anadolu)* ülkesinde pek çok yeri tahrip ettiler. Bu arada, tesadüfen *Rum* hükümdarı (Romanos Digenes), patriklerden ileri gelen bir patriki yakalatıp tutuklattı; bunu haber alan bu patrikin kardeşi olan patrik kaçtı ve kaçarken yolu üzerinde Afşin'e rastladı. Ona "Kardeşinin *Bizans* hükümdarından gördüğü zulmü" anlattı ve "*Amûriyye (Amorion)*'ye hile yoluyla girip şehri kendisi için ele geçireceğini" vaadetti. İkisi bu hususta ant içtiler. Daha sonra patrik, beraberindekilerle birlikte önlerinde haçlar olduğu hâlde, *Amûriyye*'ye yöneldi ve şehirdekilere haber gönderip "*Bizans* hükümdarı, beni, size, memleketinizi bozguncu hareketler yapan *Oğuzlara* karşı yardım için gönderdi" dedi. Bunun üzerine şehirdekiler dışarı çıkıp patrik ve beraberindekileri karşıladılar. Önünden yürüyerek onları şehre getirdiler,

¹³¹ *Manzaratü'l-Halbe* de denilen bu yer, *Hilâfet Sarayı*'nın *Halbe Kapısı*'nda çevrenin kolayca seyredilebilen yüksek bir yeri (Yakut, a.g.e., V, 246).

¹³² Halifenin *Bağdad*'taki *Sarayı*'nın büyük mekânlarından birisi (Yakut, a.g.e., II, 3-5).

¹³³ Vezir Fahruddin İbn Cüheyri'nin azli ve yeniden atanıp görevine başlaması hakkında Sib'tta, çok daha ayrıntılı ve bu sıralarda cereyan eden olaylara açıklık getiren kayıtlar yer almaktadır (Bk. A. Sevim, a.g.makl., s. 24-29).

böylece patrik ve beraberindekiler, *Amûriyye*'ye sahip ve hâkim oldular; çok geçmeden patrikle buluşan Afşin, şehre girerek yağmalar da bulunup pek çok mal ele geçirdi, aşağı yukarı 6 bin de tutsak aldı. Daha sonra da *Antakya*'ya dönüp kenti kuşatmaya başladı. Kuşatmayı kaldırması taleplerine karşı şehir yöneticilerinden 20 bin altın istedi¹³⁴.

H. 462 (1069/70) Yılı Olayları

İlk olay, *Bizans* imparatoru Romanos Diogenes'in *Suriye*'ye yürümesi hakkında olup şöyledir:

Rum (Bizans) hükümdarı, 300 bin kişilik bir orduyla *İstanbul*'dan çıkıp *Suriye*'ye yöneldi, 16 gün süreyle *Menbic*'e karşı savaş durumu aldı; *Müslüman-lar*, ona karşı harekete geçtiler, fakat yapılan çarpışmalar da yenilip bozguna uğradılar ve bir kısım askerleri öldürüldü. *Rum* ülkesi (*Anadolu*) ile *Menbic* arasında köyler ve diğer yerler ateşe verildi; bu arada *Müslüman* askerleri öldürüldü, kadınlar tutsak alındı. Bu sebeple *Haleb* halkı, korku ve endişeye kapıldı. Bu arada *Rum* hükümdarına verilmekte olan yiyecek maddeleri kesilince hükümdarın beraberinde bulunan kuvvetler helâk oldular, bu nedenle *Rum* hükümdarı ülkesine geri döndü¹³⁵.

Bundan sonra *Nizamiyye Medresesi* hakkında şu bilgiler yer almaktadır:

26 Cumadelâhır Perşembe günü (31 Mart 1071 Perşembe), *Selçuklu Amî-di Ebû Nasr*, seçkin kişiler olan *Ebu'l-Kâsım b. Fahruddevele*, iki *Nakibi*, *Eşraf*, *Kadi'l-kudât* ve *Şuhûd'u* çağırıp *Nizamiyye Medresesi*'ne getirtti. Bu toplantıda *Medrese*'ye vakfedilen kitapların adları okundu. *Amid de Medrese*'ye kitaplar, arazi, mülkler ve yeni yapılmış olan bir çarşı vakfetti. Bu vakıf için bazı şartlar tespit edildi ve bunlar, çarşının kapısına yazıldı. *Nizamülmülk*'ün çocuklarına ve öteki ilgililere de bildirildi.

Bu kayıttan sonra metinde,

Bu yılın (1069/70) Receb ayında, sultanın (*Alp Arslan*) elçisinin halifeye hizmet etmek ve duada bulunmak amacıyla *Bağdad*'a geldiği, bu nedenle ona saygılı davranılmasının gerekliliğinin bildirildiği, ayrıca halife tarafından *Divan'a Bağdad*'taki *Nâzır'a* 10 bin altın (Belki maaş ve diğer işler için) verilmesi ve her yıl ikta karşılığı *Vâsıt* ve *Basra*'dan 7 bin altın vergi alınması hususunda bir *tevkî*'in gönderildiği, kaydedilmiştir.

H. 463 (1070/71) Yılı Olayları

Bu yıla ait ilk olay *Malazgirt Savaşı* hakkında olup şöyledir:

"*Bizans* imparatorunun kalabalık bir orduyla *İslâm* ülkelerine doğru gelmekte olduğu" haberi, sultan *Alp Arslan*'a ulaştı. Sultanın yanında pek az asker vardı. Çünkü kıtlık nedeniyle malları telef olan sultanın askerleri *Suriye*'den sanki bozgun hâlinde *Horasan*'a dönmüşler ve karargâhlarına gitmeyi arzu etmişlerdi. İşte bu nedenle sultanın beraberinde, ancak dört bin kişiye yakın *Hassa* askeri

¹³⁴ Bu konuda ve Afşin'in öteki bütün faaliyetleri hakkında ayrıntılı bilgi için bk. A. Sevim, *Ünlü Selçuklu Komutanları, Afşin, Atsız, Artuk ve Aksungur* (Ankara 1990 = TTK. Yay.), s. 18-32.

¹³⁵ *Bizans* imparatoru Romanos Diogenes'in *Kuzey-Suriye* seferi hakkında metinde, çok eksik ve son derecede yetersiz bilgiler verilmiştir. Bu konuda ayrıntılı bilgiler için bk. A. Sevim, *Suriye ve Filistin Selçukluları Tarihi* (Ankara 2000, 3. Baskı = TTK., Yay.), s. 43-46.

kalmıştı. Buna rağmen o, ülkesine dönmemiş ve asker toplamaya girişmiştir. Eğer sultan, geri dönseydi bu, *Müslümanlar* için bir hezimet olacaktı. Düşmanla sonuna değin savaşmaya azmeden sultan, eşi *Seferiyye Hatun* ile veziri *Nizamülmülk*'ü ağırlıklarıyla birlikte *Hemedan*'a gönderdi ve *Nizamülmülk*'e "Oradan asker toplayıp kendisine göndermesini" emretti. Sultan, bu arada, *Nizamülmülk* ve ordusunun kumandanlarına şunları söyledi: "Ben, bu savaşta, *Tanrı* rızası için savaşanlar gibi sabredecek ve kendilerini tehlikeye atanlar gibi savaşacağım. Eğer kurtulursam - *Ulu Tanrı*'dan ben, bunu bekliyorum- ne âla, aksi takdirde sizlere, oğlum *Melik Şah*'ı dinleyip ona itaat etmenizi ve onu, yerime geçirip hükümdar olarak tanımanızı, vasiyet ediyorum. Esasında ben, daha önce, bunu, kendisine söylemiş ve ona, hükümdarlık tevcihini yapmıştım". Sultanın bu sözlerine kumandanlar, hep birlikte "baş üstüne" diyerek cevap verdiler. Bu, veliahdlik tâyini vezir *Nizamülmülk*'ün rey ve tedbiriyle yapılmıştır. Sultan *Alparslan*, ordusundan bir kısım askerle birlikte bulunuyordu. Her askerin ayrıca bir de yedek atı vardı. Sultan, çok geçmeden *Bizans* imparatoruna karşı harekete geçip onunla savaşarak galip geldi; düşmanın *haçı* da ele geçirildiği gibi onlar, pek çok ölü ve yaralı verdikten sonra kaçtılar; kumandanları (*Romanos Diogenes*) sultanın huzuruna getirildi. Sultan "Onun burnunun kesilmesini" emretti, ele geçirilen *haç* da *Hemedan*'a gönderildi; bu *haç*, aşıptan yapılmış olup, baş kısmı gümüşlendi. Üzerinde firûzeler vardı; ayrıca gümüşten kutuya benzer bir şey içinde de bir *İncil* bulunuyordu. Sultan, *Hemedan*'a *Nizamülmülk*'e gönderdiği bu *haç*la kazanılan zaferi bildirdi ve "Bu *haç*ın halifeye gönderilmesini" emretti.

Bu genel bilgilerden sonra savaş hakkında şu kayıtlar bulunmaktadır:

Bizans imparatoru *Romanos Diogenes*, ordusuyla hareket geçip (*Ahlat-Malazgirt* arasında) *Rahve* denilen yerde *Zülkade*'nin bitimine beş gün kala *Çarşamba* günü (25 Ağustos 1071 Perşembe) sultanın ordusuyla karşılaştı. *Bizans* askerleri oldukça kalabalıktı. Sultanın bütün askerinin sayısı 20 bine yakındı. *Bizans* imparatorunun kuvveti 35 bin *Frenk* askeri, 35 bin 200 patrik, bu patriklerden her birinin beraberinde 2 bin ile 500 arasında atlı kuvveti, ayrıca *İstanbul*'un öte yakasında yaşayan *Oğzular*dan (*Hristiyan*) 15 bin kişiden oluşuyordu. Bu orduda ayrıca 100 bin *delici* ve lağımçı ile 100 bin kuşatıcı ve 800 camuzun çektiği ve içinde nal ve çivileri taşıyan 400 araba bulunuyordu. Bu arabalarda silâhlar, eyerler, arrâde ve mancınık gibi kuşatma aletleri vardı. Bu mancınıklardan birini 1200 kişi çekiyordu. Bu arada sultan, *Bizans* imparatoruna bir elçi göndererek "Ülkesine geri dönmesini; (bunu yaparsa) kendisinin de geri döneceğini ve barışın da halife aracılığıyla yapılmasını" teklif etti. Esasında *Bizans* imparatoru, daha önce, halifeye bir elçi gönderip "Sultanın, kendisiyle barış yapması hususunda ona etki yapmasını" istemişti. İmparator, sultana "Ben, bu duruma, pek çok para sarfetmek ve dolayısıyla çok asker toplamak suretiyle geldim. Şimdi bu üstün durumu elde etmişken bundan nasıl vazgeçebilirim, artık çok geç, barış, ancak *Rey* kentinde yapılabilir, böylece ben, *İslâm* ülkelerine kendi ülkem gibi hâkim ve sahip olmadan asla geri dönmem" dedi. Sultan *Alparslan*, Cuma günü, namaz vakti gelince askerleriyle birlikte namaz kılıp *Ulu Tanrı*'ya dua etti, yalvarıp yakardı ve ağlayarak askerlerine şunları söyledi:

"Bizim sayıca az olmamıza rağmen ben, düşmana, minberlerde bizim için ve *Müslümanlar* için dua edilmekte olan bu saatte düşmana saldırmak istiyorum; ya amacıma ulaşır, ya da şehit olarak cennete giderim. Sizlerden benim arkadamdanda gelmek isteyenler gelsinler, istemeyenler ise geri dönüp gidebilirler. Şimdi burada ne emreden bir sultan ne de emir alan bir asker vardır. Bu gün, burada ben de sizlerden biriyim ve sizinle birlikte savaşacağım. Beni izleyen ve canını *Ulu Tanrı*'ya adayan kimse cennete gideceği gibi ganimete de sahip olacaktır; benden uzaklaşıp gidenler ise ateşte yanacak ve kötülöklere uğrayacaktır." Sultanın bu sözleri üzerine askerler, hep bir ağızdan "Ey sultan, biz, senin kullarınız, sen ne yaparsan, biz de aynısını yaparız ve sana yardımcı

oluruz. Sen, istediğin gibi hareket et!" dediler. Bunun üzerine sultan, ok ve yayını bırakarak silâhlandı. Eline bir topuz aldı. Kuyruğunu kendi eliyle bağladıktan sonra atına bindi; askerleri de aynen kendisi gibi yaptılar. Sultan, derhal *Bizanslılara* karşı harekete geçip haykırdı, askerleri de kendisi gibi haykırarak düşmana saldırıya geçtiler. İşte tam bu sırada bir toz bulutu yükseldi. Bir saatlik bir savaş sonunda dinsizler bozguna uğradılar; *Müslümanlar*, gece, gündüz savaşıyorlar düşmanlardan pek çoğunu öldürdüler, çok miktarda ganimet ve tutsak ele geçirdiler. Daha sonra ordugâha dönen sultana *hâdim Gevherâyin* "Ey sultan, askerlerimden birisi, *Bizans* imparatorunu tutsak aldığını söylüyor. Daha önce *Nizamülmülk*, orduyu teftiş ederken, bu askeri gördüğü zaman onu küçümsemiş ve 'ordudan çıkarılmasını' emretmişti. Fakat onun hakkında ricada bulunulması üzerine *Nizamülmülk*, istemeyerek orduda kalmasına razı olmuş ve alaylı bir şekilde 'Ola ki bu asker, *Bizans* imparatorunu tutsak alıp bize getirir' demişti. *Uluta'nır*, *Bizans* imparatorunun tutsak alınmasını, bu askerin eliyle nasib etmiştir" dedi. Bununla birlikte sultan, bundan şüphe ederek birkaç kez, *Bizans* imparatoruna gitmiş olan *Şâzi* adlı bir memlükü çağırıp tutsak alınan kimsenin *Bizans* imparatoru olup olmadığını tespit etmesini istedi. *Şâzi*, tutsak alınan kimseyi görünce onun imparator olduğunu doğruladı. Bunun üzerine sultan "Bir çadır kurulup imparatorun oraya götürülmesini, bağlanıp eline ve koluna bukağı vurulmasını ve 100 askerin onu korumasını" emretti. Bu arada sultan, imparatoru tutsak alıp koruması altına alan askere *hil'at* giydirtip istediğini verdi ve ona "İmparatoru nasıl tutsak aldığını" sordu. Asker sultana şu cevabı verdi: "Ben, ona saldırdığım zaman onun kim olduğunu bilmiyordum; çevresinde bulunan 10 hizmetkârdan birisi, bana dedi ki! 'Onu öldürme, çünkü o, imparatordur'. İşte bunun üzerine ben, onu böylece tutsak alıp getirdim". Çok geçmeden sultan "İmparatorun huzuruna getirilmesini" emretti. Sultan, derhal huzuruna getirilen imparatora üç, dört kırbaç vurdu ve ayrıca onu ayağı ile de tekmeledikten sonra ona, şunları söyledi: "Halifenin elçilerinin sana gelmelerine, seninle anlaşma yapmalarına ve isteklerinin senin tarafından kabul edilmesi hususunda onlara izin ve yetki veren ben değil miydim? Sana yeniden elçi gönderip memleketine geri dönmeni isteyen, ben değil miydim? Sen, bunlara razı olmadın; seni bu redde sevkeden sebep ne idi?" Sultanın bu sözleri üzerine imparator, şunları söyledi: "Ey sultan! Ben, çok sayıda asker toplayıp savaşa hazırlandım; fakat zaferi sen kazandın. Bana istediğini yap! Fakat beni azarlama!". Sultan da ona "Eğer ben, senin eline böyle tutsak olarak düşseydim sen bana ne yapardın?" deyince imparator "Fena şeyler" diye cevap verdi. Bunun üzerine sultan, "Gerçekten doğru söyledin. Eğer başka bir şey söylemiş olsaydın bu, gerçekten yalan olurdu. Bu adam, akıllı ve yiğit olduğundan, öldürülmemelidir" dedi ve ilâve etti: "Sana ne yapacağımı sanıyorsun?" İmparator da ona "Şu üç şeyden birini" deyip sözüne devamla "Birincisi, öldürmek; ikincisi, yürüyüp almak istediğim memleketlerinde, beni, halka teşhir etmek; üçüncüsünü söylemeye hiç gerek yok, çünkü bunu sen hiç yapmazsın" cevabını verdi. Bunun üzerine sultan, ona "Söyle bakalım bu üçüncüsü nedir!" deyince imparator, "Beni bağışlaman; fide ve vergi ödemem; bana güvenmen, beni *Bizans* ülkesinde senin bir kulun ve nâibin olarak memleketime göndermendir" dedi. Bunun üzerine sultan, "Ben, bu hususta bir şey düşünmedim. Ancak sen, ümitsizliği giderilmiş ve hakkındaki niyetimi öğrenmiş bir kimse olarak seni serbest bırakacak para miktarını söyle!" dedi. İmparator da "Sultan istediğini söylesin" dedi. Bunun üzerine sultan "10 milyon altın vermelisin" dedi. İmparator da "Gerçekten sen, hayatımı bağışladıktan sonra *Bizans* ülkesine benden daha lâıksın. Fakat ben, *Bizans* devletinin hazinesindeki paraları sarfettim. İmparator olduğumdan beri asker toplamak ve giriştiğim savaşlar yüzünden *Bizans* halkından 10 milyon altın topladım, böylece onları yoksul duruma düşürdüm. Eğer durum böyle olmasaydı istediğinden daha fazlasını verirdim" dedi. Sonunda konuşmalar, şu şekilde sonuçlandı: İmparator, 1,5 milyon altın kurtuluş akçası ödeyecek ve her yıl ödemek şartıyla 360 bin altın barış akçası verecek ve *Bizans* ülkesinde bulunan *Müslüman* tutsaklar salıverilecek; bunlardan başka imparator, sultana çeşitli armağanlar verecek,

ayrıca gerek duyulduğunda *Bizans* ordusundan bir kuvveti de sultana gönderecekti¹³⁶. *Bu* antlaşmadan sonra *Bizans* imparatoru, sultana şunları söyledi: "Eğer bana bir iyilikte bulunmak istersen *Bizanslılar*'ın, benim yerime bir başkasını hükümdar yapmalarından önce ivedilikle beni memleketime gönder, aksi takdirde benim, hükümdar kalmam ve vaadettiklerimden bir şey ödemem mümkün olmayacaktır". Bunun üzerine sultan, imparatora "*Antakya, Urfa ve Menbic*'i bize geri vermeni istiyorum. Çünkü bu kentler, yakın bir geçmişte, *Müslümanlardan* alınmıştır. Ayrıca *Müslüman* tutsaklarını da salıvermelisin" dedi. İmparator da sultana şu cevabı verdi: "Ülkeme döndükten sonra sen, istediğin kentlere asker gönderir ve buralara, sana teslimi için kuşatmada bulunurum. Fakat bunu şimdi yapmaya kalkışırsam *Bizanslılar* bana engel olacaklardır; tutsakları iyilikler yaparak ivedilikle size göndereceğim". Bundan sonra sultan, "İmparatorun bağlarının çözülmesini ve bukağının çıkarılmasını" emretti. Sonra da "Bize içki sunması için ona bir kadeh içki veriniz" dedi. Hemen içki kadehi verildi; fakat imparator, bu kadehdeki içkiyi kendisinin içeceğini zannetip içmeye kalkıştı ise o, bundan men edildi ve "Kadehi sultana sunması" kendisine bildirildi. Bunun üzerine imparator, sultana yaklaşmış *Bizans* geleneği gereğince yere doğru biraz eğilerek kadehi sultana sundu. Sultan içki kadehini aldıktan sonra imparatorun saçını kesip yüzünü yere değdirdi ve ona "Hükümdarlara hizmet etmen gerektiği zaman işte böyle yap!" dedi. Esasında sultanın bu davranışının nedeni şu idi: Sultan, *Bizans* hükümdarı ile savaş için *Rey* kentinden hareket edeceği sırada "*Bizans* imparatorunu, tutsak alıp ona sâkilik yaptıracağını" söylemişti. Daha sonra *Bizans* imparatoru, çadırına gitti ve 10 bin altın borç alarak durumunu düzeltilti, şöyle ki: Bu paranın bir kısmını yakınlarına dağıttı, bir kısmıyla da beraberindeki kumandanların bazılarının salıverilip serbest kalmalarını sağladı, geri kalan kumandanlar da parasız serbest bırakıldı. Ertesi gün imparator, yeniden sultanın huzuruna getirildi ve kendisinden ganimet olarak alınmış olan hükümdarlık tahtına ve kürsüsüne oturtuldu; kendisine elbisesini ve külâhını giydirttikten sonra sultan, ona "Sözüne inanıp seni, kendi nâibim yaptım ve böylece seni memleketine gönderip sana hükümdarlığını iade edeceğim, bu nedenle yeri öp!" dedi ve sultan, sözlerine şöyle devam etti: "U l u T a n r ı'nın yer yüzündeki halifesinin gönderdiği elçi sana gelmemiş miydi? Sen, bu elçisinin başını açtırıp kemerini bağlatarak huzurunda yer öpmesini emretmemiş miydin? -Esasında imparatorun, halifenin elçisi İ b n ü ' l - M a h l e b a n 'a böyle yaptırdığını sultan biliyordu- Bunu niçin yaptın? Ve bu, söylendiği gibi değil midir? Yoksa bunda doğru olmayan bir taraf mı vardır?" dedi. Sultanın bu sözleri üzerine imparator, "Ey sultan, sen nasıl istersen ben, öyle yaparım" dedi ve ayağa kalkıp başını açtı, yere eğildi ve şunları söyledi: "Bu, benim, halifenin elçisine yaptığımın karşılığıdır". Sultan, buna memnun olup sevindi ve imparator için, üzerinde "T a n r ı'dan başka ilâh yoktur ve M u h a m m e d, onun elçisidir" yazılı bir bayrak hazırlanmasını emretti. Derhal hazırlanan bu bayrak imparatorun başının üzerine çekildi. İki *Hacib*'in kumandasındaki 100 askerden oluşan bir müfreze, imparatoru *İstanbul*'a götürmek üzere ona eşlik etmekle görevlendirildi. Sultan da onu uğurlamak için bir fersah yere kadar onunla birlikte gitti; sultan, ona veda edeceği sırada imparator, atından inmek istedi ise de sultan, ona engel oldu, sonunda her ikisi, kucaklaşarak ayrıldılar.

Malazgirt Zaferi, *İslâm* tarihinde görülmemiş ve eşi olmayan bir zaferdir. Çünkü *Rum (Bizans)* milleti, *İslâmı* ve halkını yok etmek için harekete geçmişti. *Bizans* imparatoru da sultana karşı yürümek için büyük bir hırs duymuştu. Hattâ o, *Rey* kentine girdiği takdirde *İslâm* ülkelerini kumandanları arasında bölüştürmeyi bile kararlaştırmış ve *Bağdad*'ı verdiği kumandanına halifeyi kastederek "Şu iyi mizaçlı ihtiyara dokunma, çünkü o, bizim dostumuzdur" demişti; kumandanlar da ona şöyle söylemişlerdi: "Biz, *Rey* kentinde kışlar *Irak*'ta da yazı geçirip *Suriye* ülkesini alırız".

¹³⁶ Bu antlaşmanın ayrıntıları hakkında bk. A.Sevim-E.Merçil, a.g.e, s. 70.

Malazgirt Zaferi'nin haberi *Bağdad*'a ulaştırılınca şehirde davullar çalındı ve borular öttürüldü. *Beytü'n-nübe*'de toplanan halka zafer mektubu okundu. Öte yandan imparatorun yenilgisi *Bizans*'a ulaşınca *Romanos Diogenes*'in geri dönmeye engel olup başka birini *Bizans* imparatoru yaptılar. Bunu haber alan *Romanos Diogenes*, tahttan vazgeçerek rahip elbisesi giydi, sultana da 200 bin altın ile içinde 90 bin altın değerinde mücevherlerin bulunduğu bir altın tabak gönderdi ve "Daha fazlasını gönderemediği" için de *İncil* üzerine ant içtiğini, sultana bildirdi. Daha sonra *Romanos Diogenes*, konuk olarak *Ermeni* kralının yanına gitti. Fakat o, onun gözlerine mil çektirdi. *Romanos Diogenes*, bu durumunu, sultana bildirdi¹³⁷.

H. 464 (1071/72) Yılı Olayları

İlk kayıt *Sâduddevele Gevherâyin*'in *Şihne* (Askerî vali) olarak *Bağdad*'a gelmesi hakkında olup şöyledir:

Sâduddevele (*Gevherâyin*), 11 Rebiülâhır Perşembe günü (6 Ocak 1072 Cuma), *Şihne* olarak atandığı *Bağdad*'a geldi ve bir grup insan, onu karşılamaya çıktı. Daha sonra *Bâbü'n-nübî*'ye gelen *Sâduddevele*, buradaki eşiği öptü, sonra da *Dârü'l-memleke*'ye gitti. Bir süre sonra o, birkaç kez *Halifelik Divanı*'na gidip geldi. Sonunda "Yanında bulunan sultanın mektubunu, teslim etme, ayrıca sultanın bir risalesini (mesajını) halifeye sözlü olarak bildirme" isteğinde bulundu. Sonunda *Sâduddevele*'ye, Rebiülâhır'ın bitimine 10 gün kala (15 Ocak 1072 Pazar) izin verildi, bunun üzerine o, vezir *Fahrüddevele Ebû Nasr b. Cüheyr* ile birlikte *Halifelik Divanı*'na geldi, fakat buraya yalnız girmesi kendisine söylendi ise de o, buna hiç aldırmayıp sultanın mektubunu siyah bir çanta içinde halifeye teslim etti. *Sâduddevele*, *Fahrüddevele*'nin vâkıf olmaması için sultanın risalesini halifeye vermedi ancak risale kapsamını bir kağıda yazıp halifeye verdi. Böylece halife, sultanın haberini ve canının sağ ve selâmette ve işlerinin iyi yolda olduğunu öğrenmiş oldu. Daha sonra *Sâduddevele*, üç *Hacib*'in huzuruna gelmesini halifeden istedi, halifenin de buna izin vermesi üzerine *Hâcibler* huzura gelerek halifeye tazimde bulunup saygı gösterdiler, sonra da huzurdan çıkıp gittiler¹³⁸.

Cumadelâhır (Şubat/Mart 1072) ayında, *Bağdad*'ta cereyan eden ilginç bir olay, buna karşı, halife, din adamları ve *Selçuklu Şihnesi* *Sâduddevele Gevherâyin*'in müdahaleleri hakkında metinde verilen bilgiler eksik ve çok yetersiz olması bakımından bu hususta *Sıbt*'ta yer alan çok ayrıntılı kayıtları¹³⁹, buraya aynen almanın yerinde olacağı kanısındayım. Şöyle ki:

Cumadelâhır (Şubat/Mart) ayında, bir gün, vâiz *İbn Ebî Umâm*e, evinden çıktıktan bir süre sonra, elinde uduyla bir şarkıcı kadının (muganniye) bir *Türk*'ün evinden çıktığını gördü. Vâiz, hemen kadının elinden udunu alıp tellerini kırdı. Bunun üzerine kadın, evinden çıktığı *Türk*'e gelerek kendine yapılan bu muameleden dolayı ona şikâyetle bulundu. *Türk*, derhal adamlarını vâizin evine

¹³⁷ *Malazgirt Savaşı* hakkında metinde verilen bu bilgilerde, oldukça eksiklikler vardır. *Sıbt*'ta ise görgü tanıklarının ifadelerini geniş ölçüde kapsayan *Garsunî*'m'e'nin eserinde (Kayıp *Uyûnü't-tevârih*) son derecede ayrıntılı ve açıklık getiren bilgiler yer almaktadır (Bk. A. Sevim, a.g.makl., s. 34-41; *Malazgirt Savaşı* hakkında öteki *İslâm* kaynaklarında verilen bilgiler için bk. F. Sümer-A. Sevim, *İslâm Kaynaklarına Göre Malazgirt Savaşı, Metin ve Çeviriler*, Ankara 1971 (TTK. Yay.); A. Sevim, *Anadolu'nun Fethi*, s. 71-97; ayrıca bk. A. Sevim-E. Merçil, a.g.e., s. 62-73; M.A. Köymen, a.g.e., s. 25-39; O. Turan, a.g.e., s. 117-19.

¹³⁸ Bu husustaki bilgiler, metinde, çok eksik, dolayısıyla da yetersiz durumdur. Bu konudaki ayrıntılar ve açıklık getiren kayıtlar için bk. A. Sevim, a.g.makl., s. 43-44.

¹³⁹ A. Sevim, a.g.makl., s. 44.

gönderdi. Yakalanma korkusuna kapılan vâiz, halifenin haremine kaçtı. Sonra da *Hanbeli* ileri gelenlerinden İbn Ebî Musa el-Hâşimî'ye gidip şikâyetle bulundu. Bunun üzerine İbn Ebî Musa, kalkıp içlerinde Ebû İshâk eş-Şirazî ve adamlarının da yer aldığı *Hanbelileri* bir araya toplayıp hep birlikte *Kasr (Saray) Camii'*ne gittiler ve *Bağdad*'ta başgösteren bu huzursuzluk ve düzensizlik nedeniyle şikâyetle bulundular ve "Kötü şeylerin (münkirât) ortadan kaldırılmasını ve özellikle eğlence yerlerinin kapatılmasını, *Halifelik* muhasebe işlerini yürüten Sa'd el-Acemî'nin işine son verilmesini ve para basılması hususundaki isteklerini", halifeye iletiler. Bunun üzerine halife, bu toplanan halka haber gönderip "evlerine dönmelerini, isteklerini Adud'devle (Sultan Alp Arslan)'ye yazıp bildireceğini" söyledi. Buna rağmen halk, dağılmadı. Bu arada İbn Ebî Musa, eliyle başına vurup "Bundan sonra bu imama (Yani halifeye) tâbi olup itaat etmek, geçersiz (bâtl) hâle gelmiştir" dedi. Bu arada da İbn Ebî Affân adıyla bilinen bir kadı, ayağa kalkıp "Ey Müslüman topluluğu, bu şerif, eliyle başına vurmak suretiyle *İslâm* için ağıt düzüyor. Halifeye karşı bir araya gelip hep birlikte yürüyün! Birisi, 'Bu imam Osmân b. Affân'dan daha iyi değildir' diyor, bir başkası ise 'Bizim ona *biat* etmemiz, boynumuzun borcu olmaktan çıkmıştır' diyordu. Esasında bu sorunun yollarda halka anlatılmasını" bildirdi. Öte yandan vezir İbn Cüheyr, gösteri yapıp olay çıkaranların güç kullanılmak suretiyle dağıtılması görüşünde idi. Halife ise âdeti gereğince, sabır ve yumuşaklık yanlısı idi. Bu nedenle o, Ebû İshâk eş-Şirazî'yi *Bâbü'l-garebe'*ye çağırdı. Karşılıklı konuşmalar sonunda, halife tarafından ikna edilen Ebû İshâk, evine döndü. Bu arada kalabalık yandaşları da dağılıp gittiler. Fakat öte yandan İbn Ebî Musa ve yandaşları dağılmayarak camide oturup "Biz, bu kötü işlerin bertaraf edilmesine dek dağılmayacağız" dediler. Onların bu tutumu karşısında vezir İbn Cüheyr, çok kızdı ve *Şihne Sâduddevle Gevherâyin'*e haber gönderip "Bu fitnecileri tutuklat" dedi. Bunun üzerine Gevherâyin, derhal harekete geçerek onlardan bazılarını tutuklattı. Olaya neden olanlar, camide sopayla dövüldüler, daha sonra da dışarı çıkarıldılar. Vezir İbn Cüheyr, içinde olay çıkarılan cami in kapılarını kapattı ve vaaz kürsülerini de kaldırttı. Bunun üzerine toplanan fitneciler, derhal oradan kaçıp uzaklaştılar. Bu arada vezir, Ebû İshâk'ı tehdit etti. Bu nedenle korku ve endişeye kapılan Ebû İshâk, "*Horasan*'da bulunan sultan Alp Arslan'ın yanına gitmek istediğini" söyledi. Bunun üzerine vezir, onu evine gönderdi ve halife de onu teskin etti. Öte yandan İbn Ebî Musa da evinde oturup hiç dışarı çıkmadı. Olaylar da böylece bastırılıp durumun normale dönmesi üzerine Ebû İshâk medresedeki derslerini sürdürmeye başladı¹⁴⁰.

Bu yılın olayları arasında *Selçuklularla* ilgili olarak halife el-Kâim Biemrillah'ın torunu Uddetüddin'in Sultan Alp Arslan'ın kızı ile evlenmesi hakkında şu bilgiler yer almaktadır:

Emir Uddetüddin'in Sultan Alp Arslan'ın Seferiyye Hatun'dan olan kızı ile nikahı *Nişabur*'daki *Dârü'l-memleke (Sultanlık Sarayı)*'de kıyıldı. Bu vesile ile davullar vurulup borular öttürüldü, *Saray*, süslenmiş filler, üstü giydirilmiş atlarla doldu. Sultan Alp Arslan, törende, saltanat tahtına oturdu. Vezir Nizamülmülk sultanın önünde ayakta duruyordu. Sultan, Nizamülmülk'ü, nikâh işi için kendine vekil yaptı; Uddetüddin'in nikâh vekili ise Amîdüdevle Ebû Nasr b. Cüheyr idi. Böylece nikâh kıyılıp saçılar saçıldı¹⁴¹.

¹⁴⁰ *Bağdad*'ta cereyan eden bu olayları krş. M.A. Köymen, a.g.e., s. 57-58.

¹⁴¹ Metinde söz konusu nikâh töreni, görüldüğü üzere, ancak çok genel nitelikte verilmiştir. Bu muhteşem ve görkemli nikâh töreni, Sıbt'ta, görgü tanığı durumunda olan ve Uddetüddin'in *nikâh vekili* Amîdüdevle'den naklen ayrıntılı olarak kaydedilmiştir [Bk. A. Sevim, a.g.makl., s. 45-46; ayrıca bk. Z. Kitapçı, a.g.e., s. 110-13 (Çeşitli kaynaklardan nakillerle çok ayrıntılı olarak); Krş. M.A. Köymen, a.g.e., s. 150].

H. 465 (1072/73) Yılı Olayları

Bu yılın ilk olayı, Sultan A l p A r s l a n'ın *Mâveraünnehr* seferi ve öldürülmesi hakkında olup şöyledir:

Sultan A l p A r s l a n M u h a m m e d b. D a v u d'un Rebiülevvel ayında (Kasım/Aralık 1072) öldürülmesi söylentisi, *Bağdad*'ta ortaya çıktı. Bunun üzerine *Hilâfet Sarayı*'nın *Harimi*'nden "Bu haberi çıkarmanın tehdit edilip korkutulacağı" halka ilân edildi. Fakat bununla birlikte bu haberin doğruluğu hakkında *Ahvaz* ve *Rey* kentlerinden mektupların gelmesi çoğaldı.

Sultan, bu yılın başında, yaptırdığı bir köprüden *Ceyhun* ırmağını geçip sefere çıkmıştı; beraberinde 200 binden fazla bir atlı kuvveti vardı. Bu ordu, Safer ayında (Ekim/Kasım 1072), *Ceyhun* ırmağını geçtikten sonra sultanın askerleri, kendisine, 6 Rebiülevvel (20 Kâsım 1072)'de *Y u s u f e l - H â r e z m î* adıyla bilinen bir kale muhafızını getirdiler; esasında onu, iki asker, elleriyle tutup sultana getirmişlerdi. Sultan, kendisine yaklaştırılan *Y u s u f*'un kötü işler yaptığını öğrenince ona kötü sözler söyledi ve "Dört kazık çaktırıp onu bunlara bağlamalarını" emretti. Bunun üzerine *Y u s u f*'un sultana "Ey kötü adam, benim gibi birisi böyle bir şekilde mi öldürülür?" demesi üzerine son derecede sinirlenen sultan, ok ve yayını eline aldı ve iki askere "Onu çözüp bırakın" dedi ve böylece serbest kalan *Y u s u f*'a bir ok attı, fakat oku ona isabet ettiremedi. Bunun üzerine *Y u s u f*, sultana doğru koştu. Bu sırada divanı'nda oturan sultan, ayağa kalktı, fakat bu sırada ansızın tökezleyip yüz üstü yere düştü. İşte tam bu sırada *Y u s u f*, sultanın üzerine yumulup dizliğinde bulunan bıçakla sultana vurdu. Bunun üzerine orada bulunan askerler, ona saldırıp öldürdüler. Bu arada sultanın yarası bağlandı, sonra da *Ceyhun*'a dönüldü, fakat sultan burada öldü; onun ölümü, 10 Rebiülevvel Cumartesi günü (24 Kâsım Cumartesi) idi. Daha önce, sultanın ordusuyla *Ceyhun* ırmağını geçtikten sonra askerlerinin her yeri yağma ve talan ettiklerini haber alan *Buhara* kentinin dindar ve salih insanları, hep birlikte oruç tutarak sultan aleyhine *T a n r ı 'y a* yakarıda bulunmuşlardı. İşte bundan sonra sultan, böylece helâk olup gitti.

Sultanın ölümü üzerine ordu mensupları toplandılar ve emirler, ayakta durmak suretiyle sultanın oğlu *M e l i k ş a h*'i saltanat tahtına oturtular. Bundan sonra vezir *N i z a m ü l m ü l k*, *M e l i k ş a h*'a "Konuş ey sultan!" deyince *M e l i k ş a h*, "Sizlerin büyükleri, benim babam, ortancıları, benim kardeşlerim, küçükleri de oğullarımdır. Ben, ancak sizlerin haber ve bilgileriniz dahilinde olan şeyleri yapacağım" dedi. Fakat onların sessiz kalmaları üzerine *M e l i k ş a h*, sözlerini tekrarladı. Bunun üzerine de onlar, "Kendisini dinleyip itaat edecekleri" cevabını verdiler. Bu arada *N i z a m ü l m ü l k* ve *E b û S a ' d e l - M ü s t e v f î*, onların *M e l i k ş a h*'a olan biatını kabul edip onlara paralar verme ve maaşlarını (*Câmekî*) 70 bin altına çıkarma işlerini üzerlerine aldılar. Bundan sonra hep birlikte *Merv* kentine gidip *A l p A r s l a n*'ın cesedini babasının (*Ç a ğ r ı B e y*) mezarının yanına gömdüler. Öte yandan *Halifelik* veziri *F a h r u d d e v l e*, sultanın ölümü dolayısıyla *Sahnü's-selâm*'da, 8 Cumadelülâ Pazar günü (20 Ocak 1073 Pazar), bir tâziyet töreni düzenledi, Salı günü (22 Ocak Salı) de sultanın ölümü dolayısıyla halifeden üzüntüsünü içeren bir *tevkî* çıktı. Bu *tevkîde* "Sultanın *Müslümanlara* yararlı işler yaptığı, *Rûm (Bizans)*'a büyük darbe vurduğu" zikredilmiştir. Tâziyet günlerinde, çarşılar kapatıldı. Halifenin eşi *H a t u n* (*A r s l a n H a t u n*) ezada bulundu, bazı ih-sanlar yaptı ve toprağa oturdu¹⁴².

¹⁴² Sultan A l p A r s l a n'ın *Mâveraünnehr* seferi ve öldürülmesi hakkında, görgü tanıklarının da ifadelerini içeren ayrıntılı bilgiler için bk. A. Sevim, a.g.makl., s. 48-51; ayrıca bk. Biyografilerle Selçuklular Tarihi, Bugye çev., s. 10-25; O. Turan, a.g.e., s. 136-40; A.Sevim-E. Merçil, a.g.e., s. 73-75.

Bu kayıttan sonra metinde, *Büyük Selçuklu Devleti* tahtına oturan Sultan Melikşah'ın, *Hilâfet Sarayı*'na mektuplar gönderip (8 Recep = 20 Mart) babasının ölümü dolayısıyla hutbenin kendi adına okunmasını bildirdiği kaydedildikten sonra Kavurtbey'in isyanı hakkında şu bilgiler verilmektedir:

Kavurtbey, kardeşi Alp Arslan'ın ölüm haberini alınca başta Rey kenti olmak üzere öteki *Selçuklu* memleketlerini ele geçirip hâkim olmak amacıyla harekete geçti. Bunun üzerine Sultan Melikşah, Kavurtbey'den önce onun yöneldiği memleketlere yöneldi. Nihayet 4 Şaban (15 Nisan 1073)'da iki taraf kuvvetleri, *Hemedan* yakınlarında savaşa tutuştular. Bu sırada Melikşah'ın bir kısım askerleri, Kavurtbey'e meyledip katılmışlardı. Bundan yararlanan Kavurtbey, Melikşah'ın ordusunun sağ kanadına saldırıp onları yenilgiye uğrattı. Bu arada Melikşah'ın kuvvetleri de Kavurtbey'in sağ kanat kuvvetlerine saldırıp onları bozguna uğrattılar. Bu yenilgi üzerine Kavurtbey, bir köye sığındı. Bu sırada köylülerden biri, onu Melikşah'a gidip haber verdi; Melikşah da onu derhal yakalattı. Esasında Sultan Melikşah, daha önce Kavurtbey'e güzel sözler söyleyip "Pek çok ıktalar verme" vaadinde bulunmuştu. Fakat o, gururlanıp sultanın bu önerisini reddedip böylece onunla savaştı. Yaya olarak sultana getirilen Kavurtbey'e "Sultanın önünde yer öpmesi" için işaret edildi. Fakat o, bunu yapmayıp gelip sultanın elini öpmekle yetindi. Bunun üzerine sultan, ona "Ey amca! Böyle yorgun ve perişanlıktan dolayı ne hâle gelmişsin, bundan utanmıyor musun? Kardeşinin vasiyetini bir tarafa atıp bana karşı yaptığın bu işten utanç duymuyor musun? Kardeşinin ölümünden sonra sen, şenlik yapıp eğlendin ve onun çocuğu olan bana saldırıya geçtin. Bu nedenle Tandır, bu yaptıklarının karşılığını sana işte böyle verdi" dedi. Bunun üzerine Kavurtbey, "Tandır'ya ant olsun ki sana karşı saldırmak istemedim, ancak senin askerlerin, sana karşı saldırıya geçmem hususunda bana mektuplar yazıp benimle ilişki kurdular" dedi. Daha sonra sultan, Kavurtbey'i *Hemedan*'a gönderip orada hapse attırdı. Çok geçmeden de "Onun orada öldürülmesini" emretti, bu emir üzerine de Kavurtbey boğdurularak öldürüldü. Kavurtbey'in böylece öldürülmesinden sonra askerler, ileri-geri konuşup dediler ki "Sultan, bize yapacağı lütuf ve ihsanları yasaklayıp engel olmasın; biz, ondan hiçbir şey istemiyoruz, ancak Nizamülmülk'ü istiyoruz, çünkü bizim bütün hareket ve tavırlarımız, Nizamülmülk'e karşıdır". Böylece askerler, Nizamülmülk'ün yönetim işlerine karışmaya başladılar. Bu durum karşısında Nizamülmülk, sultana "Durum, kötüleşmiştir; buna, biraz sen de tarafsın. Bu hususta ne yapılacağını açıkla!" dedikten sonra o da "Senin iznin dışında benim bir şey yapmam imkânsızdır. Bu durum karşısında istersen bir önlem al, ya da benim yapmama güvendiğin şeyleri, bana emredersin" dedi. Bunun üzerine sultan, ona "Büyük ve küçük, az ve çok bütün işleri, hep sana bırakıyorum, bu hususta benden sana herhangi bir itiraz ve senden de bana herhangi bir red olmaz. Çünkü sen, benim babam durumundasın" dedikten sonra bu hususta ona ant içti ve *Tüs* beldesini ona ıкта etti, ayrıca ona "Bir *hil'at* verilmesini" emretti. Bu arada da ona, üzerinde, bin kırat altın bulunan bir *divit* (*Hokka*) ile yine bin kırat altınla süslenmiş değerli bir boncuk, 100 parça değerli kumaş ve 20 bin altın verdi ve onu "*Babanın emri*" anlamına gelen *Atabek*¹⁴³ unvaniyle lâkaplandırdı¹⁴⁴.

¹⁴³ Eski ve yeni *Türk* lehçelerinde "*Baba*" anlamına gelen *ata* ile *beg* (*Bey, emir*) sözcüklerinden oluşan *Atabek* hakkında bk. M.F. Köprülü, İA. "Ata" mad. ve bu maddedeki "*Atabeg*".

¹⁴⁴ Kavurtbey'in isyanı hakkında daha ayrıntılı bilgiler, Sibt [A. Sevim, Sibt İbnü'l-Cevzi'nin Mir'âtü'z-zaman Fî Tarihi'l-âyan Adlı Eserindeki Selçuklularla İlgili Bilgiler, III. Sultan Melikşah Dönemi, Belgeler, *Türk Tarih Belgeleri Dergisi*, (2000=TTK. yay.), XXI, 24, s. 2-3]; ayrıca bk. E. Merçil, *Kirman Selçukluları* (İstanbul 1980), s. 45-59; İ. Kafesoğlu, *Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu* (İstanbul 1953), s. 20-27; O. Turan, a.g.e., s. 141-42.

Bu kayıtlardan sonra Sultan A l p A r s l a n hakkında, şu bilgiler verilmektedir:

A l p A r s l a n'ın adı, M u h a m m e d'dir. Fakat o, A l p A r s l a n b. D a v u d e s - S u l t a n adıyla anılmıştır¹⁴⁵. Onun hayat ve faaliyetlerini ve nasıl öldürüldüğünü, daha önceki olaylar arasında zikretmiştik. A l p A r s l a n, öldürülmesi sırasında şunları söylemiştir:

Ben, bir yere kastetme niyetimi, ancak T a n r ı'dan, bu hususta yardım dilemeden söylemezdim. Fakat bu kez, bunu yapmadım; çünkü ben, hep askerlerimle meşgul olduğum için T a n r ı'm, aklıma bile gelmedi. Akşam vakti olunca bir tepeye çıktım, ordumun büyüklüğü ve askerlerimin çokluğundan dolayı sanki yer yüzü, ayağımın altında sarsıldı ve kendi kendime"Ben, dünya hükümdarıyım, bu nedenle bana hiç kimsenin gücü yetmez" dedim. İşte bundan dolayı bu durumum, hiç aklıma bile gelmemiştir, bu sebepten ben, T a n r ı'dan af ile beni bağışlamasını diliyorum" dedi. Daha sonra da sultan, ordu mensuplarına,

- 1 - "Kendisinden sonra oğlu M e l i k ş a h'ın hükümdar, N i z a m ü l m ü l k'ün de onun veziri olmasını ve her ikisine itaat etmelerini,
- 2 - Kardeşim K a v u r t B e y'e, *Fars* ve yöreleri ile *Kirman*'ın verilmesi-ni, ayrıca belirlenecek miktarda para verilmesini ve onun eşiyle (S e f e r i y e H a t u n) ile evlenmesini,
- 3 - Oğlu A y a z'a, babası D a v u d (Ç a ğ r ı B e y)'a ait olan 500 bin altının verilmesini,
- 4 - Oğlu M e l i k ş a h'a da (Ülkedeki) kaleler ve bunlara ait olan gelirlerin verilmesini, vasiyet ediyorum" dedi.

Nihayet sultan, bu yılın 10 Rebiülevvel Cumartesi günü (24 Kasım 1072 Cumartesi) günü öldü. Cesedi, babasının *Merv*'deki kabrinin yanına gömüldü¹⁴⁶.

H. 466 (1073/74) Yılı Olayları

Bu yılda cereyan eden olaylar, metinde şöyle sıralanmaktadır:

1 - Bu yılın Safer ayında (Ekim/Kasım) halife e l - K â i m B i e m r i l l a h, beraberinde, başta 18 yaşındaki çok güzel görünümlü emir U d d e t ü d d i n¹⁴⁷ olduğu hâlde, büyük bir toplantı düzenledi; bu toplantıya *Bağdad Selçuklu Şihnesi S â d u d d e v l e G e v h e r â y i n* ve bir grup ileri gelen kişiler davet edildi. Toplantıda, Sultan M e l i k ş a h'ın saltanatının halife tarafından onaylanan *ahidnâmesi* vezir F a h r u d d e v l e'nin okumasından sonra G e v h e r â y i n'e teslim edildi. Ayrıca halifenin bizzat eliyle bağladığı bir bayrak da verildi. Toplantıya katılanlar, sağlık ve mutluluklar dileyip birbirlerini bu ahid-nâme dolayısıyla kutladılar¹⁴⁸.

¹⁴⁵ Esasında A l p A r s l a n, sultanın Türkçe adıdır, M u h a m m e d ise onun Arapça, yani *Müslüman* adıdır. İ b n ü ' l - A d i m (Biyografilerle Selçuklular Tarihi, s. 10), bu hususu, çok güzel bir şekilde açıklamıştır.

¹⁴⁶ Bütün bu hususların daha ayrıntılı ve açıklık getiren kayıtları için bk. Not nr. 136-42'deki bibliyografya.

¹⁴⁷ Metinde kaydedilen emir U d d e t ü d d i n değil, onun oğlu veliaht e l - M u k t e d i B i e m r i l l a h olacaktır (A. Sevim, a.g.makl., s. 6).

¹⁴⁸ Bu hususta daha ayrıntılı bilgiler için bk. A. Sevim, a.g.makl., s. 6; ayrıca bk. İ. Kafesoğlu, a.g.e., s. 27; O. Turan, a.g.e., s. 142; A. Sevim-E. Merçil, a.g.e., s. 81.

2 - Bu ayda (Safer = Ekim/Kasım) "*Dârü'l-azîze*'nin mensuplarına ait iktalardan birkaç yerin bazı *Türkmenlere (Oğuzlar)* verilmesi" hususunda *Sel-çuklu* yönetiminden *Bağdad*'a tevkiler geldi. Bu durum, *Hilâfet* veziri *Fahrüdd evle*'nin kendisine kin besleyen düşmanlarının halifeye olan hizmetlerindeki *Nizamülmülk*'ün fikirlerinin değiştirilmiş olmasından kaynaklanmış, bu da, *Fahrüdd evle*'nin, kendisine kin besleyen düşmanlarının *Nizamülmülk*'le aralarını açmada gösterdikleri çabalar sonucunda olmuştur. Bu ise, *Amîd Ebül - Vefa*'nın faaliyetlerinden kaynaklanmıştır. Bu arada *Tükmenlerin, Halifelik Divanı*'ndan para verilmek suretiyle razı edilip halifenin ıktâ topraklarına el koymaları durdurulmuş oldu¹⁴⁹.

3 - Bu yılın Cumadelâhır ayında (Şubat 1074), *Hâcib Süleymanî (Aytekin)*, *Ukberâ*'dan *Bağdad*'a gelip *Halifelik Divanı*'na çıktı. Halife, onu, *Dicle* ırmağının sularının son derecede çoğalması sonucunda, tahrip olan su kanallarının onartılmasıyla görevlendirdi. Yağmur, *Musul* ve *Cibâl*'de de şiddetle devam etmişti. Bu arada halka da münadiler aracılığıyla "Aytekin ile birlikte su kanallarının onarılmasına katılmaları halife tarafından ilân edildi. Bunun üzerine Aytekin ve halk, onarım işlerine başlamak istedilerse de yol ile kendileri arasında yükselen sular onlara engel oldu. Bunun üzerine Aytekin, *Dârü'l-memleke*'ye döndü ve burayı boşaltıp kayıkları toplayarak buradaki öte berileri karşı tarafa geçirmek için çaba gösterdi ise de gece, çok şiddetli bir fırtına çıktı. Ayrıca büyük bir sel geldi. Bu nedenle o, buradan kaçmak zorunda kaldı. Bu arada sular, halifenin *Harîmî*'ne, hattâ oradaki surların tepesine kadar yükseldi ve bütün buraları tahrip etti.

Bu kayıtlardan sonra metinde, suların çok yükselmesi sonucunda, *Hilâfet Sarayı*'nın birçok yerlerinin zarar gördüğü, bu sebeple halifenin son derecede üzümlü bir gece, bir gündüz yemek yemediği; vezir *Fahrüdd evle*'nin *Bâbü'l-âmmе*'deki evine de suların girdiği; pek çok kimsenin mal ve mülklerinin mahvolduğu; halkın *Bâbü't-tâk ve Dârü'l-memleke*'ye kaçtıkları; bu arada dağlar gibi yükselen suların bastığı yerlerdeki insan ve yabanî hayvanların mahvolduğu; sayısız ev ve iş yerinin harap olduğu; aynı şekilde *Musul, Sincar* v.s. yerlerde de sel tahribatı vukubulduğu, ayrıntılı bir şekilde kaydedilmiştir. Bu arada *Ceyhun* ırmağının suyunun da yükseldiği ve bu sebeple halkın zor durumda kaldığı belirtilmiştir¹⁵⁰.

H. 467 (1074/75) Yılı Olayları

Bu yılın ilk olayları arasında halife *el - Kâim Biemrillah*'ın ölümü üzerine yerine geçen *el - Muktedî Biemrillah*'ın çok heybetli ve güçlü bir halife olduğu, ifade edildikten sonra *Melikşah*'ın ölümü (19 Kasım 1092) üzerine *Büyük Selçuklu Devleti* tahtına geçme iddiasında bulunan *Tâcüddevele Tutuş*'un bu yılın olayları içinde bulunmayan halife *el - Muktedî* ile olan ilişkileri hakkında şu bilgiler veriliyor:

Sultan *Melikşah*'ın ölümü üzerine *Tutuş*'un durumu güçlenip kuvvet buldu. *Tutuş Diyarbakır ve Arap* memleketlerine hâkim oldu. Halife *el - Muktedî*'ye bir mektup yazarak "*Selçuklu Sultanı* olarak kendi adına hutbe okutturmasını" tehdit dolu bir istekle bildirdi. Bunun üzerine halife, *Tutuş*'a "İçinde sertlik ve tehdit dolu ifadelerin yer alacağı bir mektup yazılmasını" emretti. Bu emir üzerine *Tutuş*'a şöyle bir mektup yazılıp gönderildi:

¹⁴⁹ Bu konuda daha açıklık getiren kayıtlar için bk. A. Sevim, a.g.makl., s. 6. Bu olay, ilgili araştırmalara yansıtılmamıştır.

¹⁵⁰ Bu sel olayı hakkında bk. A. Sevim, a.g.makl., s. 8; İbnü'l-Esir, a.g.e., X., 90-91.

"Kural gereğince senin adına *Bağdad*'ta sultan olarak hutbe okutulması için dünyayı (Yani *İslâm* âlemini) hükümün altına alman, başkent *İsfahan*'daki devlet hazinesine sahip olman ve ele geçirmen, bütün *Selçuklu* ülkesinin yönetimini elinde tutman ve kardeşinin çocuklarından hiçbirinin taht müddeisi olarak sana muhalefet etmemesi gerekmektedir. Ancak bu şartlar gerçekleşikten sonra senin adına hutbe okutulur ve *Halifelîğe* hizmetle şereflendirilirsin. Fakat bu durumda, senin hutbe isteğin ve buna teşebbüs etmen, doğru ve geçerli bir yol olarak hiçbir zaman isabetli değildir. İşte bu nedenlerle kulluk sınırını aşıp bize karşı doğru olmayan işlere girişme! Bize karşı olan hitabın kafa tutar ve tahakküm eder biçimde olmasın! Eğer bize itaat edersen o takdirde kendine yarar sağlarsın, yok eğer bize muhalefet edip karşı koyacak olursan o zaman senin isteğine engel oluruz ve seninle aramızda verilecek hükme güvenir, itimat ederiz. Böylece senden önce hiç vukubulmayan U l u T a n r 'ının hükmü, sana gelecektir"¹⁵¹.

Bundan sonra A m î d ü d d e v l e E b û M a n s u r'un, 27 Ramazan Perşembe günü (16 Nisan 1073 Cumartesi), halife e l - M u k t e d î 'ye biat almak amacıyla beraberinde 180 çeşitli giysi ve 15 bin altın olduğu hâlde, sultana gitmek üzere *Bağdad*'tan hareket ettiği¹⁵² kaydedilmekte ve *Mekke*'de cereyan eden olaylar anlatılmaktadır:

Bu yılın *Kurban Bayramı*'nda, *Mekke*'de, *Abbasi* halifesi ve *Selçuklu sultanı* adlarına okutulmakta olan *sünnî* hutbesi kaldırılıp yerine şii *Mısır* hutbesi, okutuldu. *Mekke*'de *sünnî* hutbenin okutulma süresi, dört yıl 5 ay idi. Bunun nedeni şu idi: *Mısır* hâkiminin (Halife) durumu düzelip güçlenince ülkenin ayrılmış olan insanlar, yeniden *Mısır*'a dönmeye başladı ve fiyatlar da düştü. Bu arada halife e l - K â i m ve Sultan A l p A r s l a n'ın ölümleri nedeniyle *Mekke* emiri (İ b n E b î H â ş i m), korku ve endişeye kapıldı. Bunun üzerine emirin adamları, toplanıp onun yanına gittiler ve ona "Eğer biz, *Mısır*'dan yardım alamaz isek *Abbasoğulları*'nın yönetim görevini teslim etmek zorunda kalırız. Yok eğer *Mısır*'dan bize yardım gelirse o takdirde amca oğlumuzun bedelini ödemiş oluruz" dediler. Bunun üzerine emir, istemeyerek de olsa onlara olumlu cevap verdi. Bunun üzerine *Mısır*'dan gönderilen para ve mallar dağıtıldı ve daha önce *Makam (Kâbe)*'in üzerinden çıkarılmış olan *Mısır* halifesinin adı ve lâkapları, yeniden konuldu¹⁵³.

H. 468 (1075/76) Yılı Olayları

Bu yılın olayları arasında, halife e l - M u k t e d î 'nin, Şevval ayında (Mayıs/Haziran), F a h r u d d e v l e ile oğlu A m î d ü d d e v l e 'yi yanına çağırıp onların kalblerini hoş tutan sözler söyledikten sonra vezirlik işlerinin yürütülmesi görevini A m î d ü d d e v l e 'ye verdiği kaydedildikten¹⁵⁴ sonra *Mekke*'de, *Abbasi* halifesi ve *Selçuklu sultanı* adlarına yeniden hutbe okunmaya başlanması anlatılmaktadır. Bu hususta şu bilgiler verilmiştir:

Bu yılın aynı ayında (Şevval = Mayıs/Haziran), *Abbasi* halifesi ve *Selçuklu sultanı* adlarına *Mekke*'de yeniden *sünnî* hutbesi okunmaya başlandı. Bunun nedeni, metinde şöyle açıklanmaktadır: *Hâc Sâları* (S â l â r - ı H o r a s a n î), *Mekke* emiri Ş e r i f (M u h a m m e d) İ b n E b î H â ş i m'in sultan C e l â l ü d d e v l e M e l i k ş a h 'ın kız kardeşiyle evlenmesini onunla konuşup kararlaştırdı. Buna karşılık emir, *Mekke*'de halife ve sultan adlarına hutbe okutmayı vadetti. Bundan sonra emir, durumu görüşmek üzere, iki adamını elçi olarak *Mısır*'a gönderdi ve onlara "Eğer *Mısır* hâkimi bize karşı iyi davranırsa, adına hutbe okutulması, bizden rica edilebilir" demelerini

¹⁵¹ Bu konuda ayrıntılı bilgi için bk. A. Sevim, Suriye ve Filistin Selçukluları Tarihi, s. 141.

¹⁵² Bu kısa kaydın biraz daha açıklık getiren ifadeleri için bk. A. Sevim, a.g.makl., s. 11.

¹⁵³ Bu konuda daha ayrıntılı ve açıklık getiren bilgiler için bk. A. Sevim, a.g.makl., s. 12.

¹⁵⁴ Bu hususta daha ayrıntılı ve açıklık getiren kayıtlar için bk. A. Sevim, a.g.makl., s. 16.

emretti. Bir süre sonra bu iki elçi, *Mısır*'dan *Mekke*'ye dönüp emîre "*Mısırlılardan* rica edilip istenecek artık bir şey kalmadı. Çünkü onların durumları kötüleşip fesada dönüştü. Bu nedenle *Mısır* hâkimi, bizimle sana ancak bin altın gönderdi" dediler. İşte bu sırada emîre, *Hâc Sâlârî*'nin mektubu geldi. Mektupta *Hâc Sâlârî* "Evlenme işinin karara bağlandığı, geçmiş ve gelecek yıllar için 20 bin altın verildiği; bu paranın 10 bininin *mihr* için olduğu" bildiriliyordu. Bunun üzerine emîr İ b n E b î H â ş i m, *mihr* altınlarını almayı uygun görüp aldı; evlenme işi de böylece tamamlanmış oldu. Bu nedenle hep birlikte sevindiler ve *Abbâsî halifesi* ve *Selçuklu sultanı* adlarına *Mekke*'de hutbe okutmaya başladılar¹⁵⁵.

H. 469 (1076/77) Yılı Olayları

Bu yılın Şevval ayında (Nisan/Mayıs 1077), *Bağdad*'ta, *Şâfiîlerle Hanbelîler* arasında ortaya çıkan huzursuzluklar anlatılmaktadır. Yaptığımız karşılaştırmalar sonunda, bu konuda metinde verilen bilgilerde, S ı b t'taki aynı konuyla ilgili bilgilere göre¹⁵⁶ eksiklikler, yer yer de yanlışlıklar tespit edilmiştir. Özellikle *Selçuklu* veziri N i z a m ü l m ü l k 'le de ilgisi olması bakımından bu bilgileri, konunun daha iyi anlaşılmasını sağlamak amacıyla S ı b t'taki bilgilerle, karşılaştırmak suretiyle veriyoruz:

Nişaburlu vâiz Ebû Nasr b. Abdülkerim el-Kuşeyrî, *Bağdad*'taki *Nizamiyye Medresesi*'ne gelip *Eş'arî Mezhebi* hakkında vaaz verdiği sırada, özellikle *Kur'an* âyetlerini delil göstererek *Hanbelîleri* eleştirip kötülemeye başladı. Bunun üzerine *Hanbelîler*, onu kınadıktan başka *Şâfiî* imamı Ebû İshak ve yandaşlarına da Ebû Nasr'a yardımda bulunup destek olmaları nedeniyle cephe aldılar. Hattâ daha da ileri giderek yollara dökülüp bağırıp çağırdılar. Bunun üzerine sayıları az olan *Şâfiîler*, *Selçuklu* veziri N i z a m ü l m ü l k'ten *Hanbelîlere* karşı kendilerini koruması için yardım istediler. Ebû Nasr el-Kuşeyrî'nin düzenlediği vaaz günlerinde, kendilerine para dağıtılan bir grup *Yahudi* ve *Hristiyan*, *İslâmiyete* girerler, sonra onlara *hil'at* giydireterek atlara bindirilip şehir içinde dolaştırılırlardı. Bunlara karşı çıkan halk, "Bunları gerçek *İslâmiyet* değil, ancak rüşvet ve çıkar *İslâmiyetidir*" dediler. İşte böylece *Şâfiî-Hanbelî* sürtüşmeleri, daha da artmaya başladı. Bu durum karşısında Ebû İshak, vezir N i z a m ü l m ü l k'e mektup yazıp *Hanbelîlerin* kendilerine olan düşmanca hareketlerine karşı ondan yardım isteğinde bulundu. Bunun üzerine N i z a m ü l m ü l k, Ebû İshak'a cevap olarak yazdığı mektuplarla beraber sorunun çözümlenmesi amacıyla *Bağdad*'a birkaç kişi gönderdi. Bu arada *Bağdad Selçuklu Şihnesi* S â l â r e l - F a r u k î, N i z a m ü l m ü l k'e hizmet etmek amacıyla *Hanbelî* din bilgini Ebû C â f e r e l - H â ş i m î'ye, karşı bir tutum alıp ona karşı bir protesto yürüyüşü düzenlemeye kalkınca Ebû C â f e r, *Hilâfet Sarayı*'na sığındı. Daha sonraki günlerde de *Bâbü'n-nübî*'deki mescidine gelip burada kalmaya başladı. Bu arada Ebû Nasr el-Kuşeyrî, beraberinde kalabalık bir grup insanla Ebû C â f e r'e karşı saldırıya geçti. Çok geçmeden de *Hanbelîlerle Şâfiîler* arasında çatışmalar başladı. Bu arada *Şâfiîler*, *Nizamiyye Medresesi*'ne girip kapıları kapattılar, daha sonra da onlar *Bâbü'n-nübî*'ye gelip *Hanbelîlere* yakınlık gösterdiği için halife e l - M u k t e d î 'yi suçlayıp kınadılar. Bu arada Ebû C â f e r e l - H â ş i m î, *Hilâfet Sarayı*'na alınarak güvenli bir odaya yerleştirildi. Böylece fitne ve fesat kısmen de olsa durdurulmuş oldu. Çok geçmeden halife, Ebû Nasr el-Kuşeyrî, Ebû Saîd es-Sûfî, Ebû İshak ve İbn Ebî M u s â 'y ı *Divan*'a davet edip onlarla yaptığı müzakere-lerden sonra *Şâfiî-Hanbelî* anlaşmazlığı sona

¹⁵⁵ Bu konuda ayrıntılı ve daha çok açıklık getiren bilgiler için bk. A. Sevim, a.g.makl., s. 17; ayrıca bk. İ. Kafesoğlu, a.g.e., s. 125-27.

¹⁵⁶ Bk. A. Sevim, a.g.makl., s. 23-27.

endirilmiş oldu. Bununla birlikte *Bağdad* sokaklarında olaylar sürüp gitmekte idi. Bu arada (Muharrem= Ağustos 1076) E b ü İ s h a k e ş - Ş i r a z î, biri F a h r u d d e v l e b. C ü h e y r'e, ötekisi de oğlu A m î d ü d d e v l e'ye olmak üzere iki mektup gönderdi. Bu iki mektubun özetle kapsamı şöyledir:

"Bize ulaşan haberlere göre, *Bağdad*'ta inançlı ve dürüst halkın diniyle ilgili bazı sorunlar dolayısıyla yeni gelişmeler ortaya çıkmıştır. İki yüzlü kimselerin inançları doğrultusunda, içlerinde fesat ve nifak bulunanlar, bu olayı örtbas etmeye çalışmışlardır, fakat vicdan sahibi kimseler de bunun gizli tutulup böyle kalmasını doğru bulmamışlar, birçok fakîh ve bazı din bilginleri, gizlenmek istenen gerçekleri değerlendirmişlerdir. Esasında *Şâfiiler*, saygın ve seçkin insanlar olmalarına rağmen böyle kötü durumlarda kendilerini savunacak kimseleri olmadığı takdirde karşı görüşlü insanlardan genellikle zarar görürler. Biz, onlar için sıkıntılı günlerde, sığınacakları bir medrese yaptırдық. A h m e d b. H a n b e l'in mezhebi olan *Hanbeli Mezhebine* tâbi olanlar, imamlarını hiçbir zaman kötü duruma düşürmeye kalkışmamışlardır. Böylece onların, hassas bir başkent olan *Bağdad*'ta *ehl-i sünneti* kafa tutup sıkıntıya düşürmeleri, gerçekten garip ve şaşılacak bir şeydir. Bizim memleketimiz olan *Horasan* ve *Türk* ülkesinde, yalnızca *Şâfi* ve *Hanefi mezhepleri* bilinir. Bu ülkelerde herhangi bir kimse, bu iki mezhebe ters ve aykırı bir şey söylemez. Eğer söylerse onu şiddetle cezalandırırız. Sizin yaptığınız gibi, onların sapık ve şerir bir grup olmalarını görmezlikten gelerek halifelik ve saygın imamlık makamlarının yüceliğini bozmaya çalışanlara asla yumuşak davranılmamalıdır".

Bağdad'ta cereyan eden *Şâfi-Hanbeli* mücadelesi hakkında, bütün bu olaylara tanık olan E b u ' l - f e t h e l - H u l v a n î, bu hususta şunları anlatmıştır:

Halife e l - M u k t e d î, *Şâfiilerin*, kendisi aleyhine vezir N i z a m ü l m ü l k'e çok ağır sözler söylemek suretiyle kendisini küçük düşürmeleri üzerine endişeye kapıldı ve halifelik vezirine (A m î d ü d d e v l e E b ü M a n s u r) "Bu fitne, fesat ve karışıklıkları sona erdirecek bir çözüm bulmasını" emretti. Bu emri alan vezir, İ b n C e r e d e'yi yanına çağırıp ona "Ş e r i f E b ü C â f e r, E b ü İ s h a k e ş - Ş i r a z î, İ b n ü ' l - K u ş e y r î ve E b ü S a î d e s - S ü f i'yi yumuşak bir dille huzuruna çağırmasını" emretti. O da onları vezirin huzuruna getirdi; vezir, *Şerif* E b ü C â f e r'e saygı gösterip ululadıktan sonra ona "Cereyan eden olaylar, halifeyi son derecede rahatsız edip üzümüştür; bugün buraya gelenler, istediğin şekilde seninle anlaşıp barışacaklardır" dedikten sonra "Onların *Şerif* E b ü C â f e r'e yaklaşmalarını" emretti. Bunun üzerine E b ü İ s h a k e ş - Ş i r a z î, yerinden kalkıp E b ü C â f e r'e doğru yürüdü ve ona "Ben, bu konuları biliyorum, işte bunlar da fıkıh usûlü hakkındaki kitaplarım; bunlarda, *Eş'ari* Mezhebinin aksine olan şeyleri söylüyorum" dedi ve onun başını öptü. Buna karşılık da E b ü C â f e r, "Dediğin doğrudur, fakat daha önceleri, senin kendi fikir ve düşüncelerin, tam anlamıyla bizlere yansımıştır. Ancak sultan ve vezir N i z a m ü l m ü l k gelince o gizli olan fikirlerini açıkladın" dedikten sonra onun elimi öpüp iltifatta bulundu. Bunun üzerine E b ü C â f e r, ona "Ey şeyh! *Fakihler*, fıkıh usûlü hakkında bilgileri olduğu için konuşuyorlar, sen ise sadece onlardan işittiklerini yorumluyorsun. Seni, böyle fitne ve tutuculuk ortamına kim zorladı?" dedi? Bu arada E b ü C â f e r'e pek saygı göstermeyen İ b n ü ' l - K u ş e y r î ayağa kalkınca E b ü C â f e r, "Bu adam kim?" deyince ona, "Bu, İ b n ü ' l - K u ş e y r î'dir" dediler. Bunun üzerine E b ü C â f e r, "Karşı görüşlülüğü nedeniyle birisini övmek, câiz olsaydı o kimse, işte bu genç olurdu, çünkü o, fikir ve görüşlerini burada açıkça söylüyor ve ötekisi gibi bize iki yüzlü davranmıyor" dedi ve sonra vezire dönerek "Bu

durumda aramızda barış olamaz, ancak barış, birbirlerine düşman ve karşıt görüşlü kimseler arasında yapılır. Onlar bizim, biz de onların kâfir olduklarını ileri sürüp söylüyoruz. *Müslümanların* koruyucusu olan bu halife el - M u k t e d î, babası (e l - K â i m) ve dedesi (e l - K â d i r), insanlar için bir inanç ortaya koymuşlardır; *Horasanlılar* ve oradan *Hacca* gelenler, bu inançlarını bütün *Horasan'a* yaymışlardır, işte biz, bu inanca sahip bulunuyoruz" dedi¹⁵⁷. Toplantı bittikten sonra vezir, toplantıda olup-bitenleri, halifeye gidip anlattı ve o da bu başarısından dolayı kendisini tebrik ve takdir etti. Bir süre sonra İ b n ü ' l - K u ş e y r î, *Hacca* gitmek amacıyla *Bağdad'tan* ayrılınca fitne ve fesat olayları da ortadan kalktı¹⁵⁸.

H. 470 (1077/78) Yılı Olayları

Bu yılın ilk olayı, yine *Şâfiî-Hanbelî* anlaşmazlığıyla ilgili olup şöyledir.

Vezir N i z a m ü l m ü l k'ten E b û İ s h a k e ş - Ş i r a z î'nin *Hanbelîler* hakkında kendisine gönderdiği mektubuna cevap olan bir mektup geldi. Bu mektup şöyledir: "Senin bize, hitabın ve cevap yazmak istediğin mektubun geldi. Mezheplerde bir tarafı bırakıp öteki tarafa yönelmek, doğru (vâcib) değildir. Bu husustaki ne hükümdar siyasetini ve ne de halka adalet anlayışını biz, vâcib görmüyoruz. Biz, fitneyi körüklemektense sünneti (P e y g a m b e r'in söz ve fiillerini) teyid etmeyi, daha uygun görürüz. Biz, bu medreseyi (*Nizamiyye*), anlaşmazlık, ikilik ve ayrıcalık yapılması için değil, bilim ehlinin ve onların işlerinin korunup desteklenmesi için inşasına giriştik. İşler, bu amaca zıt bir şekilde gelişmişse bu kapıyı (Medrese kapısı) kapamaya yönelik bir girişim nedeniyle yapılmıştır. Zira *Bağdad'ta* üstün olan mezhep, imam E b û A b d u l l a h A h m e d b. H a n b e l'in -T a n r r î, ona rahmet etsin- mezhebidir. *Ehl-i Sünnet Mezhebi'*nde, onun imamlar arasındaki yeri ve değeri bellidir. Bize ulaşan haberlere göre, cereyan eden olayların nedeni, E b û N a s r e l - K u ş e y r î'nin *fıkıh usûlü* hususunda sorduğu bir meseledir. O, *Hanbelîlerin* inandıkları ve alışkanlık hâline getirdikleri törelerine aykırı cevap vermiş, bu nedenle onlar da ona kin besleyip düşman olmuşlardır. *Şeyh* ve *imam* E b û İ s h a k, çabuk boyun eğen, saf bir kimse olup kendisine nakledilen her şeye kulak verir ve ona güvenip dayanır. Bizde bulunan yazılarında onun, bu şekildeki saflık ve niteleyişimizi, kolaylıkla ortaya koyabiliriz, vesselâm"¹⁵⁹. N i z a m ü l m ü l k'ün bu mektubu *Hanbelîler* arasında dolaştırılınca onlar, buna çok sevindiler. "İnsanların sevinip neşelenmesi ve ferahlaması günü" adı verilen 8 Şevval Salı günü (24 Nisan 1078 Salı), İ s k e n d e r a n î adıyla bilinen *fakih* bir müderris, bir grup insanla birlikte *Nizamiyye Medresesi'*nden çıkıp *Sûku's-selâse'*ye¹⁶⁰ doğru yönelip *Hanbelîleri* tekfir eden bir konuşma yaptı. Bunun üzerine ona tuğla attılar. Bu nedenle o, *Medresetü's-sûk (Çarşı Medresesi)'a* girip ordakilere yardım istedi. Bunun üzerine buradaki insanlar, onunla birlikte *Sûku's-selâse'*ye yönelip burada bulunan bazı şeyleri yağmaladılar, böylece fitne, fesat ve şer ortaya çıkmış oldu; sonunda *Sûku's-selâse* halkı, avam tabakasına galip duruma geldi ve buradaki medreseye girip yağmalarda bulundular ve bir odada ele geçirdikleri bir hastayı öldürdüler. Burada odasında bulunan M ü e y y e d ü l m ü l k, korkuya kapılıp *Amîd* E b û N a s r'a haber göndererek durumu bildirdi.

¹⁵⁷ E b û C â f e r , söylediği bu sözlerle *Selçuklu* ülkesinde, dinî inançlar ve çeşitli mezhep mensuplarına nasıl saygı gösterildiğini açıkça ifade etmiştir.

¹⁵⁸ Bu konuda daha ayrıntılı bilgiler için bk. A. Sevim, a.g.makl., s. 23-30.

¹⁵⁹ Bu mektup S ı b t'ta (A. Sevim, a.g.makl., s. 29-30) daha ayrıntılı olarak verilmiştir.

¹⁶⁰ İçinde her gün pazar yeri (Çarşı) bulunan *Bağdad'ta* bir yer (Yakut, a.g.e., III, 322).

Bunun üzerine *Amîd*, oraya *Deylemli* ve *Horasanlıları* gönderdi. Onlar da avam tabakasını bunlardan uzaklaştırdılar ve ok atmak suretiyle on kişi kadar insanı öldürdüler. Bu arada *Halifelik Divanı*'ndan özel hâdimler, kadılar ve *şuhûd*'un görmeleri için öldürülen kimselerin cesedleri *Divan'a* getirildiler. Bu arada öldürülenlerin kadınları *Bâbü'n-nûbî*'de dövünerek feryat, figan ettiler. Bu durum, *Nizâmülmülk'e* mektupla bildirildi; bundan önce *Nizâmülmülk'ten* iyi mektuplar gelmişti, fakat daha sonra ise *Amîd'e* fitne ve fesata yol açan görevlilerin ıktalarına el koymasını içeren mektuplar gönderildi¹⁶¹.

H. 471 (1078/79) Yılı Olayları

Bu yıla ait ilk olay, metinde, *Halifelik* veziri *Fahrüddevle* ile ilgili olup şöyledir:

Selçuklu sultanı *Melikşah'tan*, "*Halifelik* veziri *Fahrüddevle'nin* kötülenmesini, onun makamından uzaklaştırılmasını, aksi takdirde *Halifelik Sarayı'na Horasan'dan* bir elçinin gönderileceğini, *Divan'da, Hâs, Hâdim* ve onlara bağlı olan görevlilere *Türk* gulamlarının verilmesini" içeren bir mektup geldi. Daha sonra *Sâduddevle Gevherâyin*, kendi adamlarını *Bâbü'l-firdevs'e*¹⁶² sevk etmek, veziri azletmek ve bu hususta gerekli işlemlerin yapılması için *Bağdad'a* geldi; onunla halife arasında, anlatması uzun tehdit dolu ve halifenin istemediği bazı olaylar cereyan etti. Çok geçmeden halifeden *Gevherâyin'e* "*Fahrüddevle, vezir değil, bizim vezirimiz onun oğlu Amîddevle'dir. İşte bu nedenle onu size önemli sorunlar için göndermiştik. Divan, ondan boş kalacak olursa onun yerine, nâiblik hükmü gereğince, babası oturur*" denildi. Ayrıca ona bu konuda mektuplar da yazılıp gönderildi. Daha sonra *Gevherâyin*, sarhoş olarak *Bâbü'l-firdevs'e* gelip "*Veziri bana teslim etmediğiniz takdirde içeri girer onu alırım. Herhangi bir kimse, bana bu hususta bir şey söyleyecek olursa onu derhal öldürürüm*" dedi. Bunun üzerine ona lütufta bulunuldu, bu nedenle *Gevherâyin*, ertesi günü, beraberinde-kilerle *Bâbü'l-firdevs'e* gelerek geceyi burada geçirdi; onun gelişi dolayısıyla davullar vuruldu ve buraya *Türklerin* atları bağlandı. Bu arada halk, *Nehrü Muallâ* ve *Harim'deki* mallarını *Bâbü'l-merâtib* ve *Bağdad'ın* batı kesimine naklettiler. Bunun üzerine vezir, buraya silâhlı bir grup insan getirtti, bunlar, *Divan'ın* kapısında geceyi geçirdiler. Vezir, ertesi gün sabahın erken saatlerinde gelip kendi evine girmek için halifeden izin istedi. Bu izin, kendisine verildi. Bu arada *Gevherâyin'e* halifeden bir tevkî gönderildi. Bunun kapsamı şöyle idi:

Muhammed b. Muhammed b. Cüheyr, Celâlüddevle (Sultan *Melikşah*) ve *Nizâmülmülk'ün*, kendisinin görevden alınması isteklerini haber alınca oturmakta olduğu yerden, sultan ve *Nizâmülmülk'le* durumunu mektuplaşınca değin ayrılmama hususunda bizden izin istedi. Bu izin de ona verildi. Bunun üzerine *Gevherâyin*, *tevkî* alıp *Bâbü'l-firdevs'ten* ayrıldı. *Fahrüddevle* de ikamet etmekte olduğu yerde kalmayı sürdürdü. İki oğlu *Ebu'l-Kâsım* ve *Ebu'l-Berekât*'ı işlerini yürütmekle görevlendirdi. Vezir *Amîddevle* (b. *Cüheyr*)'ye gelince o, *İsfahan'da* ordugâha ulaşınca orada *Nizâmülmülk'ü*, kendisine olan kızgınlığını değişmiş olarak buldu. *Nizâmülmülk*, onu

¹⁶¹ *Hanbeli-Şafî* anlaşmazlığı hakkında ayrıca bk. İ.Kafesoğlu, a.g.e., s. 47; *Hanbeliler* hakkında bk. İA (Diyanet Vakfı), "Hanbelî Mezhebi" mad., ve buradaki geniş bibliyografya. Bu konuda *Sıbt*'taki ayrıntılı bilgiler, ilgili araştırmalara yansıtılmamıştır.

¹⁶² *Bağdad'ta Halifelik Sarayı'nın* kapılarından biri (Yakut, a.g.e., IV, 281).

memnun etmek için âdeta yoruldu. *Nakibünnûkebâ*, *İsfahan*'a gitmek ve vezir A m î d ü d d e v - l e'nin, *Halifelik Divanı*'nın emrine uymaya yönelmesi ve ona kasıttan bulunması dolayısıyla itibarı hakkında konuşması için G e v h e r â y i'n'den, cereyan eden şeyleri açıklaması amacıyla elçi olarak gönderildi. Çünkü onun yokluğunda zarar vuku bulmuştu. *Nakibünnukabâ*, 21 Safer Pazar (2 Eylül 1078 Pazar) gecesi *Bağdad*'tan ayrıldı, onu, G e v h e r â y i'n, *Nehrevan*'dan uğurlayıp gönderdi. Bu arada bu hususta yapabileceği bazı işler cereyan etti, bu nedenle de gitmekte temkinli oldu. Daha sonra vezirin adamı, sultandan ve vezirden G e v h e r â y i'n'e iki mektupla geldi. Bu mektuplarda G e v h e r â y i'n'e "Bize ulaştığına göre, sen *Divanü'l-aziz* yörelerine ve vezir F a h r u d d e v l e'ye saldırıda bulunmuşsun ve her ikisinden onlara vermen gereken şeyleri vermişsin; sana emredilmeyen kimselere saldırmamalydın" denilmiştir. Ertesi gün, G e v h e r â y i'n, *Bâbü'l-firdevs*'e getirildi ve kendisine gelen mektuplar teslim edildi ve kötü ve çirkin hareket ve sözlerinden dolayı ayıplandı. Bunun üzerine o, "T a n r ı biliyor ki ben, bana emredilenden başka ilâve olarak bir şey yapmadım, işte ben, buraya bu nedenle geldim. Ancak ben, A m î d ü d d e v l e'nin toplantısına çağırıldım ve A m î d ü d d e v l e ile bu hususta uyum sağlayacaktım" dedi. Daha sonra vezir N i z a m ü l m ü l k, onun sabır göstermesi, kendisinin nefsinin yumuşatması ve kendine uyum sağlamasından dolayı ona lütufta bulundu. Her birine birer tane olmak üzere iki at, F a h r u d d e v l e'ye, eski dostluğun geri geldiğini göstermek için bir elbise gönderdi ve bütün ihtiyaçlarını karşıladı ve onu, kendi kızıyla evlendirdi. Vezir, *Bağdad*'a geldiği zaman düşman fakihlere olan hareket ve davranışları dolayısıyla halifenin kalbi ona karşı değişmişti. Bu nedenle halife, ona mektup gönderip "Seni babanın yerine vezirliğe getirmek için vaadde buldum; bundan sonra izim hizmetimizde iken ortaya çıkacak işler dolayısıyla sana baş vurulmayacaktır" dedi. Bunun üzerine vezir A m î d ü d d e v l e, geri dönüp *Bâbü'l-âmm*'de bulunan babası F a h r u d d e v l e'ye gitti; işte bu sırada *Halifenin Divanı* kilitlendikten başka *Bâbü'l-âmm*'ye geçilen kapılar da çivilenmek suretiyle kapatıldı. Cumadelâhır ayının sonu Cumartesi günü (6 Ocak 1079 Pazar) *Halifelik Divanı* ona kapatıldı ve halife buraya E b ü Ş u c â M u h a m m e d b. e l - H ü s e y n'i nâib olarak atadı; bunun üzerine o da oraya gidip mindersiz olarak oturdu. 16 Zülkade Salı günü (20 Mayıs 1079 Pazartesi), kendisine hizmetteki tutum ve davranışları nedeniyle halifenin iyi bulup rıza gösterdiği vezir A m î d ü d d e v l e'nin görevine dönmesi uygun görüldü. Esasında N i z a m ü l m ü l k'ün gulamlarından bir gulam, halifeye gelip "A m î d ü d d e v l e'nin görevine dönmesini" bildirmişti ve bu hususta istişareler yapılmıştı; bu arada F a h r u d d e v l e, "Ben, oğluma lütf ve ihsanda bulunmadım, o, benim içimde, başkalarınca kötülenmiş bir şekilde kalmıştır" dedi. Aynı gün, E b ü Ş u c â M u h a m m e d b. e l - H ü s e y n, *Divanü'l-aziz*'le ilişkisi kesilip *Bâbü'l-hücre*'ye atandı; o, yapılacak işler hakkında halifeye bilgi verir ve halifeden de ona cevaplar çıkartılırdı¹⁶³.

H. 472 (1079/80) Yılı Olayları

Bu yılın ilk olayı, *Basra* mültezimi İ b n A l l a n e l - Y a h u d i'nin öldürülmesi hakkında olup şöyledir:

Sultan Celâlüddeve Melikşah, Receb ayında (Aralık 1079), avlanıp ferahlamak amacıyla *Ahvaz*'a gitti ve *Basra* mültezimi İ b n A l l a n e l - Y a h u d i'yi yakalayıp öldürttü ve onun hazinesinden 400 bin altın aldı. N i z a m ü l m ü l k ile Humartekin eş-Şarabî ve

¹⁶³ Bu konuda ayrıntılı bilgi için bk. A. Sevim, a.g.makl., s. 32, 34; krş. İ. Kafesoğlu, a.g.e., s. 47.

Sâ d u d d e v l e G e v h e r â y i n arasında düşmanlık ve nefret olması ve bundan ötürü sultanı da tedirgin etmeleri nedeniyle onlar, İ b n A l l a n'ın öldürülmesine ön-ayak oldular. N i z a m ü l m ü l k, bunu haber alınca onlardan nefret etti ve üç gün süreyle kapısını kapattı. Fakat kendisine "Bu durumdan vazgeçip eski hâline dönmesi" işaret edilip söylenmesi üzerine o da eski hâline, yani kapısını açık tutma durumuna döndü. Sultan, *İsfahan'a* dönünce N i z a m ü l m ü l k, İ b n A l l a n için düzenlediği ve birçok kimsenin katıldığı bir dua törenine sultanı da çağırdı ve onu İ b n A l l a n'ı öldürttüğü için ayıplayıp kınadı. Buna karşılık sultan, onun gönlünü alan bir cevap verdi. Daha önce İ b n A l l a n'ın eşi ölünce cenaze törenine kent kadısı dışında *Basra'da* bulunanların hepsi katılmıştı. İ b n A l l a n'ın beraberinde, mal ve paralarının yazılı olduğu bir kağıt vardı. O, boğulup öldürülmeden önce bu kağıdı suya attı; bu kağıtta gizli işaretlerin bulunduğu görüldü. Bu mal ve paraların büyük bir bölümü alındı. Bunlar arasında bin altın değerinde bir süpürge de vardı, fakat bunun farkına varılmadı. Fakat bir kadın, bu süpürge üzerine oturmuş sallanıp duruyordu. Çok geçmeden kadın etkilenmek suretiyle korkutuldu. Bu arada H u m a r t e k i n e ş - Ş a r a b î, her yıl, 100 bin altın ve 100 at vermek suretiyle *Basra'ya* mültezim yapıldı¹⁶⁴.

Bu kayıttan sonra metinde, *Mekke'de* halife ve sultan adına *sünnî* hutbesinin okunduğu ve *Mısır* halifesi adına okutulmakta olan şîî hutbesinin kaldırıldığı; N i z a m ü l m ü l k'ün oğlu E b ü B e k r A b d u l l a h'ın *Tekrit'i* fethettiği; M ü s l i m b. K u r e y ş 'in *Haleb'i* yönetimi altına aldığı ve bu nedenle Sultan M e l i k ş a h'a bir mektup gönderip "Her yıl devlet hazinesine 300 bin altın göndermeyi taahhüt ettiğini" bildirdiği, sultanın da bu mektuba olumlu cevap verdiği, kaydedilmiştir¹⁶⁵.

H. 474 (1080/81) Yılı Olayları

Bu yıla ait ilk olay, H u m a r t e k i n'in kâtibi İ b n B e h m e n y â r hakkında olup şöyledir:

Humartekin eş-Şarabî'nin kâtibi İbn Behmenyâr, Sultan Melikşah'la buluşup ona vezir Nizamülmülk hakkında şunları söyledi: "Nizamülmülk, her yıl, devlet hazinesinden 700 bin altın alıyor; ileri gelen adamlarını çeşitli yerlere tayin ediyor; *İsfahan mültezimliğini* 70 bin altından biraz fazlasına birisine veriyor ve kendi adamları da o mültezimden aldıkları paraları Nizamülmülk'e getirip veriyorlar" dedi. Bu sırada iki sûfi, Nizamülmülk'e geldi, bunlardan birisi, iki simit çıkarıp ona uğur getireceği için bunları yemesini istedi ve "Bu iki simit, buradaki zâhidlerden birisinin iftarından kalmıştır" dedi. Bunun üzerine Nizamülmülk, elini bu simitlere uzattığı sırada orada bulunan başka bir sûfi, ona simitlerin zehirli olması nedeniyle "Yapma (Yani yeme)!" diye eliyle işarette bulundu. Çünkü bu iki sûfi, İbn Behmenyâr'ın casusları idiler; çok geçmeden bu iki simitin zehirli olduğunun doğruluğu tespit edildi. Bunun üzerine bu iki sûfi, öldürülmek için yakalandı. Fakat Nizamülmülk, onların öldürülmelerine engel oldu ve hattâ onlara armağanlar verip lütufta bulundu ve derhal bu durumu sultana bildirip şikâyet etti. Bunun üzerin İbn Behmenyâr, buna cevap olarak "Bu, benim sultandan uzaklaştırılmam ve ödediğim parayı zayi etmem için hazırlanmış bir girişimdir" dedi. Sultan da onun bu sözünün doğruluğunu kabul etti ve bu hususta sanki hiçbir şey duymamış gibi bir tavır takındı. Fakat daha sonra durum, İbn Behmenyâr'ın gözlerine mil çekilmesine kadar devam etti. Böylece Nizamülmülk'ün istediği yerine gelmiş oldu¹⁶⁶.

¹⁶⁴ Bu konuda değişik bilgiler için bk. A. Sevim, a.g.makl., s. 36-37; ayrıca bk. İ. Kafesoğlu, a.g.e., s.197; O. Turan, a.g.e., s. 231-32.

¹⁶⁵ Bu konuda son derecede ayrıntılı bilgiler için bk. A. Sevim, a.g.makl., s. 37-38; ayrıca bk. A. Sevim, Suriye ve Filistin Selçukluları Tarihi, s. 99-102.

¹⁶⁶ Bu hususta daha değişik bilgiler için bk. A. Sevim, a.g.makl., s. 42; ayrıca krş. İ. Kafesoğlu, a.g.e., s. 199.

Bu kayıtlardan sonra metinde, sultan M e l i k ş a h'ın oğlu D a v u d'un ölümü ve bu nedenle cereyan eden olaylar hakkında şu bilgiler verilmektedir:

11 Zülhicce Perşembe günü (12 Mayıs 1082 Perşembe), sultan C e l â l ü d d e v l e M e l i k ş a h'ın oğlu D a v u d, *İsfahan*'da öldü. Bu yüzden sultan, daha önce hiç görülmemiş şekilde pek çok acı çekti; hattâ öyle ki birkaç kez kendi canına kıyma girişiminde dahi bulundu, fakat *Hâsları* ona engel oldular. Sultan, oğlundan ayrılması ve sabrının azalması nedeniyle onu kendisinden alıp yıkamalarına engel oldu; yeme ve içmeyi bıraktı; sabır giysilerini parçalayıp, teselli kapılarını kapattı. Bu arada *Türkler* ve *Türkmenler*, saçlarını, başlarını yoldular; aynı şekilde saraydaki hizmetkâr, hâdim ve öteki saray mensuplarının kadınları, aynı şeyleri yaptılar; *Selçuklu* ülkesi halkı da evlerinde ve sokaklarda yas tutmaya başladılar. Bu durum, yedi gün sürdü. Sultan, bir ay sonra ava çıktığı zaman bir kağıt parçasına şunları yazdı:

"Ey oğlum D a v u d! Sen, benden kayıp olduğun hâlde (sensiz) ava çıktım, senden ayrılmamın getirdiği yalnızlık içindeyim. Felek seni benden aldığı, gecelerimi uykusuz bıraktığı, hayatımı berbat ettiği, ciğerimi parçalayıp üzüntü ve sıkıntımı artırdığı için ağlıyorum. Hadi bana haber ver, benden ayrıldıktan sonraki durumun nasıldır? Sana ölümden başka bir şey geldi mi? Mezar kurtları, vücuduna ne yaptı? Toprak, yüzüne ve gözüne ne yaptı? Sen de benim gibi misin? Benim kadar üzüntülü müsün? Seni ne kadar çok özlüyorum, senin için ne kadar çok üzülüyorum, acı duyuyorum. Vâh senin yokluğuna vâh!".

Bu kağıt parçası N i z a m ü l m ü l k'e götürüldü. O bunu okuyunca hüngür hüngür ağladı ve ileri gelen devlet adamlarını toplayıp onlarla birlikte D a v u d'un kabrine giderek kağıdı kabre okudu ve onların bulunduğu mekân, ağıt, feryat ve figanlarla inledi. Ülkede yas yenilendi, sanki D a v u d'un ölümü dolayısıyla ortaya çıkan musibet geri geldi. Öte yandan *Halifelik* veziri A m î d ü d d e v l e, *Bağdad*'ta halifenin sarayındaki *Sahn-ı Selâm (Selâmlık)*'da üç gün süreyle yas tutup oturdu. Bu oturma Zülhicce'nin bitimine üç gün kala ilk Cumartesi günü (29 Mayıs 1082 Pazar) başladı¹⁶⁷.

H. 475 (1082/83) Yılı Olayları

Bu yılın ilk olayı Sultan M e l i k ş a h'ın kızının halife e l - M u k t e d î ile evlenmesi hakkında olup şöyledir:

11 Safer Salı günü (11 Haziran 1082 Pazartesi), Sultan C e l â l ü d d e v l e M e l i k ş a h'ın kızının (M â h m e l i k H a t u n) halifeyle evlenmesi ve bunda F a h r u d d e v l e'nin rolü olduğu hususunda *Bağdad*'a müjde geldi. Esasında halife, "Bu evlenme hususunda F a h r u d d e v l e'nin *İsfahan*'a gitmesini" emretmişti; o da beraberinde, aşağı yukarı 20 milyon altın değerinde çeşitli armağanlarla *Bağdad*'tan *İsfahan*'a gitmişti. F a h r u d d e v l e, *İsfahan*'a ulaşınca vezir N i z a m ü l m ü l k ve emîrler, onu karşıladılar. İşte tam bu sırada sultanın oğlu D a v u d ölmüştü. Bu nedenle sultan, huzursuz ve tedirgin bir hâlde bulunuyordu. D a v u d'un ölümünden bir ay geçtikten sonra F a h r u d d e v l e, N i z a m ü l m ü l k'le bu evlenme hususunda konuşmalar yaptı ve ona, "Evlenme hususunda kararlaştırılmış olan herhangi bir şey yok. Eğer uygun görürseniz bu evlenme işini kızın annesine (T e r k e n H a t u n) bırakınız" dedi. Bunun üzerine

¹⁶⁷ Bu konuda ayrıntılı bilgi için bk. A. Sevim, a.g.makl., s. 45-46. D a v u d'un ölümüyle ilgili bu bilgiler, ilgili araştırmalarda yer almamıştır.

F a h r u d d e v l e 'ye "Bu evlenme işini üzerine alan sensin" denildi. O da kızın annesine gidip ona "Emîrül-mü'minîn, senin kızınla evlenmek istiyorum" dedi. O "Gazne hükümdarı ve öteki memlûk hükümdarları, kızımınla evlenmeyi benden istediler ve onların her biri 400 bin altın verecekler. Eğer Emîrül-mü'minîn, bu miktarı bana verecek olursa ben, onu, ötekilerden daha çok ister ve yeğlerim" dedi. Bunun üzerine F a h r u d d e v l e, ona "Emîrül-mü'minîn, böyle bir şeyi kabul etmez" dedi ve böylece bu konuşmalar sürüp gitti. Sonunda 50 bin altının süt hakkı ve 100 bin altının da mihr karşılığı olarak verilmesi kararlaştırıldı; bu, onların (Türklerin) evlenme sırasında uyguladıkları bir töre idi. Bunun üzerine T e r k e n H a t u n 'a "Bizim yanımızda fazla para yok, şimdi burada ancak 10 bin altın takdim ediyoruz, daha sonra 40 bin altını da Bağdad'tan göndeririz" denildi ve böylece bu hususta anlaşma sağlanıp 10 bin altının tahsiline başlandı. Fakat yine de bu miktarın bir kısmının verilmesi mümkün olmadı. Bunu haber alan sultan, "Bütün paraların Bağdad'tan gönderilmesine değin ödemenin durdurulmasını" emretti. Bu arada da T e r k e n H a t u n "Emîrül-mü'minîn, benim kızıma evlenmek suretiyle sahip olmak istiyorsa o takdirde halasını, annesini, büyük anesini ve öteki yakınlarıyla halifelik ileri gelenlerini, kızın annesine (yani bana) göndermesini istiyorum. Ben de Gazne, Semerkant, Horasan Hatunları ile Selçuklu ülkesinin ileri gelenlerini toplayıp bu evlenme işinin onların huzurunda yapılmasını istiyorum" dedi. Bunun üzerine F a h r u d d e v l e, "H a t u n 'un, bu evlenme işini böylece gerçekleştirmesi dolayısıyla elini, sıkmak üzere bize uzatmasını" istedi. Onun bu sözü üzerine N i z a m ü l m ü l k, H a t u n 'un yanında, henüz hiçbir şey olmadan onun elini uzatmasını doğru bulmadı ve bu hususta sultandan izin aldı. Daha sonra F a h r u d d e v l e, elini uzattığı sırada H a t u n, "Halifelik Sarayı'nda hiçbir cârîye ve Kahramâne'nin¹⁶⁸ bulunmaması ve halifenin daima eşi olacak olan kızımın yanında bulunması" şartlarını ileri sürdü. Böylece evlenme hususundaki konuşmalar tamamlandıktan sonra F a h r u d d e v l e, Cumadelâhır ayında (Ekim/Kâsım 1082) Bağdad'a döndü; kendisini karşılamak üzere bir grup Nehrevan'a gitti. Ayrıca oğlu A m î d ü d d e v l e de kendisini karşılamaya çıktı ve babasıyla Halbe'de buluştular; F a h r u d d e v l e'nin gelişi nedeniyle Halifelik Sarayı'nın hizasında, güneşin doğuşu, batışı ve akşam vakitlerinde davullar vurulup borular öttürüldü. Fakat bu, halifece yakışsız bulundu ve bu nedenle de durduruldu¹⁶⁹.

Bu kayıttan sonra metinde, H z. E b û B e k r 'in soyundan olduğu söylenen Eş'ari Kadısı e l - B e k r i 'nin, beraberinde silâhlı Türkler ve Acemler olduğu hâlde, vaaz vermek için Bağdad'taki Mansur Camii'ne geldiği, daha sonra da Nizamiyye Medresesi'ne N i z a m ü l m ü l k'ün, Eş'ari Mezhebi hakkında bir konuşma yapmasına izni içeren bir mektubunu getirdiği, bu sırada kendisiyle İ b n ü ' l - G a r r â e l - H a n b e l î yandaşları arasında çirkin olayların vuku bulduğu, bu sebeple onun Bağdad'tan çıkarılıp Selçuklu askerlerinin bulunduğu yere gönderildiği, ayrıntılı olarak anlatılmıştır¹⁷⁰.

Bu kayıttan sonra Sultan M e l i k ş a h 'ın, kardeşi T e k i ş 'le savaştığı, onu tutsak alıp lütf ve ihسانlarda bulunduğu kaydedilmiştir¹⁷¹.

¹⁶⁸ Halifelik Sarayı'nda kadınlarla ilgili bütün işleri yürüten makamda bulunan H a n ı m e f e n d i [Bu hususta ayrıntılı bilgi için bk. Z. Kitapçı, Abbâsî Hilâfetine Örnek Bir Türk Anası Şağab Hatun (İstanbul 1991), s. 234].

¹⁶⁹ Bu konuda bk. A. Sevim, a.g.makl., s. 46-47; halifenin, Sultan M e l i k ş a h 'ın kızıyla evlenme sorununun çözümü hakkında bk. Z. Kitapçı, Abbâsî Hilâfetine Selçuklu Hatunları ve Türk Sultanları, s. 119-128. Bu eserde, S ı b 'taki bütün kayıtların yansıtılmasına rağmen bu konuda ayrıntılı bilgiler verilmemiştir.

¹⁷⁰ Bu konuda bk. A. Sevim, a.g.makl., s. 50.

¹⁷¹ Metinde, görüldüğü üzere son derecede kısa olarak kaydedilen T e k i ş 'in isyanı hakkında ayrıntılı bilgi için bk. A. Sevim, a.g.makl., s. 50-51; İ. Kafesoğlu, a.g.e., s. 58-59; O. Turan, a.g.e., s. 148; A. Sevim-E. Merçil, a.g.e., s. 105-106.

Bu kısa kayıttan sonra vezir N i z a m ü l m ü l k 'ün oğlu E b ü M a n s u r (C e m a l ü l m ü l k E b ü C â f e r M u h a m m e d)'un *Horasan*'a geldiği ve rivayet edildiğine göre, sultan M e l i k ş a h'ın onu öldürtmek istediği, babasının, buna razı olmaması dolayısıyla oğlunu zehirletmek istediği kaydedilmiştir¹⁷².

H. 476 (1083/84) Yılı Olayları

Bu yılın ilk olayı, *Halifelik* veziri A m î d ü d d e v l e'nin vezirlikten azledilmesi hakkında olup şöyledir:

Safer ayının bitimine beş gün kala Cuma günü (14 Temmuz 1083 Cuma), halifeden, veziri A m î d ü d d e v l e'nin azlını içeren bir *tevkî* çıktı. Bu *tevkide* "Her şey için belirlenmiş bir son vardır. *Divan*'dan çık evine dön! Çünkü sen, senin görüşünde olan şeylerden (yaptığın işlerden) sorumlu olduğuna bil!" deniliyordu. Bunun üzerine A m î d ü d d e v l e, beraberinde (Babası F a h r u d d e v l e) iki oğlu ve eşi (Z ü b e y d e) olduğu hâlde, *Divan*'dan çıkıp *Dârü'l-memleke*'ye gitti. Daha sonra da hep birlikte *Horasan* yönüne hareket ettiler. Bu arada halife, Sultan M e l i k ş a h'a bir mektup yazıp "*Cüheyroğullarının*, görevine iade ile geri dönmesine hiçbir çözüm yolunun olmadığını, onun ordudan uzaklaştırılıp koruma altına alınmasının istenmesini, bunun nedeninin de onlara güven meselesi olduğunu ve onların töhmet atında kaldıklarını" bildirdi. Daha sonra *Halifelik Divanı*'na E b u ' l - f e t h e l - M u z a f f e r b. R e i s ü ' r - r ü e s a E b u ' l - K â s i m İ b n ü ' l - M ü s l i m e atanıp gönderildi ve *Divan*'ın binaları da yeniden düzene sokuldu. Öte yandan *Cüheyroğulları*, *İsfahan*'a ulaşıncaya karşılanıp izzet ve ikramda bulunuldu. Bu arada F a h r u d d e v l e'ye *Diyarbakir* bölgesinin yönetimi verildi. Bunun üzerine davullar vuruldu ve kendisine *Diyarbakir*'de beş namaz vakitlerinde, sultanın ordugâhında da üç namaz, yani sabah, akşam ve yatsı namazı vakitlerinde davulların vurulmasına izin verildi" deniyordu¹⁷³.

Bu kayıtlardan sonra halife e l - M u k t e d î'nin, Şaban ayının ortalarında (Aralık 1083 sonları), E b ü Ş u c â M u h a m m e d b. e l - H ü s e y n'e *vezirlik hil'ati* giydirdiği ve ona *Zahîrüddin* lâkabını verdiği kaydedilmiştir¹⁷⁴.

Bu küçük kayıttan sonra Sultan M e l i k ş a h-vezir N i z a m ü l m ü l k gerginliği hakkında şu bilgiler verilmektedir:

E b u ' l - m e h â s i n b. E b u ' r - R ı z a (*Divanü'r-resâil kâtibi*), Sultan M e l i k ş a h'a pek çok para (tabii *devlet hazinesinden*) vermiş, böylece ona yakınlık gösterip kendisi hakkında güvence sağlamış, bu arada da N i z a m ü l m ü l k'ün aleyhinde bulunmuştu. Hattâ E b u ' l - m e h â s i n, N i z a m ü l m ü l k'ü bir milyon altın ödemek (*Devlet Hazinesi'ne*) zorunda bırakmıştır. Bunu haber alan N i z a m ü l m ü l k, bir şölen düzenletip buraya sultanı da davet etti. Bu arada o, bin kişiden fazla olan memlüklerini ve *Türkleri* atlarına bindirdi, bunların önünde sultanla yalnız kaldı ve bu sırada ona "Ey sultan! Ben, senin paralarından (yani *devlet hazinesi*) ancak onda bir miktarını alıyorum, bunları da senin memleketlerin (*Selçuklu* ülkesi) ve buradaki valilerin için

¹⁷² Bu konuda daha ayrıntılı bilgi için bk. A. Sevim, a.g.makl., s. 50; İ. Kafesoğlu, s. 197-99.

¹⁷³ *Cüheyroğulları* hakkında metinde verilen bu bilgiler, son derecede az ve yetersizdir. Bu hususta ayrıntı için bk. A. Sevim, a.g.makl., s. 51-52, 55-56; krş. İ. Kafesoğlu, a.g.e., s. 46; A. Sevim-E. Merçil, a.g.e., s. 101-106; A. Sevim, Anadolu'nun Fethi, Selçukular Dönemi (Ankara 2000, 3. Baskı), s. 104-113.

¹⁷⁴ Bu konuda S ı b 'ta, daha ayrıntılı ve değişik bilgiler yer almıştır (Bk. A. Sevim, a.g.makl., s. 55).

kullanıp onların hizmetlerinden yararlanıyorum. Ayrıca bu paralardan şu önünde gördüğün askerlere sarfediyorum; öyle ki onların elbiseleri için her yıl 200 bin altın gerekiyor" dedi ve sultanın önüne her yıl askerler için toplanan paraların miktarlarını içeren bir de liste koydu ve ona, "Esasında bu miktarlardan daha çoğu gerekiyor. Eğer ben, bu paraları onlara sarfetmezsem o zaman sen, her yıl *Devlet Hazinesi*'nden bu giderleri karşılayacaksın. Ben, bu askerleri silâhlarıyla birlikte donatmış bulunuyorum. Sen, karşıdaki *hâcibler*den birisine, o askerlerin nakledilmelerini emredip benim *hazineden* aldığım onda bir miktar parayı ona verersen, o zaman ben, görevim olan bu yorgunluktan kurtulmuş olurum. Bununla birlikte ben, dedene (Ç a ğ r ı B e y) ve babana (A l p A r s l a n) hizmette bulunmuştum, yani sizin devletinize hizmette yaşlandım. T a n r ı 'ya ant olsun ki ben, senin bana olan bu davranışından tedirgin olup endişelendim ve senin etkisi altında kaldığım şeyden dolayı âkıbetimden korkmaya başladım" dedi ve sultanın gözünü doyuracak kadar mücevher ve başka şeyler takdim etti ve "Kendisi hakkında dedikodu yapanlardan para alacağı" hususunda sultana güvence verdi. Bunun üzerine sultan, bu konuda cereyan eden olaylar hakkında N i z a m ü l m ü l k'e bilgi verdi ve kendisine olan güveni dolayısıyla da ant içti. Çok geçmeden sultan, E b u ' l - m e h â s i n 'i tutuklatıp *Sâve* (Orta-*İran*'da) kalesine gönderdi. Bu kalede onun iki gözü bıçakla oyulup sultana gönderildi; sultan "Bu oyulmuş gözlerin av köpeğine atılmasını" emretti. Sultan, *Sâve*'ye göndermeden ondan 200 bin altın almıştı¹⁷⁵.

H. 477 (1084/85) Yılı Olayları

Bu yılın *Selçuklularla* ilgili tek ve kısa olayı, Şevval (Şubat) ayında, Sultan M e l i k ş a h'ın, *Türkmenlerle*, *Araplar* vukubulan olayda *Türkmenlerin* tutsak aldığı *Arapları* ve develerini *Araplara* geri verdiğidir.

H. 478 (1085/86) Yılı Olayları

Bu yılın da tek ve çok kısa olayı, F a h r u d d e v l e E b û N a s r İ b n C ü h e y r'in, Cumadelülâ ayında (Ağustos/Eylül), *Meyyâfârikin* (*Silvan*)'i âni bir baskınla fethettiği, böylece *Diyarbakir* bölgesinin fethinin tamamlandığıdır¹⁷⁶.

H. 479 (1086/87) Yılı Olayları

Bu yılın ilk olayı Sultan M e l i k ş a h'ın *Kuzey-Suriye*'ye gelişi ve buradaki icraatı hakkında olup şöyledir:

Sultan M e l i k ş a h *İsfahan*'dan çıkıp Receb ayında (Ekim/Kâsım 1086) *Musul'e* ulaştı. Daha sonra buradan *Câber* kalesine¹⁷⁷ gitti. Burada S â b ı k b . C â b e r adıyla tanınan Ş â r î , yol kesici ve şakilerle birlikte oturmakta idi. Sultan, ona haber gönderip "Canının güvencede kalması şartıyla şehri ve kaleyi teslim etmesini" bildirdi. Fakat o, sultanın bu önerisine cevap vermedi. Bunun üzerine harekete geçilerek surlara karşı mancınıklar kurulup surlar delindi; sonra içeri girilmek suretiyle şehir ve kalesi fethedildi. İçeride bulunan hırsız ve şakî taifesi öldürüldü. Bu arada

¹⁷⁵ Bu konuda daha ayrıntılı bilgiler için bk. A. Sevim, a.g.makl., s. 56; krş. İ. Kafesoğlu, a.g.e., s. 197-98; A. Sevim-E. Merçil, a.g.e., s. 127.

¹⁷⁶ Bu olayın ayrıntıları için bk. A. Sevim, a.g.makl., s. 63-64; A. Sevim-E. Merçil, a.g.e., s. 103-104; not nr. 173'deki bibliyografya.

¹⁷⁷ *Suriye*'de *Firat* ırmağı kıyısında (Genel bilgi için bk. İ.A. "Câber" mad.).

yakalanan S â b ı k , kılıçla öldürülmek istendiği sırada onun eşi gelip "Ben, eşimden ayrılmam, bu nedenle beni de onunla birlikte öldürünüz" dedi, bunun üzerine S â b ı k'ı kale surlarının en yüksek yerinden aşağı attılar. Böylece, o parçalandı, ayrıca kılıçla da parçalandı. Onun eşi hemen surdan kendini aşağı attı ise de ona hiçbir şey olmadan kurtuldu. Bu arada sultan, ona "Neden kendini böyle tehlikeye attın?" diye sorunca kadın, sultana: "Biz, böyle utanç verici bir şeyin vuku bulmadığı, bir kavimiz. Ben, kalede yüz üstü bırakılıp terk edileceğimden korktuğum için bunu yaptım" dedi. Bunun üzerine orada bulunanlar ona "Kendisini koruyacaklarını" söylediler. Sultan da onun sözlerini iyi bulup beğendi¹⁷⁸.

Sultan M e l i k ş a h, *Câber*'den sonra *Musul'e* geldi. Buradan halifeye özel bir elçiyle bir mektup gönderdi. Bu mektupta sultan, "Kutsal yerlere dua ettiğini ve buralara hizmette geç kaldığı için halifeden özür dilediğini, bu hizmetin mutluluğu dolayısıyla *Urfa*, *Antakya*, *Haleb* ve *Câber* kent ve kaleleri ile *Bizans* ülkesinden (*Anadolu*) bazı yerleri fethettiğini ve bütün bunların da halifeye hizmetinin sonucu olduğunu" bildiriyordu. Bunun üzerine *Bağdad*'tan sultanı karşılayıp hizmette bulunmak için iki *nakib* T ı r a d ve M u a m m e r , gönderildi, ayrıca bu iki *nakibe* A f i f ve halifelik ileri gelenleri de katıldılar. Bir süre sonra *Bağdad*'a yaklaşmakta olan sultana ikamet için gerekli sayısız nesne hazırlanıp gönderildi. Sultanı karşılamak için bir tören alayı çıkartıldı. Bu arada *Halifelik* veziri E b û Ş u c â , iki *Nakib*, bir grup insan, okuyucular, davul ve borularla sultanı karşılamaya gittiler; ayrıca sultana "Halife e l - M u k t e d 'in, selâmı ve *Bağdad*'a gelmelerinden dolayı kendisini kutladığı" bildirildi. Sultan, halifeyi tazim amacıyla ayağa kalkıp yer öptü, sonra da *Bağdad*'a girdi (Zülhicce = Mart/Nisan 1087). Esasında sultanın eşi H a t u n (T e r k e n), kızını halifeye getirmek amacıyla *Bağdad*'a gelmeyi gerekli görmüştü. Böylece *Bağdad*'a gelen sultan, doğruca *Dârü'l-memleke*'ye gitti. Halk, hiç engel olunmadan sultana sık sık gelip gidiyordu. Bu arada vezir N i z a m ü l m ü l k , *Selçuklu* askerlerinin halkın evlerine yerleşmemeleri için onlara şehrin dışındaki *Zâhir* semtinde çadırlar kurdurdu. Böylece hiçbir *Selçuklu* askeri, halktan hiç kimsenin evine girip yerleşmedi. Öte yandan sultan, atlanıp, imam E b û H a n î f e -T a n r ı , ondan razı olsun- (İmamı âzam N û m a n b . S â b i t)'nin kabrini ziyaret etti. Daha sonra da önünde halk topluluğu olduğu hâlde, ünlü kişilerin mezarlarını ve *Küfe*'deki M u s a b . C â f e r 'in kabrini ziyaret etti. Bu arada S e l m a n 'ın da kabrine¹⁷⁹ gidip ziyarette bulundu. Sultan, ayrıca K i s r â 'nın¹⁸⁰ *Saray*'na gidip gördü. Daha sonra da H z . H ü s e y i n 'in -T a n r ı'nın selâmı onun üzerine olsun- kabrini de ziyaret edip "Bu türbenin surlarının onarılmasını" emretti; bu arada H z . A l i 'nin -T a n r ı'nın selâmı üzerine olsun- türbesine yöneldi ve buranın bakımı için 300 altın maaşla birisini görevlendirdi. Ayrıca *Fırat* ırmağından gelen bir çayın suyunun buradaki su bendlerine verilmesini" emretti ve bu emre uyulup işe derhal başlandı. Bu arada *Alevilerin* burada oturan *Nakibi* T â h i r , sultan için büyük bir şölen düzenledi. 7 Zülhicce Pazartesi günü (15 Mart 1087 Pazartesi), halifenin annesi ve halası, (*Dârü'l-memleke*'deki H a t u n (T e r k e n)'a gittiler. Onlara *Dicle* ırmağına bakan çadırlar kuruldu. T e r k e n H a t u n onların yanına gidip ağırladı. Onlar, *Dârü'l-memleke*'ye çıkıp bir süre sonra da H a t u n'la birlikte aşağı indiler¹⁸¹. Öte yandan vezir N i z a m ü l m ü l k , 17 Zülhicce Perşembe günü (25 Mart 1087 Perşembe), halifeyi ziyaret etmek üzere *Tâc*'dan ayrıldı ve halifeye yaklaşıncaya değin yalnız başına yürüdü; bu sırada halife, bir kafesin arkasında oturmakta

¹⁷⁸ Metinde verilen bu eksik ve yetersiz bilgilerin ayrıntısı için bk. A. Sevim, a.g.makl., s. 69.

¹⁷⁹ S e l m a n ve kabri hakkında genel bilgi için bk. İA. "Selman" mad.

¹⁸⁰ *Kisrâ* hakkında kısa bilgi için bk. İA. "Kisrâ" mad.

¹⁸¹ Bu hususta daha ayrıntılı bilgi için bk. A. Sevim, a.g.makl., s. 71; İ.Kafesoğlu, a.g.e., s. 169; Z. Kitapçı, a.g.e., s. 133-

idi. N i z a m ü l m ü l k, ona yaklaşıp tazimde bulundu. Halife de ona doğru yaklaştı ve elini kafesten çıkarıp ona uzattı. Vezir onun elini öpüp gözlerine sürdü ve halifeye güzel sözlerle hitap etti¹⁸². Bir süre sonra S e y f ü d d e v l e, sultan için *Bağdad*'ın doğu kesimindeki ağaçlık yerin dışında bir şölen düzenlendi. Zikredildiğine göre, bu şölen için bin koç, yüz baş hayvan ve deve kesilmiş, 20 bin şeker eritilip helva yapılmış; şölen en iyi bir şekilde düzenlenmiş, yabancı hayvan ve kuşlar gibi şekillendirilmiş şekerler ve daha çeşitli timsaller yapıp asılmıştı. Bu şölende hazır bulunan sultan, bunlardan beğendiği bir tanesine eliyle işaret edince o şeker oradakiler tarafından hemen kapışıldı. Daha sonra sultan, kendisi için hazırlanan ve içinde özel yemeğinin bulunduğu ipek otak ve çadırlar tarafına geçti. Buradaki çadırlarda 500 parça gümüş kap vardı. Ayrıca bu çadırlar kâfûr, anber ve miskle kokulanmış ve heykelleriyle süslenmişti. Sultan, burada istediği yemekleri yedi. Daha sonra ayağa kalkıp buradan ayrılacağı sırada S e y f ü d d e v l e, ona 20 bin altın, otağlar ve kapkacak takdim etti. Sonra da sultanın önünde yer öpüp geri çekildi¹⁸³.

Bu yıla ait *Selçuklularla* ilgili son olay, metinde şöylece kaydedilmiştir:

Bu yılda *Hac emiri* Hutluğ (Kutlu) b. Güntekin (Beytekin) Ebû Mansur öldü. Yiğit bir emir olan Hutluğ, çöl *Araplarıyla* (*Bedevi*) birtakım olaylar yaşamıştır. O, iyi ahlaklı ve cemaat hâlinde kılınan namazlara devam eden bir kişi olup her gün *Kur'an* hatmettirir, bilginlere ve *Kur'an* okuyucularına lütuf ve ihsanlarda bulunurdu. Hutluğ, türbe ve mescitlerle *Mekke-Medine* arasındaki binalara çok yararlı hizmetlerde bulunurdu. O, *Hac Emîrliği* görevini 12 yıl yürütmüş olup bu yılın 7 Cumadelülâ Perşembe günü (20 Ağustos 1086 Perşembe) öğle ve ikindi arasında öldü. Onun ölüm haberi vezir N i z a m ü l m ü l k'e ulaştırılınca "Bin insan öldü" dedi¹⁸⁴.

H. 480 (1087/88) Yılı Olayları

Bu yıla ait ilk olay, Sultan M e l i k ş a h'ın ava çıkmasıyla ilgili olup şöyledir:

Sultan M e l i k ş a h, 4 Muharrem (11 Nisan 1087)'de avlanmak amacıyla *Küfe* taraflarına gitti. Kendisi ve beraberindeki askerler binlerce av avladılar, Öyle ki avlanan hayvanların ayaklarından (boynuzlarından), *Mekke* yolu üzerinde *Rahbe* yakınlarında *Sebi*'de yapımını emrettiği *Ribat*'ın yanında şimdi hâlâ duran, büyük bir minare yapıldı ve buna *Minaretü'l-kurûn* (*Boynuzlar Minaresi*) adı verildi; söylendiğine göre burada dört bin hayvan boynuzu varmış¹⁸⁵.

Bu kayıttan sonra metinde, halife-sultan ilişkileri hakkında şu bilgiler verilmektedir:

Halife e l - M u k t e d i, 17 Muharrem Cumartesi günü (24 Nisan 1087 Cumartesi), hâdim Z a f e r i *Dârü'l-memleke*'ye gönderip Sultan M e l i k ş a h'ı davet etti. Hâdimle birlikte sultan için özel bir gemi de gönderildi. Sultan *Bâbü'l-garebe*'ye ulaştı, kendisi için eyeri *Çin* demirinden yapılmış ve yün kısımları siyah olan, özel bir at hazırlanıp takdim edildi. Sultan, bu ata binip halifenin bulunduğu yere ulaştı. Burada kendisine halifenin "oturması" emri bildirildi. Fakat o, bu emri yerine

¹⁸² Bu konuda ayrıntılı bilgi için bk. A. Sevim, a.g.makl., s. 71.

¹⁸³ Metindeki sultana verilen şölenle ilgili bu bilgileri krş. Z. Kitapçı, a.g.e., s. 143.

¹⁸⁴ Bu konuda bk. A. Sevim, a.g.makl., s. 72; krş. İ. Kafesoğlu, a.g.e., s. 169.

¹⁸⁵ Krş. O. Turan, a.g.e., s. 161.

getirmeyip, halifeye saygı için oturmadı. Ona bu emir ikinci kez bildirildi. Bunun üzerine sultan, bu emre uyup oturacağı hususunda ant içtikten sonra oturdu; bu sırada halife, "Sultana *hil'at* verilmesini" emretti. Vezir N i z a m ü l m ü l k ise halifenin oturduğu yerin ön tarafında ayakta duruyor ve oradaki bir emire Farsça "Bu, *Mü'minlerin emiridir*", sonra halifeye de "Bu, köleniz falan oğlu falan hâdimdir" diye takdim ediyor ve takdim edilen emir de hemen yer öpüyordu. Böylece 40'dan fazla emir bulunuyordu. Bu emirler arasında sultanın dayısı emir A y t e k i n de vardı. Bu sırada A y t e k i n, halifenin hizasında *Kible*'ye dönüp iki rekât namaz kıldı ve oradaki duvarlara (Ya da set) eliyle ve vücuduyla dokundu. Bu arada sultan, üzerinde *hil'at*, *tâc* ve *yakalık* (Ya da *kolye*, *halka*) olduğu hâlde geri döndü; G ü m ü ş t e k i n e l - C a n d a r sağ yanında, S â d u d d e v l e G e v h e r â y i n de sol yanında sultanın eteğini kaldırıp tutuyorlardı. Kendisiyle halife arasında bir kafes bulunan sultan, birkaç kez yer öptü. Daha sonra halife, ona iki kılıç kuşattı. Bunun üzerine halifelik veziri E b û Ş u c â, sultana "E y C e l â l ü d d e v l e, T a n r ı, bu, efendimiz *Mü'minlerin Emir'i*'ni imamlıkla şereflendirip seçmiş ve ümmetin başına getirmiştir. Fakat o, şimdi, bu İlahî emanet mevkiini sana vermiş bulunuyorlar. O, T a n r ı'nın düşmanlarına karşı seni güçlü ve kuvvetli yapmak için iki kılıç kuşattı" dedi. Bunun üzerine sultan, halifenin elini öpmek istedi ise de halife, bunu kabul etmedi. Fakat bu kez sultan, halifenin yüzüğünü öpmek isteyince halife, yüzüğünü ona uzattı, sultan da yüzüğü öpüp gözüne sürdü. Orada bulunan herkes, cereyan eden her şeye tanık olmuşlardı. Daha sonra sultan, önünde üç bayrak, üç at olduğu hâlde, toplantı salonundan çıkıp bir gemiye binerek oradan ayrıldığı sırada, davullar vurulup bayraklar çekilmek suretiyle uğurlandı. O da bu arada altın ve gümüşler saçtı. Halife de sultana altın işlemeli bir taht ve yastıklar gönderdi¹⁸⁶.

Bu kayıttan sonra metinde, vezir N i z a m ü l m ü l k'ün, 12 Muharrem Pazartesi günü (19 Nisan 1087 Pazartesi), oğlunun *Bağdad*'taki evine gelip burada bir gece geçirdikten sonra ertesi gün, *Nizamiyye Medresesi*'ne gittiği, öğle vaktine değin burada hiç kimseyi görmediği, buraya gelip oturanlara *hadis* yazdırdığı, buradan tekrar oğlunun evine gidip geceyi geçirdikten sonra ertesi gün şehrin dışındaki *Zâhir* semtine döndüğü kaydedilmiştir¹⁸⁷.

Bu kayıttan sonra metinde, sultan hakkında şu bilgiler verilmektedir:

Sultan M e l i k ş a h, halife ve emirlere şölen düzenlenmesi amacıyla içinde para ve öteberilerin bulunduğu iki sandık gönderdikten sonra *Halifelik Sarayı*'ndaki *Harim*'e geçti, burada hiç kimseyi göremeyince buradan *Halbe*'ye gitti; burada kendisine altın, gümüş ve ipekli giysiler saçıldı ve her taraf insanlarla dolup taşı. Aynı gün sultan, *Bağdad*'ın batı kesimine geçti, burada *Attârin* (Çarşı) ve *Katiateyn*'e¹⁸⁸ girdi, buralardan da *Şûnizi*¹⁸⁹ ve *Tüse*'ye¹⁹⁰ gitti.

Sultan M e l i k ş a h hakkında verilen bu kısa bilgiden sonra, İ b n ü ' l - C e v z i ' n i n İ b n A k î l ' i n el yazısıyla yazdığı eserinde, "Vezir N i z a m ü l m ü l k'ün H. 480 yılı sonunda (Mart 1088 sonu) *Bağdad*'a geldiğini ve bilim adamlarından hiç kimsenin kendisini karşılamaya gelmediğini" okuduğu kaydedilmiştir.

¹⁸⁶ Bu törenin daha ayrıntılı kayıtları için bk. A. Sevim, a.g.makl., s. 73-74; ayrıca bk. Z. Kitapçı, a.g.e., s. 134-37.

¹⁸⁷ Bu konuda daha açık bilgi için bk. A. Sevim, a.g.makl., s. 74.

¹⁸⁸ *Katıalar* hakkında bk. Yakut, a.g.e., IV, 427-29.

¹⁸⁹ *Bağdad*'ın batı kesiminde sâlih insanların gömüldüğü mezarlık (Yakut, a.g.e., III, 424).

¹⁹⁰ *Bağdad*'ın batı kesiminde *Şûnizi*'ye bitişik bir mahalle (Yakut, a.g.e., II, 65).

Bu kısa kayıttan sonra Sultan Melikşah'ın kızının (Mâhmelek Hatun) halifeye evlenmesi hakkında şu bilgiler verilmektedir:

Sultan Melikşah'ın kızı Hatun'un 25 Muharrem Pazar günü (2 Mayıs 1087 Pazar), halife el-Muktedî ile gerdeğe girmesi münasebetiyle "Halkın *Bağdad*'ı süslemeleri" emredildi. Esasında bu gerdek, Safer ayının başlangıcında (Mayıs 1087 başları) idi. Çeyiz 130 deveyle *Halifelik Sarayı*'na nakledildi. Develerin önünde davullar ve borular çalındı. Yaklaşık üç bin at üzerinde hâdimler vardı, *Bağdad* halkı ise bunların çevresinde yer almıştı. Daha sonra başka çeyizler de *Halifelik Sarayı*'na nakledildi; bunlardan altı tanesi dolap ve 12 tanesi de içinde gümüş bulunan sandık idi; bunların önünde 33 atlı hâdim ve bunların önünde de emîrler yer almışlardı. Halifelik veziri Ebû Şucâ, Muharrem ayının sonunda Cuma akşamı (7 Mayıs 1087 Cuma), Sultan Melikşah'ın eşi Hatun (Terken)'a gidip "Tanrı, sizlere, emanetleri ehline veriniz¹⁹¹ diye emreder" dedi. Esasında vedâ (yani gelin)'nın *Dârü'l-azîze*'ye gönderilmesine izin verilmişti. Bunun üzerine Hatun, "Şerefli törenlerin istediğiniz gibi yapılması, baş üstüne" dedi. Daha sonra vezir Nizamülmülk, Ebû Sa'd el-Müstevfî, emîrler ve bunlarla birlikte teker teker pek çok yetkili kişi geldiler. Bunların arkasından gelin (Mâhmelek Hatun), çevresinde, halifenin eşinin hâs câriyelerinden 200 nazik ve süslü câriye olduğu hâlde, mücevverlerle süslenmiş özel bir mahfede bulunuyordu. Bütün bu alay, gelini halifeye götürdü.

Bu kayıtlardan sonra halifenin, Safer ayının başlangıcı Cumartesi günü (8 Mayıs 1087 Cumartesi), sultanın askerleri için bir şölen düzenlediği, bunun için şekerden 40 bin kudret helvasının yapıldığı; sultanın, halifenin gerdek gecesi, hükümdarların töresi gereğince üç gün süreyle ava çıktığı; Sultanın Safer ayının ortasında (22 Mayıs 1087), beraberinde veziri Nizamülmülk olduğu hâlde, *Bağdad*'tan *İsfahan*'a hareket ettiği, onları, *Halifelik* veziri, Ebû Şucâ'nın *Nehrevan*'a değin uğurladığı, kaydedilmiştir¹⁹².

Bu kayıtlardan sonra çeşitli konulara dair şu bilgiler verilmiştir:

1 - Sultanın, Safer ayında (Mayıs/Haziran 1087), adını Mahmud koyduğu bir oğlu dünyaya geldi; onun adı, ülke camilerindeki hutbelerde, sultanın adından sonra zikredilmeğe başlandı. Bu vesileyle halk, sultana özel bir heyetle armağanlar gönderip onu kutladılar, törenler yaptılar.

2 - Şaban ayında (Kâsım 1087), sultandan *Bağdad*'a halifeye mektuplar geldi. Bu mektuplarda, sultanın "Hatiplere minberlerinde kendi adından sonra veliahd yaptığı, dolayısıyla kendisinden sonra hükümdar olacak olan oğlu Ahmed'in adının okutulmasını, halifenin şerefli hizmetinden istediği" kaydedilmiştir. Bunun üzerine halife, sultanın bu isteğini yerine getirtti, bu vesile ile hatiplere altın dağıtıldı¹⁹³.

3 - Halife el-Muktedî'nin sultanın kızı olan (Mâhmelek Hatun) eşinden bir oğlu dünyaya geldi (4 Zülkade = 31 Ocak 1088). Bu çocuğun adı Câfer, künyesi de Ebû'l-fazl konuldu; bu vesileyle ülkedeki kentler süslendi, vezir Ebû Şucâ da *Bâbü'l-firdevs*'te bir kutlama töreni düzenledi¹⁹⁴.

¹⁹¹ *Kur'an, Nisa* suresi, âyet nr. 58.

¹⁹² Bu konuda daha ayrıntılı ve açıklık getiren bilgiler için bk. A. Sevim, a.g.makl., s. 74; Z. Kitapçı, a.g.e., s. 143.

¹⁹³ Metinde verilen bu konudaki bilgileri krş. A. Sevim, a.g.makl., s. 74.

¹⁹⁴ Bu konuda ayrıntılı bilgi için bk. Z. Kitapçı, a.g.e., s. 144 vd.

H. 481 (1088/89) Yılı Olayları

Bu yılın *Selçuklularla* ilgili ilk olayı metinde şöyle verilmektedir:

Rebiülâhır ayında (Haziran/ Temmuz), halifenin eşi *Hatun* (Mâh melek)'un adamlarından bir *Türk*, bir seyyar satıcıdan bir şey satın aldı. Fakat esnada ikisi arasında kavga çıktı. *Türk*, satıcıyı yaraladı. Bunun üzerine satıcı, orada bulunanlardan yardım istedi. Bu olaydan sonra halife, "*Hatun*'un haremde hizmet eden *Türklerin* buradan uzaklaştırılması, bunlardan hiçbirinin haremde kalmaması" hususunda bir *tevkî* çıkarttı. Bunun üzerine haremde görevli bütün *Türkler*, *Dârü'l-memleke*'ye gidip orada kalmaya başladılar¹⁹⁵.

Bu kayıttan sonra Sultan *Melikşah*'ın *Semerkan*'ı fethettiği kaydedilmiştir¹⁹⁶.

H. 482 (1089/90) Yılı Olayları

Bu yılda cereyan eden olaylar metinde şöyledir:

Sultan *Melikşah*'ın 3 Safer (17 Nisan 1089)'de halife el-Muktedî'ye, kızı *Mâh melek Hatun*'u *İsfahan*'a getirmeleri için *Bağdad*'a gönderdiği emir *Bozan* ve (*Humar tekin*) *Sava b*, "*Mâh melek Hatun*'un kendilerine teslimini" halifeden istediler. Esasında *Mâh melek Hatun*, halifenin kendisiyle ilgilenmeyip yüz çevirmesi sebebiyle babasına birçok kez şikâyetinde bulunmuştu. Halifenin, sultanın bu isteğini kabul etmesi üzerine *Hatun*, beraberinde oğlu *Ebu'l-fazl Câfer b. el-Muktedî*, halifenin iki nakîbi *Kâmil* ve *Tâhir* ve hâdimlerden bir grup olduğu hâlde, *Bağdad*'tan ayrıldı (16 Rebiülevvel Çarşamba = 29 Mayıs 1089 Salı); halifelik veziri *Ebü Şucâ*, Cuma akşamı geç saatlerde onları *Nehrevan*'a değin uğurlamak için, onlarla birlikte *Bağdad*'tan ayrıldı. Önünde *Ebu'l-fazl*'in tahtirevanı vardı. 2 Şevval (8 Aralık 1089)'de *Hatun*'un çiçek hastalığından *İsfahan*'da öldüğü haberi *Bağdad*'a ulaştı. Bunun üzerine vezir *Ebü Şucâ*, *Bâbü'l-firdevs*'te yedi gün süreyle taziyet için oturdu. Halifenin iki nakîbi, 13 Şevval (19 Aralık 1089)'de *İsfahan*'dan *Bağdad*'a döndüler. Bu arada halife, Zülhicce ayının sonunda (5 Mart 1090) *Ebü Muhammed et-Temîmî* ve *Afîf*'i, sultana taziyet için *İsfahan*'a gönderdi. Fakat sultanın *Mâverâünnehr*'e sefere çıkması nedeniyle *Ebü Muhammed et-Temîmî*'nin izinsiz *Bağdad*'a geri dönmesi, halifenin hoşuna gidip onu takdir etti; fakat *Afîf*, halifeye ulaşmak amacıyla *İsfahan*'dan ayrıldı¹⁹⁷.

H. 483 (1091/92) Yılı Olayları

Halifelik veziri *Ebü Şucâ*'ın azli hakkında metinde şu bilgiler yer almaktadır:

9 Ramazan Perşembe günü (25 Ekim 1091 Cumartesi), halifeden *Halifelik* veziri *Ebü Şucâ*'ın azlini içeren bir *tevkî* çıktı; bunun nedeni, Sultan *Melikşah*'ın ileri gelen adamlarının ondan halifeye şikâyetinde bulunmaları idi. Ayrıca vezir *Nizamülmülk*'ün de halifeden onun azli

¹⁹⁵ Bu olay hakkında ayrıntılı ve açıklık getiren bilgiler için bk. Z. Kitapçı, a.g.e., s. 145-46.

¹⁹⁶ Sultan *Melikşah*'ın *Karahanlılardan Semerkan*'ı alması hakkında bk. İ. Kafesoğlu, a.g.e., s. 119 vd.; O. Turan, a.g.e., s. 151 vd.; A. Sevim-E. Merçil, a.g.e., s. 117 vd.

¹⁹⁷ Bu konuyu krş. Z. Kitapçı, a.g.e., s. 147.

hususundaki isteği, buna tesadüf edip bu azli tekit etmişti; bu arada sultan da halifeye bir mektup gönderip vezirden şikâyetle bulunmuştu. Halifenin de vezirin hizmetteki eksiklik ve kusurları nedeniyle ona karşı olan kızgınlığı da bu sıralarda ortaya çıkmıştı; işte bu nedenlerle halife, onu azletmek suretiyle görevine son verdi. Esasında vezir, *Halifelik Divanı'nın* ve ordunun törelere bağlı özelliklerini çığnemişti. Hattâ Sultan M e l i k ş a h 'ın *Semerkant'ı* fethettiği zaman *Bağdad'a* gelen bir müjdeciyeye *hil'at* giydirilince vezir, "Bu, ne müjdesi? Sanki sultan, kâfir memleketlerinden bir memleketi mi fethetmiş! Yoksa onlar *Müslüman* bir millet değil mi? Bütün *Müslümanlara* câiz olmayan şeyler, bu *Müslümanlara* câiz mi görülüyor?" demişti. İşte bu hususta halifenin veziri hakkında kalbinde beliren şeyler, sultana bildirildi ve vezir, *Divan'da* bulunduğu sırada görevinden azledildi. Bunun üzerine o, bütün yakınlarıyla birlikte evine döndü. 10 Ramazan Cuma günü (26 Ekim 1091 Pazar) vezir, pamuklu bir örtüye bürünmüş olduğu hâlde, bir grup bilgin ve zâhidle birlikte evinden çıkıp *Bâbü'l-merâtib'deki* camiye yürüyerek gitti; onun bu davranış ve hareketini doğru bulmayan halk, onu kınadı. Bu arada vezirin düşmanları, "Vezir, çirkin ve iğrenç işlere yöneliyor" dediler ve onu en ağır bir şekilde kınadılar ve ikamet ettiği evine gitmeye zorladılar. Ayrıca onunla birlikte yürüyen kimseleri de aşağılayıp yakaladılar. Daha sonra vezir N i z a m ü l m ü l k'ün mektupları *Bağdad'a* geldi; bu mektuplarda "Azledilen vezirin *Bağdad'tan* çıkarılması" isteniyordu. Bunun üzerine azledilen vezir E b ü Ş u c â , eski yurdu olan *Derâverde*¹⁹⁸ gidip orada bir süre kaldı; Daha sonra *Hacca* gitmek için istediği izin kendisine verilince, *Nile*¹⁹⁹ gidip orada bir süre kaldı. Fakat buradaki münkirlerin çokluğu kendisini çok rahatsız etti, bu nedenle H z. A l i 'nin meşhedine, oradan da *Mekke'ye* gitti. Onun *Mekke'ye* gitmek istemesi, N i z a m ü l m ü l k'ün kendi hakkındaki ve düşünce ve kanaatını olumlu etkileyip düzeltti. Bu nedenle N i z a m ü l m ü l k, ona haber gönderip "Ben, sana insanflı muamele yapmak istiyorum" dedi; esasında N i z a m ü l m ü l k, ona, bu davranışta bulunmak niyetinde idi, fakat bunu, daha önce yapmadı. İşte bu nedenle E b ü Ş u c â , N i z a m ü l m ü l k'ten kendisine gelen elçiye "Benim adıma N i z a m ü l m ü l k'e hizmette bulun ve ona de ki '*Emîrû'l-mü'minin* benim *vezirlik divitimi* kapatmasından sonra benim o diviti yeniden açmaya gücüm yetmedi. Eğer bu durum olmasaydı o takdirde ben, N i z a m ü l m ü l k'e cevap yazardım" dedi. Bu arada halife e l - M u k t e d i , İ b n ü ' l - M a v s a l â y a 'yı kendine nâib yaptı ve ona "*Emînü'd-devle*" lâkabını verip *hil'at* giydirdi, daha sonra da E b ü M u h a m m e d e t - T e m î m î ve hâdim Y u m n'a "E b ü M a n s u r b. C ü h e y r'in vezirliğine atanması hususunda bir öneride bulunmasını sağlamak amacıyla sultana gitmelerini" emretti²⁰⁰.

Bu kayıtlardan sonra Sultan M e l i k ş a h'ın *Bağdad'a* ikinci gelişi ve bu sıralarda cereyan eden çeşitli olaylar, metinde şöyle anlatılmaktadır:

Sultan M e l i k ş a h, Ramazan ayında (Ekim/Kâsım 1091), *İsfahan'dan Bağdad'a* geldi. Kendisini İ b n ü ' l - M a v s a l â y a karşıladı; sultanın beraberinde olan veziri N i z a m ü l m ü l k, oğlu M ü e y y i d ü l m ü l k'ün evinde konakladı. Sultan, Zülkade ayında (Aralık/Ocak 1091/92), beraberinde oğlu (A h m e d), kızının (M â h m e l e k) ve eşi halife e l - M u k t e d i'den olan oğlu (C â f e r) ve kalabalık bir halk topluluğu olduğu hâlde, görkemli bir şekilde *Küfe'ye* gitti.

¹⁹⁸ *Horasan'da* bir köy, *Fars'ta* da bir yer adı (Yakut, a.g.e.,II, 509).

¹⁹⁹ *Mezyedoğulları Hille'sine* yakın *Küfe* yörelerinde küçük bir belde (Bu hususta ayrıntılı bilgi için bk. Yakut, a.g.e.,V, 385 vd.).

²⁰⁰ Metinde verilen bu bilgileri krş. O. Turan, a.g.e., s. 231; İ. Kafesoğlu, a.g.e.,s. 123-24, 154, 190.

Sultan Melikşah hakkında verilen bu ilk bilgilerden sonra, Ebû Mansur b. Cüheyr'in yeniden *Halifelik* vezirliğine getirildiği (Zülkade = Aralık /Ocak 1091/92), vezir Nizamülmülk'ün *Bâbü'l-âmmeh*'deki makamına gidip onu kutladığı kaydedildikten sonra, yine sultan Melikşah hakkında şu bilgiler verilmiştir:

Sultan Melikşah, aynı ayda, *Dicle* ırmağı üzerinde ilginç şeyler düzenletti. Bu cümleden olarak *Sumeyriyye* (gece sohbeti yapılan) gemilerinde ve büyük kayıklarda büyük mumlar yakıldı; her kayıkta büyük bir çadır (kubbe) bulunuyordu. *Bağdad* halkı, bunu seyredip neşelenmek için evlerinden çıkarak *Dicle* ırmağı kıyısına gelip geceyi burada geçirdiler. *Dicle* ırmağı böylece meşalelerle süslendi. Vezir Nizamülmülk ve diğer ileri gelen devlet erkânı, bu manzara karşısında, güçleri yettiği kadar gösteri yaptılar. Çeşitli eğlence ve oyunlar eşliğinde gemilerle *Dicle* ırmağında dolaştılar; büyük gemilere odun doldurup ateşler yaktılar. Bu gemilerle Muizzüdd evle'nin evinin su bendinden Nizamülmülk'ün evine değin yol aldılar. Bu arada *Bağdad*'ın batı kesiminin halkı, ellerinde birer, ikişer mum olduğu hâlde, *Dicle* ırmağı kıyısına indiler. *Dârü'l-memleke*'nin damından *Dicle* ırmağına doğru birbirine sıkı sıkıya bağlanmış halatlar uzanıyordu. Irmakta bulunan bir *Sumeyriyye* gemisine bir adam, iplerle tırmanır, ateş yakarak tekrar aşağı inerdi. Dönemin şâirleri, bu gecede olup bitenleri yazdıkları şiirlerde tasvir etmişlerdir. Bu şâirlerden Ebû'l-Kâsım el-Mutarrız şöyle bir şiir yazmıştır:

Âşıkların üstünde yanan her ateş,
Ya kalbinin ateşidir, ya da Sadak gecesinin ateşidir.
Zifiri karanlık, şafağın aydınlığına karıştı...
Güneş, orada dolunayı ziyaret etti.
Yeryüzüne, kavuşma ve ayrılık yerlerinin arasına,
Kendi cevherlerinden bir örtü yaydı...
Işıldayan kandiller gibiydi... Kovulmadan ve yanmadan
Gökyüzüne inmişti...
Ne tuhaf bir ateş! Rıdvan, onu alevlendiriyor,
Mâlik ise ondan korkuyor!
Cennet bahçelerinin kendisine gülümsediği
Bir mecliste dişleri, ıslı ıslı parıldıyor...
Mumların öyle gözleri var ki, şafağın yıldızları,
Her bakışında onlardan dert yanıyor...
Üzerine yaprak bulunmayan dal gibi salınan
İnce bellilerden ışıklar saçılmaktadır.
Şaşıyorum doğrusu, yaşaması için boynunun vurulması
Gerektiği hâlde o, sakın bir şekilde ağlıyor...²⁰¹

H. 484 (1092/93) Yılı Olayları

Bu yılın ilk olayı Sultan Melikşah'ın *Bağdad*'taki faaliyetleri hakkında olup bu hususta şu bilgiler verilmektedir:

²⁰¹ Bu şiir için bk. İbnü'l-Esir, a.g.e., X, 199-200.

Sultan M e l i k ş a h, Muharrem ayında (Şubat/ Mart 1092), "*Tuğrul Bey Kenti*'nde bulunan evine yakın bir şehir çarşısının yapılmasını" emretti. Sultanın bu emri üzerine tâcirler için hanlar, çarşılar, yol ve sokaklar yapıldı; sultanın eşi H a t u n (T e r k e n)da *Dâru'd-darb (Darbhâne)* için güvenli bir hücre yaptırdı ve "Buralarda ticarî işlemlerin ancak altınlarla yapılmasını" nida ettirdi. Sultan, H. 526 (1131/32) yılında, burada, "Bir cami yapılmasını" emretti. Bu camii'nin yapımı *hâdim B i h r û z* eliyle tamamlandı. "Bu camii'nin giderlerinin tespit edilip bunların gümüş parayla ödenmesini" buyurdu; buranın gözcülerinden bir kısmının bütün giderlerini bizzat kendisi üstlendi. İnşaatın gözetim ve denetim işlerine de *Kadi'l-kudât E b û B e k r e ş - Ş â m î*'yi atadı. İnşaat için gerekli olan ahşap ve keresteyi de *Sâmerrâ*²⁰² *Câmi*'nden getirtti; böylece bu çarşının yapımı işi süratle devam etti. Vezir N i z a m ü l m ü l k *Bustatü'l-cisr* ve buna sınır olan hastahaneye ait vakıf topraklarını, 50 yıl süreyle kiraladı. Vezir, bütün bu yerlerin yapımı için kendini âdeti bir eve hapsetti. Bu arada E b u ' l - H a s a n e l - H e r e v î, kendisine ait olan bir hanı N i z a m ü l m ü l k'e armağan etti; E b û S a ' d e l - Y a h u d î de bu hanın bakımını ve işletmesini üzerine aldı. T â c ü l m ü l k E b u ' l - G a n â i m, *Dârü'l-hemman*'ı ve onun devamındaki *Kasru Beni'l-Me'mun*'u ve *Hâc Emîri* H u t l u ğ'un evini satın aldı ve bütün bu binaların hepsini onarttı. Bu onarım işlerini de *Reîs E b û T â h i r İ b n ü ' l - E s b â ğ î* üzerine aldı²⁰³.

Bu kayıtlardan sonra, vezir N i z a m ü l m ü l k'ün Muharrem ayında (Şubat/Mart 1092) hastalandığı, sadaka vermek suretiyle kendini tedavi ettiği, bu nedenle onun yanında zayıf ve yoksul kimselerden bir halk grubunun toplandığı ve böylece hastalığının iyileştiği kaydedilmiştir²⁰⁴.

Bu kayıttan sonra Sultan M e l i k ş a h hakkındaki şu bilgiler verilmektedir:

Bu yılın (H. 485) Ramazan ayında (Ekim/Kâsım 1092) beraberinde veziri N i z a m ü l m ü l k olduğu hâlde, Sultan M e l i k ş a h, hiç istemeyip rıza göstermediği bir niyetle *İsfahan*'dan çıkıp *Bağdad*'a yöneldi; onun bu gelişinin, halife e l - M u k t e d î'nin emir ve isteklerini yerine getirmek amacıyla olduğu da söylenmiştir. N i z a m ü l m ü l k, yolda, 10 Ramazan (14 Ekim 1092)'da öldürüldü. Onun ölüm haberini getiren kimse, ancak 18 Ramazan (22 Ekim 1092)'da *Bağdad*'a ulaştı. Öte yandan sultan, *Bağdad*'a yaklaşınca halife e l - M u k t e d î, veziri A m î d ü d d e v l e E b û M a n s u r 'a sultanın gelişi ve N i z a m ü l m ü l k'ün başına gelen şey nedeniyle *hil'at* verdi. Çünkü N i z a m ü l m ü l k'ün kızıyla evli bulunan A m î d ü d d e v l e, makamına dönmesi için N i z a m ü l m ü l k'ten yardım ve destek istemişti. Bu arada A m î d ü d d e v l e, beraberindekilerle sultanı karşılamak amacıyla 22 Ramazan Perşembe günü (26 Ekim 1092 Salı), *Bağdad*'tan *Nehrevan*'a gitti, Cuma günü ikindi vaktine değin orada kaldı ve Cumartesi günü de *Dârü'l-memleke*'ye gelmiş olan sultanı ziyaret etti. Bu arada (sultanın yeni veziri) T â c ü l m ü l k E b u ' l - G a n â i m "Askerlerin bir kimsenin evine girip oturmalarını" yasakladı. Öte yandan A m î d ü d d e v l e ve beraberindekiler, bir araca binip *Dârü'l-memleke*'ye giderek halife adına sultanı *Bağdad*'a gelişi dolayısıyla kutladılar. Sultan da halifeye haber gönderip "Senin, benim için kesinlikle *Bağdad*'ı terkedip istediğin bir yere gitmen gerekir" dedi. Halife, bu haberden dolayı son derecede üzümlü rahatsız oldu ve daha sonra da "Bana bir ay mehil ver" diye sultana haber gönderdi; sultan ise buna cevap olarak halifeye "Bir saat bile gecikmen mümkün

²⁰² *Abbasilerin, Elcezire*'deki eski yönetim merkezi olup bugün *Bağdad*'ın kuzeyinde ve *Dicle* ırmağı kıyısında büyük bir harabe alanıdır (Genel bilgi için bk. İ.A. "Sâmerrâ" mad.).

²⁰³ Metinde verilen bu bilgileri krş. O. Turan, a.g.e., s. 87, 156; İ. Kafesoğlu, a.g.e., s. 166 vd.

²⁰⁴ N i z a m ü l m ü l k 'ün fakir ve düşkünlere yardımları hakkında bk. A. Sevim, *Biyografilerle Selçuklular Tarihi*, s. 58.

değildir" haberini gönderdi. Bunun üzerine halife, sultanın veziri Ebû'l-Ganâim'e "Sultandan bizim on gün sonra Bağdad'tan gitmemizi iste" dedi. Vezir de hemen sultana gelip "Halk tabakasından her hangi birisi bile oturduğu evden çıkması için zorlanır, o da buradan çıkmak isterse o adam, nasıl aile ve yakınlarını hemen evden naklebedilir? Bu takdirde böyle bir kimseye bile on gün mehil verilir" dedi. Sultan da vezirine "Bu dediğin geçerli ve doğrudur" cevabını verdi. *Ramazan Bayramı* gelince sultan, *el-Musalla'l-atik*'de Bayram namazını kıldı. Daha sonra da ava çıkıp avlandı. Fakat bu arada hummaya yakalanıp ateşi yükseldi. Esasında sultan, vezaret işlerini yürütmesi için Tâcülmlük Ebû'l-Ganâim'i görevlendirmiş, bu nedenle ona vezir unvanı verilmiş, ayrıca, "4 Şevval Pazartesi günü (9 Eylül 1092 Perşembe) vezirlik *hil'ati* giydirilmesi" kararlaştırılmıştı. Fakat yürürlükte olan bu töreye engel olundu²⁰⁵. Bu arada *Halifelik* veziri Amîdüddevele, bir grup *Halifelik* ileri gelenleriyle sultana gitti ise de sultana ulaşamadılar. Bu arada halifelik ileri gelenleri, mallarını halifenin *Harim*'ne naklettiler. Bu sırada Sultan Melikşah vefat etti. Sultanın eşi (emir Yakutî'nin kızı) Zübeyde Hatun²⁰⁶, sultanın ölümünden sonra, *Selçuklu* askerlerini en iyi bir şekilde kontrol ve denetimi altına aldı. Bu Sultanın ölümü sebebiyle eller yanaklara vurulmadı ve elbiseler yırtılmadı. Zübeyde Hatun, sultanın mührünü *Musul Selçuklu* valisi emir Kıvamüddevele eliyle *İsfahan* kalesine gönderip "kalenin teslim edilmesini" emretti. Daha sonra da emir Kumac'ı *İsfahan*'a gönderdi; Böylece bu iki emir, kalenin yönetim işlerine el koydular. Bu suretle her şey, istenilen şekilde yoluna konmuş oldu; ayrıca Sultan Melikşah'ın bu kalede topladığı para ve eşya gerekli giderler için harcandı. Ordu mensupları da memnun edildi. Harcanan para bir milyon altından fazla idi. Bu arada Zübeyde Hatun, o sırada 5 yıl, 10 aylık olan oğlu Mahmud'un *Büyük Selçuklu Devleti* tahtına çıkarılması hususunda halifeyle anlaştı. Halife, onun adını cami minberlerinde sultan olarak okuttu; vezirliğe de Tâcülmlük Ebû'l-Ganâim getirildi. Halifelik veziri Amîdüddevele, ona halifeden *hil'atler* getirdi. Sultan Mahmud'a da halifenin *hil'atlerini* takdim etti. Bu arada Amîdüddevele, Zübeyde Hatun'a gidip eşinin ölümü dolayısıyla tâziyette bulundu. Ayrıca oğlunun sultanlığı vesilesiyle halife adına onu kutladı. 26 Şevval Salı günü (29 Kasım 1092 Pazartesi), *Selçuklu* askerleri, Zübeyde Hatun, *Selçuklu saltanatı* kendisine verilmiş olan oğlu Mahmud ve veziri, *Bağdad*"tan ayrılıp *İsfahan*'a gittiler. Bu sıralarda Sultan Mahmud adına *Mekke* ve *Medine*'de de hutbe okutuldu. Çok geçmeden Zübeyde Hatun, halifeye haber gönderip ondan "Oğlu adına, onun sultan olduğuna dair bir *ahidnâme* yazılıp gönderilmesini" istedi. Bu hususta, yani bir *ahidnâme* yazılmasının uygun görülmesine değin müzakereler cereyan etti. Sonunda söz konusu *ahidnâme* yazılıp *İsfahan*'a gönderildi. Bu arada halife tarafından emir Ener (Öner)'e *Selçuklu* ordusunun yönetilmesi; Tâcülmlük Ebû'l-Ganâim'e de "*Âmillerin* (Vergi memurları) düzene sokulması ve paraların tahsil edilmesi" hususlarında birer *ahidnâme* yazıldığı, Hatun'a bildirildi. Bunun üzerine Hatun, bu *ahidnâmeleri* kabul etmeyip "Bütün bu hususların ancak oğluna bağlanmasını" halifeye bildirdi. Fakat halife, Hatun'un isteğini kabul etmeyip ona: "Senin bu isteğin şeriatça câiz olmadığı gibi, fakihler de bu hususta fetva vermezler." cevabını gönderdi. Bu arada Ebû Hâmid el-Gazzâlî, kendini bu hususta soyutlamak amacıyla "Hatun'un isteği, câiz olmayıp halifenin söylediği câizdir" dedi. el-Muşattab (المشطب) b. Muhammed el-Hanefî²⁰⁷ ise "Hatun'un bu hususta söylediği câizdir" dedi ise de el-Gazzâlî'nin söylediği kabul gördü²⁰⁸.

²⁰⁵ Sultan Melikşah, veziri Nizamülmülk'ün öldürülmesinden sonra Tâcülmlük Ebû'l-Ganâim'i vezirliğe atamıştı (Bu hususta bk. O. Turan a.g.e., s. 159; İ. Kafesoğlu, a.g.e., s. 123, 149, 151-2).

²⁰⁶ Zübeyde Hatun hakkında bk. İ. Kafesoğlu, a.g.e., s. 15, 201.

²⁰⁷ el-Muşattab hakkında bk. İ. Kafesoğlu, a.g.e., s. 182.

²⁰⁸ Sultan Melikşah'ın ölümünden sonra metinde kaydedilen bu ilginç olaylar, genellikle ilgili kaynak ve araştırmalara yansıtılmamıştır. Krş. Z. Kitapçı, a.g.e., s. 153 vd.

Bu ilginç kayıtlardan sonra eserde, şu bilgiler yer almıştır:

1 - Sultanın ölümünden sonra bu yılın Zülkade ayında (Aralık/Ocak 1092/93), *Arap Hafâceoğulları* kabilesi, *Hâc*'ta yağma eylemlerine başladılar; onlar, askerlerin *Kûfe*'den çıkışları sırasında onlara saldırıda bulunduktan başka *Selçuklu Hac emiri İbn Hutluğ et-Tavîl*'e saldırdılar; askerlerin büyük bir bölümünü öldürdüler, kurtulanlar ise *Kûfe*'ye çekildiler. Bunun üzerine *Hafâceoğulları*, bu kez *Kûfe*'ye girip yağma ve kıyımlarda bulundular; bu arada halktan birisi, onlara bir ok atması üzerine onlar, kadın ve erkeklere çok çirkin hareketler yaptılar. Onların bu hareketleri üzerine *Bağdad*'tan askerî birlikler gönderildi. *Hafâceoğulları*, *Kûfe*'den çekilip uzaklaşmak zorunda kaldılar. Onlar çekilirken beraberlerindeki mallar yağma edildikten başka pek çoğu da öldürüldü²⁰⁹.

2 - *Nizamülmülk*'ün ölümünden sonra ona tâbi memlûkler, Sultan *Melikşah*'ın büyük oğlu *Berkyaruk*'a katılıp *Rey* kentinde, sultan olarak onun adına hutbe okuttular. Bu arada, *Selçuklu* askerlerinin büyük bir bölümü de *-Hasekiler (Hassa kuvvetleri)*²¹⁰ dışında *Berkyaruk*'a katıldı. Çünkü *Hasekiler*, *Hatun (Terken)*'a katılmışlardı; *Hatun*, onlara 3 milyon altın dağıtıp onları *Berkyaruk*'a karşı savaşa gönderdi. Bu askerlerin yöneticisi ve komutanı, *Tâcülmlük Ebû'l-Ganâim* idi. Böylece her iki taraf, *Berûcird*²¹¹ yakınlarında savaşa tutuştular. *Hasekilerin* büyük bir bölümü *Berkyaruk* tarafına katıldı. Bu nedenle *Tâcülmlük*, bozguna uğradıktan başka tutsak alınıp öldürüldü²¹².

Bu kayıtlardan sonra *Nizamülmülk*'ün hâlercümesi anlatılmaktadır:

el-Hasen b. Ali b. İshak b. el-Abbas Ebû Ali et-Tûsî, lâkâbı *Nizamülmülk*. Sultan *Alp Arslan* ve oğlu Sultan *Melikşah*'ın 29 yıllık veziri.

Tûs kentinde doğan *Nizamülmülk*, *Beyhak* yöresindeki çiftlik sahiplerinden ileri gelen bir çiftçinin çocuklarından idi. O, yüksek himmet sahibi bir insan olmasına rağmen, *fıkıh* ve *hadisle* meşgul olan fakir bir kimse idi. Bir süre sonra *Nizamülmülk*, *Belh* mutemedi (Vali) bulunan *Ebû Ali b. Şâdan*'ın hizmetine girdi. Onun adına yazı ve mektuplar yazardı. *Ebû Ali*, her yıl, onu sıkıştırıp zorla ondan para alırdı. Bu nedenle *Nizamülmülk*, ondan kaçıp *Alp Arslan*'ın babası *Davud (Çağrı) b. Mikâil*'e giderek "Kendisine hizmette bulunmayı çok istediğini" bildirdi. Bunun üzerine *Davud* onun elini tutup oğlu *Alp Arslan*'ı ona teslim etti ve oğluna: "Bu, *Tuslu Hasan*'dır, onu teslim al ve onu hiç muhalefet etmeden baba olarak kabul et!" dedi. Söylendiğine göre, belki *Nizamülmülk*, *İbn Şâdan* ölünceye değin ona hizmette bulunmuş, *İbn Şâdan* ise *Nizamülmülk*'e "*Alp Arslan*'a hizmet etmesi için" vasiyet etmiş.

Selçuklu hükümdarlığı *Alp Arslan*'a geçince *Nizamülmülk* de ülkeyi sultan adına yönetmeye başladı. Çok olumlu önlemler aldı. O, sultanın hizmetinde on yıl görev yaptı. Sultanın ölümü üzerine çocukları arasında, saltanat mücadelesi ve dolayısıyla düşmanlık ortaya çıktı. İşte bu

²⁰⁹ Bu konuda bk. A. Sevim - E. Merçil, a.g.e., s. 139-40.

²¹⁰ *Selçuklu* askerî teşkilâtı hakkında bk. A. Sevim-E. Merçil, a.g.e., s. 512-14; İ. Kafesoğlu, a.g.e., s. 155-163.

²¹¹ *Hemedan-Kere* arasında küçük bir belde (Yakut, a.g.e., I, 480-81).

²¹² Bu konuda ayrıntılı bilgi için bk. O. Turan a.g.e., s. 163-64; A. Sevim-E. Merçil, a.g.e., s. 137-38.

sırada N i z a m ü l m ü l k, durumu ve dolayısıyla sultanlık yönetimini düzeltmek için bir takım önlemler aldı. Sonunda ülke yönetiminin M e l i k ş a h 'a verilmesini gerçekleştirdi. Böylece bütün ülke ve devlet işleri, kendi üzerinde kalmış oldu. Bu durumda M e l i k ş a h için tahtta oturma ve avlanma dışında hiçbir şey kalmadı; bu durum 20 yıl sürüp gitti. N i z a m ü l m ü l k, *Bağdad*'a halife e l - M u k t e d i 'ye gidince ona "Halifenin önünde oturma" izni verildi ve kendisine "Ey H a s a n *Emîrül-Mü'minin* ve din ehli senden razıdır, A l l a h da senden râzı olsun" denildi.

N i z a m ü l m ü l k'ün düzenlediği meclis, fakihler, imamlar ve din adamları ile dolar taşardı. O derecede ki onlar, onu, devlet işleriyle uğraşmaktan alıkoyarlardı; bu nedenle onun kâtiplerinden birisi, ona "Bunlar, bilgin tâifesidirler ve senin meclisinde gittikçe çoğalıyor, böylece de senin, halkın işleriyle uğraşmana gece, gündüz engel oluyorlar. Eğer isterseniz o bilginlerden birisi, ancak senin izninde meclisine gelip seni her bakımdan sıkıntıya sokmamak şartıyla oturabilirler" dedi. Bunun üzerine N i z a m ü l m ü l k, ona "Bu bilgin tâifesi, *İslâmı* destekleyen kimselerdir; onlar, dünya ve âhiretin iyi ve seçkin kimseleridirler. Eğer sen, benim meclisime gelip oturursan, onlardan, seni küçük görmek için bana hiçbir davranış gelmez. Beni, bu hususta rahatsız ve huzursuz etmezler" dedi. Ebu'l-Kâsım el-Kuşeyrî ve Ebu'l-Meâlî el-Cüveynî, N i z a m ü l m ü l k'e geldikleri zaman onları arkalarını rahatça dayayabilecekleri bir yere oturttu, kendisi de âdeti olduğu üzere, her zamanki yerine oturdu. Fakat E b û A l i e l - F â r e m e d î, kendisine gelince derhal ayağa kalkıp onu, kendi yerine oturttu, kendisi de onun önüne oturdu. C ü v e y n î 'nin buna canı sıkıldı ve bu hususu, N i z a m ü l m ü l k'ün *Hâcib*'ine söyledi. O da bunu N i z a m ü l m ü l k'e arzetti. Bunun üzerine N i z a m ü l m ü l k, "C ü v e y n î ve K u ş e y r î ve onun gibiler, bana 'sen, sen' derler ve bende olmayan özelliklerle beni yükseltirler ve sözlerini daha da ileri götürerek beni kibirlendirirler; fakat F â r e m e d î, benim ayıplarımı, yaptığım zulüm ve haksızlıkları dile getirip bana söyler ve benim sahip olduğum hasletleri söylemek istemez. *Mutasavvıflar*, ona para verirler, ben de benden birkaç kez para isteyen birisine, 80 bin altın verdim" dedi²¹³.

A l i b. U b e y d u l l a h, E b û M u h a m m e d e t - T e m î m î 'den naklen bize (İ b n ü 'l - C e v z î), şunları söyledi: "Ben, N i z a m ü l m ü l k'e sûfilere yüceltip hürmet etmesinin nedenini sordum. Bana dedi ki: "Ben emîrlerden birinin (İ b n Y â h u r) hizmetindeyken bir sûfi bana vaaz ve nasihatla bulunup dedi ki 'Hizmetinin sana yararlı olacağı bir kimseye hizmet et! Yarın, köpeklerin yiyecekleri kimseyle meşgul olma!' Ben, onun bu sözünün anlamını anlamadım. Emîrin yırtıcı ve parçalayıcı gücü olan köpekleri vardı. İşte bu köpekler, gece, zavallı ve garip kimseleri parçalarlardı. Bir gün, bu emîr, iyice sarhoş olunca yalnız başına evinden çıktı, köpekleri, kendisini tanıyamadıkları için onu parçaladılar. İşte o sûfinin dedikleri böylece ortaya çıkıp anlaşıldı. Ben de bu sûfi gibilerden olmak istiyorum"²¹⁴.

N i z a m ü l m ü l k'ün sayılamayacak kadar ikram ve ihsanları vardı. O, ne zaman ezanı işitse içinde bulunduğu hâli bırakır, namaz vakitlerini dikkatle gözetir, Pazartesi ve Perşembe günleri oruç tutar ve sadaka vermeyi çoğaltırdı. Onun bilginlere karşı hoş görüşü, ciddiliği, bilime karşı saygısı, medrese, mescit, kervansarayların inşasına ve vakıflara karşı ilgisi vardı. *Bağdad*'taki *Nizamiyye Medresesi* ve onun üzerine konmuş olan çatısı, onun çok güzel ve ilginç eseridir. Bu medresenin kitabesinde, burasının esastan ve temelden *Şâfiî* eshabına vakfedilmesini, şart koşmuştu; aynı şekilde bütün vakıf mülklerinin de esastan ve temelden *Şâfiî* eshabına ait olduğunu, şart koşmuştur. Bunlardan başka içinde vaaz veren vâizler ve kitap mütevellisinin bulunduğu medreselere

²¹³ Bu kayıtlara daha açıklık getiren bilgiler için bk. Biyografilerle Selçuklular Tarihi, s. 48.

²¹⁴ Bu bilgilerin ayrıntısı için bk. a.g.e, s. 59-60.

de aynı şartları koşturmuştur; yine buralarda *Kur'an* okuyan ve Arapça ders veren dil bilginlerine, vakfın her hissesinden para verilmesini şart koşturmuştur. Nizamülmülk, her yıl *Bağdad'ta*, (kılınan) namaz ve yapılan dualar için 200 kür (6 eşek yükü) mal ve 18 bin altın sadaka verirdi²¹⁵.

Nizamülmülk'ün vezirliği uzayınca onun devlet yönetimi için koyduğu kurallar, sonra da devam etti. O, (*Selçuklu* ordusunun) *Ceyhun* ırmağından geçişinden sonra gemicilerin ücretleri olan 10 bin altının ödenmesini *Antakya âmiline* (mâliye memuru) havale etti²¹⁶. Binlerce *Türk* gulamına sahip olan Nizamülmülk, *Merv*, *Nişabur*, *Rey*, *İsfahan* ve *Bağdad'ta* *hadis* rivayetlerinde bulundu. *Mehdî Camii*'nde ve kendi medresesi olan *Nizamiyye Medresesi*'nde *hadis* yazdırdı. O, bu hususta şöyle diyordu: "Ben, kesinlikle biliyorum ki, ben *hadis* rivayetine ehil değilim; fakat kendimi, T a n r ı elçisinin - T a n r ı'nın salât ve selâmı üzerine olsun- *hadis*ini nakilde bir damlaya bağlamak istiyorum".

Bizim şeyhlerimizden bir grup, Nizamülmülk'ten *hadis* nakledip söylemiştir. Bunlardan birisi *Ebu'l-fazl el-Urmevi*, sonuncusu ise *Ebu'l-Kâsım el-Ukberî*'dir. Nizamülmülk, "Benim için bir köy ve bir mescit olsun, ben, burada T a n r ı'na itaat ederek yalnız kalayım" derdi. Bu sözlerden sonra da "Yeyip içip karnımı doyuracağım bir toprak parçasına sahip olmayı ve bir dağdaki bir mescitte yalnız kalıp yaşamayı temenni ediyorum" dedi. Daha sonra da "Şimdi ise her gün bir çörek yeyip bir mescitte T a n r ı yoluna kendimi adamak istiyorum" dedi²¹⁷.

Nizamülmülk, bana (*Ebü Muhammed et-Temîmî*), şunları söyledi: "Rüyamda şeytanı gördüm, ona dedim ki 'T a n r ı, seni yarattı, sonra da sana kendisine secde etmeni emretti, fakat sen, bunu yapmadın. Ama T a n r ı, ben H a s a n'a kendisine secde etmemi emretti, ben de bu emir üzerine her gün T a n r ı'ya secdeler ediyorum'" dedi ve

Tanrı'ya kavuşmaya ehil olmayan kimsenin bütün ihsanları, günahıdır.

şiiirini okudu²¹⁸.

Nizamülmülk'ün çocukları vardı. Bunlardan beş tanesi, sultanlara vezir oldular. Bunlardan *Ahmed*, Sultan *Muhammed (Tapa)* b. *Melikşah*'ın ve halife *el-Müst'erşid*'in veziri oldu.

Nizamülmülk, (H. 485 = 1092) Ramazan başlarında Perşembe günü (Ekim başları), *Irak'a* gitmek üzere, Sultan *Melikşah*'la birlikte *İsfahan*'dan hareket ettiler; bu, Nizamülmülk'ün çıktığı son yolculuğu idi. O, iftar açtıktan sonra (Bir deve üzerindeki) mahfesinde binip hareket etti. O, bir süre sonra *Nihavend*'e yakın bir köye erişince "Bu yer, H z. Ö m e r döneminde sahabeden bir grubun öldürüldüğü yerdir" dedi. Bu vesileyle onlar, anılıp takdis edildi. İşte o gece, Nizamülmülk de öldürüldü. Beraberinde bir dilekçe olan sūfî kılığındaki bir

²¹⁵ Krş. a.g.e., s. 44, 54, 58-59.

²¹⁶ Bu hususta bk. O. Turan, a.g.e., s. 152; İ. Kafesoğlu, a.g.e., s.120, not nr. 3; A. Sevim-E.Merçil, a.g.e., s. 117-18.

²¹⁷ Bu kayıtları krş. Biyografilerle Selçuklular Tarihi, s. 50.

²¹⁸ Bu kayıtların daha ayrıntılı olanı için bk. a.g.e., s. 49-50.

genç, N i z a m ü l m ü l k'e kendini takdim etmek istedi. Bunun üzerine o, N i z a m ü l m ü l k'ün yanına çağırıldı. Elindeki kâğıdı vezire uzatıp vermek istedi; vezir o kâğıdı almak için elini uzattığı sırada genç, bıçağını vezirin kalbine sapladı ve bir kez daha saplayınca vezir öldü. Bu sırada katil genç, oradan kaçarken ayağı çadırın ipine takılıp yere düşünce orada bulunanlar tarafından derhal öldürüldü. Bunu haber alan Sultan M e l i k ş a h, hemen atına binip ordugâha giderek ordu mensuplarını teskin etti. Bu öldürme olayı, 10 Ramazan Cumartesi gecesi (14 Ekim 1092 Perşem-be) vukubuldu. N i z a m ü l m ü l k'ün ömrü, 76 yıl, 10 ay ve 19 gün idi. Sultan M e l i k ş a h'ın, onun ömrünün böyle uzun olmasından hoşlanmadığı ve onun düşmanlarının, devlete ait mal ve paralardan bir çoğunu almış olduğunu sultana bildirdikleri, halk arasında yayılmıştı. N i z a m ü l m ü l k'ün oğlu O s m a n (Ş e m s ü l - m ü l k) Merv kenti *Reisi* (Valisi) olmuştu. Fakat bir süre sonra Sultan M e l i k ş a h, değerli bir memlûkünü (B e r d i ya da K o d a n) *şihne* olarak Merv'e gönderdi. Bunun üzerine sultana ve memlûküne karşı âdeta düşmanca bir tutum alan O s m a n, memlûkü yakalattı ise de onu sonradan serbest bıraktı. O da sığınmak ve O s m a n'a karşı yardım istemek amacıyla sultanın yanına gitti. Bunun üzerine sultan, devletin ileri gelenlerini (erkâni) çağırıp onlara "H â ç e H a s a n 'a gidin ve benim adıma ona 'Sen, hükümdarlıkta benim ortağım mısın? Bu durum için bir karar gerekir. Yok eğer sen, bana tâbi isen haddinin gereğini yapman gerekir! Senin çocukların olanlar, ülkenin büyük bir bölümünün yönetimini ele geçirmişlerdir. Hattâ onlar, bana olan hürmet ve saygıdan ayrılmama hususunda ikna olunamadılar" dedi. Devlet erkânı, sultanın bu sözlerini N i z a m ü l m ü l k'e ulaştırdıkları zaman o, onlara dedi ki: "Sultana söyleyin; O, devletin yönetiminde kendisinin ortağı olduğumu biliyor mu? O, benim, devlet yönetimindeki önlemlerim sayesinde bu makama geldiğini ve babasının öldürüldüğü zaman her kesin kendi aleyhine birleştiğini bilmiyor mu? O, orduyla *Amuderya* ırmağını geçip memleketler fethettiği zaman *Selçuklu* ülkesi, yükselmek amacıyla revaçta olanlarla korkudan ürkek duruma gelenler arasında, ancak benim aldığım yerinde ve iyi önlemler sayesinde bu duruma geldi. İşte bundan sonra ona söyleyip bildiriniz ki hükümdarlık tâcının devamı, ancak vezirlik divitinin (*Hokka*) benim elinde olmasına bağlıdır. Bu divit, kapatıldığı takdirde o tâç da yok olur". Vezirin bu sözleri sultana anlatılınca sultan da vezir için önlemler almayı sürdürdü. Söylenildiğine göre, vezirin öldürülmesi, sultanın onayı ve T â c ü l m ü l k E b u ' l - G a n â i m 'in girişimleri sonucunda olmuş. N i z a m ü l m ü l k'ün öldürülmesiyle sultanın ölümü arasından 35 gün geçmiştir. Bu da bir ibret olmuştur. Halk ise aralarında sultanın, vezirin öldürülmesine rıza gösterdiğini, çünkü sultanın buna azmetmesi, halife e l - M u k t e d i 'nin zihnini karıştırıp çelmeye çalıştığını, konuşup durmuşlardır; bütün bunları da T â c ü l m ü l k ve sultanın eşi, birlikte yapmışlardır. Çünkü H a t u n , M e l i k ş a h 'tan, "oğlu M a h m u d 'u kendisinden sonra sultanlığa getirilmesini vasiyet etmesini" istemiş, fakat N i z a m ü l m ü l k, bu hususta sultanın fikrini engellemişti. İşte bu nedenle onlar, sultandan, isteklerini engellemesi dolayısıyla N i z a m ü l m ü l k'ten endişelenip çekinmeye başlamışlardı. Öte yandan N i z a m ü l m ü l k'ün ölüm haberini getiren kimse, 18 Ramazan Pazar günü (22 Ekim 1092 Cuma), *Bağdad*'a gelince A m i d ü d d e v l e , *Divan*'da üç gün süreyle bir taziye düzenledi, çeşitli sınıflardan insanlar gelip taziyette bulundu; bu arada Çarşamba günü, halifeden de bir tevki çıktı.

İbnü'l-Cevzî, Ebu'l-Vefâ b. Ukayl'in kendi el yazısından ve ifadesinden (Belki eserinden) N i z a m ü l m ü l k hakkında şunları nakletmiştir:

Ömrümüzün ilk döneminde, kendileriyle birlikte olmamız dolayısıyla hayattan zevk aldığımız bilginler, zâhidler ve daha başka alanlarda ileri gelen kimseler gördük. Fakat N i z a m ü l m ü l k'ün cömertliği, ulu ve onurlu kişiliği, edebî bilgisi ve dini yüceltip yaşatması, akıllara durgunluk vermiştir. O, medreseler yaptırmış ve bunlar için vakıflar kurmuş, bilimi ve bilim sahiplerini

yüceltmış, *Mescid-i Haram*'ı ve *Mescid-i Nebevi*'yi imar etmiş, ayrıca bir de kitaplık kurmuş, buraya kitaplar satın almıştır. Bilimin çarşısı, onun döneminde canlı kalmış ve bilginler, baş köşelerde oturtulmuştur. O, feleği himayesi altına alan bir adamdı, çünkü o, insanları memnun edecek derecede lütuf ve ihsan sahibiydi. Rızık elde edemedikleri için durumları bozulan, bu nedenle feleği kötüleyen insanlar, onun ihsanlarına nâil olunca bu kötülemeden vazgeçtiler. E b u ' l - V e f â sözüne devamla: "Felek, onun himayesi altındaydı" sözlerinin bazı vezir ve ileri gelen kimselerin kulağına gidince onlar, bu sözleri hemen bir yere yazdılar; bu sözleri, akıllı kimseler de beğendiler. Bir kez ben, N i z a m ü l m ü l k'ü vasıflamak için şunları söyledim: Kendisinden sonra insanlar, âdeta ölmüş bir duruma geldi, bilim sahipleri ve yoksullar, rızıkları kesildiği için hayatlarını yitirdiler. Fakat makam sahipleri ve zenginler ise servetleri sayesinde yoksullardan ayrı bir dünyada yaşıyorlardı sanki. Fakat ihtiyaçlar ortaya çıkıp alışmış oldukları hayat tarzından geri kalınca sıkıntıya katlanamama gibi kusurları ortaya çıktı. Bunların bazıları servetlerini başkasından esirgedikleri için yaşarken ölü gibidir, bazıları da kötülenip kınandıkları için yine yaşarken ölü gibidir. Fakat N i z a m ü l m ü l k, insanların kendi dönemini övmeleri sayesinde ölümünden sonra dahi yaşamaktadır. Kendisine şehitlik nasip oldu. O bilim ehlini dünyada nasıl himaye edip gözettiyse T a n r ı da öbür âlemde onu koruyup gözetsin. O, T a n r ı'nın *Müslümanlara* olan bir nimetiydi, fakat değerini bilmeyip onu harcadılar. Ş i b l ü d d e v l e adıyla tanınan M u k a t i l b. A t i y y e, N i z a m ü l m ü l k'e ağıt yakarken şu şiiri söylemişti:

**Vezir N i z a m ü l m ü l k, T a n r ı'nın şan ve şerefte çıkarıp işlediği nâdir bir inci idi.
Zaman, onun değerini bilmedi.
Tanrı da onu sedefinin içine geri koydu"²¹⁹.**

Vezir N i z a m ü l m ü l k'ün hayatı hakkında verilen bilgilerden sonra bu kez, Sultan M e l i k ş a h'ın hayatı hakkında, daha önce verilen bilgilerin de yer aldığı şu bilgilere yer verilmektedir:

M e l i k ş a h, künyesi, *Ebu'l-feth*, b. Ebû Şucâ Muhammed Alp Arslan b. Dâvud (Çağrı Bey) b. Mîkâîl b. Selçuk, lâkabı, *Celâlüddeve*.

M e l i k ş a h, taş köprüleri onarttı, vasıtalı vergilerle gümrük vergilerinin miktarlarını indirdi, harap olan ırmak yataklarını temizletip derinleştirdi. O, *Sultan Camii* adıyla bilinen camii inşa ettirdi. Söylendiğine göre o, *Bağdad*'taki bu camiin binasını genişletirmiş. Bundan başka o, *Ebü Hanîfe Medrese* ve *Çarşısı'nı* da yaptırdı. Sultan, avladığı hayvanların boynuzlarından *Küfe*'nin dışında minare (*Minaretü'l-kurûn*) yaptırdı, bunun aynısını *Mâverâünnehr*'de de yaptırdı. Söylendiğine göre, bu hayvanları (sultan) bizzat kendisi avlamış, bunların sayısı ise 10 bin imiş. Bütün bunlardan başka fakirlere 10 bin altın sadaka veren sultan "Ben, her şeyden berî olan T a n r ı'dan korkarım" demişti. *Türk* ülkelerinin en uzak yerinden *Yemen*'in en uzak yerine kadar olan memleketlerde onun adına hutbe okutuldu. Hükümdarlar, ona mektuplar yazıp onunla ilişkiler kurdular. Bu hususta veziri N i z a m ü l m ü l k, şunları söylemiştir: "Sultan, öldüğü zaman *Rum* (*Bizans*), *Lân*²²⁰, *Hazar*, *Suriye*, *Yemen*, *Fars* ve diğer memleket hükümdarları, taziye için elçiler gönderdiler. Eğer bu sultan, yılda 20 milyon altından daha çok vergi aldırıysaydı kendi döneminde

²¹⁹ Vezir N i z a m ü l m ü l k'ün öldürülmesi ve biyografisi hakkında bk. Pek çok çeşitli kaynaklardan naklen Biyografilerle Selçuklular Tarihi, s. 42, 56-57, 59; s. 36-61; İ. Kafesoğlu, a.g.e., s. 198-206; O. Turan, a.g.e. s. 158-60; A. Sevim-E. Merçil, a.g.e., s. 131-32; İA. "Nizamülmülk" mad.

²²⁰ *Bâbu'l-Ebvâb*'a yakın olup *Hazar Denizi*'ne kadar uzanan büyük bir ülke (Yakut, a.g.e., V, 9; İA. "Allân" mad.)

bütün yollar güvencede olurdu. Onun hayır yapmaktaki niyeti, daima iyi olmuştur. O, kadınlara ve güçsüzlere yardımda bulunur, onlara arka çıkar, lütuf ve ihsanları sürüp giderdi". Sultanın bu husustaki iyiliklerinden birisi de şudur: Tâcirlerden birisi dedi ki "Ben, bir gün sultanın ordugâhında idim. Sultan, bir gün ava çıkmak için atına bindi, yolda giderken ağlayan bir köylüye rastladı ve ona 'Ne oldu sana?' dedi, o da sultana: 'Ey haylbaşı (Suvari Komutanı)²²¹, benim yanımda bir yük karpuzum vardı, ben, bunları satacaktım. Fakat bana rastlayan üç asker (gılman), bunları benden aldılar' dedi. Bunun üzerine sultan ona 'Ordugâha git, orada bir kırmızı kubbe var, orada otur ve günün sonuna değin oradan kalkma, ben, geri dönüp seni zengin yapacak kadar sana ihsanda bulunacağım' dedi. Bir süre sonra sultan, avdan dönünce *Şarabî* (*Şarabdâr*)'ye²²² dedi ki 'Ben, karpuz istemiştin, bu nedenle askerleri ve otağlarını kontrol et!' dedi. Bunun üzerine *Şarabî*, derhal sultanın dediğini yaptı ve ona karpuz getirdi; sultan, hemen ona 'Bu karpuzu kimin yanında buldun?' diye sorunca o da 'Falan *Hâcib*'in otağında' dedi. Sultan da 'O *Hâcib*'i getirin' dedi ve hemen *Hâcib* getirildi. Sultan, ona 'Bu karpuz sana nereden geldi?' diye sorunca *Hâcib* 'Bunu, bana memlükler (askerler) getirdi' dedi. Bunun üzerine sultan, 'Onları bu saatte hemen istiyorum' deyince yapılan kötülüğü hisseden *Hâcib*, bunu memlüklere bildirdi. Bunun üzerine öldürüleceklerini anlayan memlükler oradan kaçtılar. *Hâcib* de geri dönüp sultana 'Onlar, sizin kendilerini istediğinizi anladıkları için kaçmışlar' dedi. Bunun üzerine sultanın 'O köylüyü bana getirin' demesi üzerine köylü derhal getirildi; sultan, ona 'Senin karpuzlarını (*Hâcib*'i gösterip) bu adam mı aldı?' diye sorunca köylü de 'Evet' deyince sultan, ona 'Bu *Hâcib*, babamın ve benim memlükümdür, onu sana ihsan edip teslim ediyorum. Fakat bu *Hâcib*, sana ait olan karpuzları alanları buraya getirmedir. T a n r 'ı'ya ant olsun ki, sen, onu terk edip bırakırsan senin boynunu kesinlikle vurdururum' dedi. Bu nedenle köylü, *Hâcib*'in elini tutup dışarı çıkarttı; daha sonra da *Hâcib*, köylüden canını 300 altına satın aldı. Bundan sonra köylü, dönüp sultana gelerek ona 'Ey sultan! Bana armağan ettiğin memlükün *Hâcib*, kendini 300 altına benden satın aldı' dedi. Bunun üzerine sultan, ona, 'Sen, buna razı mısın' deyince o da 'Evet' dedi, sultan da ona 'O parayı al ve memnun olarak buradan git'" dedi²²³.

Sultanın iyi ve güzel davranışlarından biri de şöyledir:

Sultan, dar ve sarp bir yolda, bir tâcirle karşılaştı. Tâcirin beraberinde, üstünde mal yüklü katırlar vardı. Sultanın yanında bulunanlar, katırları at üstündeki tâcirin tarafına çekmeye başlayınca sultan, "Öyle yapmayın, biz atların üzerindeyiz, böylece yukarıya doğru çıkabiliriz. Bu katırların üzerinde ağır yükler vardır, bu nedenle onların yukarı tepeye çıkarılmaları tehlikeli olur" dedi. Böylece sultan, tâcirin yükleriyle oradan geçip gidinceye dek düz yola çıktı, daha sonra da geri döndü. Sultan, daha sonra yaya yürümekte olan bir kadına rastladı ve ona "Böyle nereye gidiyorsun?" diye sorunca kadın da "*Hacca*" diye cevap verdi. Bunun üzerine sultan, ona, "Nasıl olur da buna gücün, kuvvetin yeter?" diye sorunca kadın, "Böyle yaya olarak *Bağdad*'a gideceğim, orada sevap kazanmak için beni *Hacc*'a taşıyacak olan birisine yamanacağım" dedi. Bunun üzerine sultan, çantasında bulunan altınları çıkarıp kadının üzerindeki şala attı ve "Bunlarla kendine bir binek hayvan satın al, geri kalanını da diğer masraflarına harca" dedi.

Sutan M e l i k ş a h, kardeşi T e k i ş'le savaşmak için harekete geçtiği sıralarda *Tus* kentindeki A l i b. M u s a e r - R ı z a'nın *Meşhed*'ine uğradı. Beraberindeki veziri N i z a m ü l m ü l k'le birlikte, ziyaret için, *Meşhed* (türbe)'e girdi. Ziyareten sonra sultan, vezirine

²²¹ Bk. A. Sevim-E. Merçil, a.g.e., s. 514.

²²² Bk. A. Sevim-E. Merçil, a.g.e., s. 506.

²²³ Bu kayıtları krş. İbnü'l-Esîr, a.g.e., X, 211-12.

"Ey H a s a n, sen ne için, dua ettin?" diye sorunca vezir, "T a n r ı seni kardeşine karşı başarılı kılsın diye duada bulundum" deyince sultan, ona "Ben T a n r ı'dan bunu istemedim; ancak T a n r ı m , eğer kardeşim *Müslümanlar* için benden daha iyi hizmette bulunuyorsa onu, bana başarılı kıl, yok eğer ben ondan daha iyi hizmet ediyorsam o takdirde beni, ona karşı başarılı kıl' şeklinde dua ettim" dedi²²⁴.

Sultanın iyi hâllerinden başka biri de şöyledir:

Bir *Türkmen*, beraberinde bir başka *Türkmenle* birlikte sultana gelip "Bu adamın kızıyla yattığımı gördüm. Onu öldürmem için bana izin vermenizi istiyorum" deyince sultan, ona: "Onu öldürme, biz, kızını onunla evlendirir mihrini de hazinemizden karşılız" dedi ise de *Türkmen*, "Onu öldürmekten başka hiçbir şeye razı olmam" dedi. Bunun üzerine sultan "Bir kılıç getirin" dedi. Kendisine getirilen kılıcı kınından çıkararak sultan, şikâyetçi o *Türkmen'e* "Gel!" dedi. Buna herkes şaşırды ve sultanın, kızın babasını öldüreceğini sandılar. *Türkmen*, kendisine yaklaşıncaya sultan, kılıcı ona verdi ve sultan kınına kendi elinde tuttuğu kılıcı "Kınına sokmasını" emretti, fakat *Türkmen*, ne kadar çok uğraştıysa da sultan, ters çevirdiği kına onun kılıcı sokmasına fırsat vermedi. Bu sırada sultan, ona "Kılıcı niçin kınına koyamıyorsun?" diye sorunca *Türkmen*, "Ey sultan, sen buna imkân vermiyorsun ki" diye cevap verdi. Bunun üzerine sultan, ona "İşte, senin kızın da eğer istemeseydi *Türkmen* o yaptığı şeyi yapamaz, böylece kızının ırzına geçemezdi. Eğer bu adamı öldürmek istiyorsan o takdirde kızını da onunla birlikte öldür" dedi. Sultanın bu sözleri üzerine *Türkmen*, sultana cevap vermeyip yalnızca "Sultan ne emrederse o olur" demekle yetindi. Sultan da kadın ve *Türkmen'in* nikâhını kıyacak kimseleri getirtip nikâhı kıydırdı. *Devlet Hazinesi'*nden de kadının mihrini verdirdi.

Yine sultanın ilginç ve iyi hâllerinden birisi de şöyledir:

Bir gün, sultanın katına bir vâiz çıkıp ona, şu hikâyeyi anlattı: *Kisrâlardan* (*Eski İran hükümdarları*) birisi, askerlerinden ayrı kalıp bir bostandan geçerken oradakilerden içecek su istemiş. Küçük bir kız çocuğu da ona bir kap içinde, şeker kamışı suyu ve kar getirmiş. O da bunu içip beğenmiş ve bu kız çocuğuna "Bu nasıl yapıyor?" diye sormuş. Kız da ona "Bu bizim burada yetişen şeker kamışından yapılır; kamışı ellerimizle sıkıp işte bu suyu çıkarırız" cevabını vermiş. Bunun üzerine *Kisrâ*, "Ondan bana biraz daha getir" demiş, onun kim olduğunu bilmeyen kız, süratle harekete geçmiş, bu arada *Kisrâ* da kendi kendine bu bostanı satın almak için buranın tutarı olan parayı onlara ödemeye niyet etmiş. Çok geçmeden kız, ağlayarak geri gelince sultan neyin var senin?" diye sormuş. Kız, ona "Sultanımızın bize karşı olan niyeti değişmiş" demiş. Bunun üzerine sultan, ona "Bunu nereden anladın?" deyince kız, "Ben, bu suyu zorlamadan sıkıp çıkarıyordum, fakat şimdi ne kadar uğraştımsa da bir türlü çıkaramadım" demiş; sultan, onun doğru söylediğini anlamış bu nedenle de ona "Git ve yeniden sıkmayı dene, bu kez amacına ulaşacaksın" demiş ve kıza azmettiği şeyi yapmamaya karar vermiş; böylece kız da dilediği şeyi (Kamışı sıkmayı) başarmış ve güleç bir yüzle geri gelmiş. Vâiz, bunu anlatınca sultan, ona demiş ki "Bana böyle şeyleri anlatıyorsun da halka neden şunu anlatmıyorsun?: *Kisrâ*, yalnız başına bir bostandan geçerken bostan bekçisine, 'Bana bir salkım koruk ver, çünkü beni hararet bastı, bu nedenle çok susadım' demiş. Bekçi de ona 'Bunu yapamam, çünkü sultan bile gelip bundan hissesine düşeni almamıştır, ben, ona asla haksızlık edemem" demiş. Aralarında vezir N i z a m ü l m ü l k'ün de bulunduğu yerde hazır olanlar, sultanın o hikâyeye, söylediği bu hikâyeyle karşılık vermesi üzerine hayrete düşmüşler ve bunu, onun güçlü

²²⁴ Krş. İbnü'l-Esir, a.g.e., X, 211.

zekâsına bağlamışlardır. Sultan M e l i k ş a h, *İsfahan*'dan *Antakya*'ya, oradan da *Bağdad*'a gitmiş ve geçtiği yerlerde askerlerinden hiçbirinin halktan zorla, ya da haksız bir şey aldığı, asla rivayet edilmemiştir. O, askerleriyle *Bağdad*'a üç kez geldiği zaman halk, kent içinde kıtlık ve pahalılık olmasından korkup endişeye kapılmışsa da ancak durum, sandıklarının tersine çıkmıştır. Hattâ sıradan insanlar, gece, gündüz demeden onun askerlerinin arasına karışır, satıcılar da incir ve tavuk satmak için askerlerinin arasında hiç korkmadan dolaşır ve istedikleri fiyattan satış yaparlardı. Sultan, bir gün gümrük harcını kaldırmak isteyince tahsildarlardan birisi, ona "Ey sultan, bu sayede, bu yıl *Devlet Hazinesi*'nden 600 binden fazla altın eksiltilmiş oldun" deyince sultan, ona "Para ve mal T a n r ı'ya aittir, kullar, onun kullarıdır, yer yüzü de onun ülkesidir, bu nedenle bu iş, böyle olacak. Bu nedenle her kim bir daha böyle bir şey için bana gelecek olursa onun boynunu vurdururum" demiştir.

H i b e t u l l a h b. e l - M u b a r e k e s - S a k a t î , kaleme aldığı *Tarih* kitabında, şunları zikretmektedir:

Irak'ın aşağı bölgesindeki *el-Haddâdiyye*²²⁵ adlı köyden *Gazzâl oğulları* adıyla tanınan iki kişi, Sultan M e l i k ş a h'ın yanına gelip atının üzengisine yapışarak ona şunları söylediler: "Biz *Vâsıt*'ın aşağı taraflarında bulunan ve H u m a r t e k i n e l - H a l e b î 'ye ıktâ edilmiş olan *el-Haddâdiyye* köyündünüz. H u m a r t e k i n , bizim 1600 altınımıza el koyduğu gibi birimizin ön dişlerinden iki tanesini de kırdı, bu dişler, onun avucunun içindedir. Ey sultan, ondan bizim hakkımızı alman için sana geldik. Senin adaletin halk arasında çok yayıldı, bu nedenle biz de sana geldik. T a n r ı'nın sana yapılmasını farz kıldığı gibi hakkımızı ondan alırsan ne âlâ, yok eğer bunu yapmazsan T a n r ı , aramızda adaletle hüküm verecektir". A b d ü s s e m î sözüne devamla: "Ben, sultanın atından inerek 'Her biriniz, kolumun bir yeninden tutarak beni H a s a n 'ın, yani N i z a m ü l m ü l k'ün evini doğru çekip götürünüz' dediğine bizzat tanık oldum. Bu durum, her ikisini de ürkütmüş ve bunu yapmaya cesaret edememişlerdir. Fakat sultan, dediğini yapmaları için her ikisine ant içirince her biri sultanın yeninden tutarak N i z a m ü l m ü l k'ün evinin kapısına götürdüler. Kendisine sultanın ve yanındakilerin geldiği haberini alan N i z a m ü l m ü l k , süratle evinden dışarı çıkıp sultanın önünde yer öptü ve 'Ey yüce sultan, neden böyle yapıyorsun?' diye sorunca sultan, şöyle demiş; 'Yarın benden T a n r ı'nın huzurunda *Müslümanların* hakkı sorulduğunda hâlim nice olacak. Seni, benim adıma bu görevi yerine getirmen için atamıştım. Halkın başına bir zarar gelirse senin yüzünden gelir, muhatap sen olursun, bu nedenle işine iyi bak!' Bunun üzerine vezir, yer öpüp onun emrini yerine getirmek için derhal harekete geçmiş; çok geçmeden sultan geri dönünce vezir, H u m a r t e k i n 'in azledilmesi, ıktânın elinden alınması, el koyduğu mal ve paraların sahiplerine verilmesi ve öne sürülen deliller ispatlandığı takdirde de H u m a r t e k i n 'in iki dişinin sökülmesi için ferman hazırlamış, vezirin kendilerine 100 altın bağışladığı iki kişi, derhal oradan ayrılmışlar²²⁶.

Yine Sultan M e l i k ş a h'la ilgili şöyle bir kayıt yer almıştır:

Sultan M e l i k ş a h, *Rey* kentinde, huzuruna güzel bir şarkıcı kadını getirtmiş ve onun söylediği şarkıyı beğenmiş. Canı onu arzulayınca kadın, ona, "Ey sultan, ben, bu güzel yüzünün cehennem ateşinde azap görmesinden çekinirim. *Helâl* ile *haram* arasında bir tek sözcük var" demiş. Bunun üzerine sultan "Doğru söyledin" diyerek kadını çağırmış ve kadını, kadını onunla evlendirmiştir. Bir ara *Bâtunî* inancı sultanın inancını bozmuşsa da sonra bunu yeniden düzeltmiştir.

²²⁵ *Vâsıt*'a bağlı büyük bir köy (Yakut. a.g.e., II, 262).

²²⁶ Metinde verilen bu kayıtları krş. İbnü'l-Esir, a.g.e., X, 212-13.

Bu kayıttan sonra metinde, yine sultan M e l i k ş a h'a ilgili şu bilgiler yer almaktadır:

İ b n ü ' l - C e v z î diyor ki, ben E b u ' l - V e f a b. U k a y l'in el yazısından (Belki kendi el yazısıyla olan eserinden) şu bilgileri aktardım:

Sultan M e l i k ş a h'a yakın olan vâiz e l - C ü r c a n î, sultanın inancının *Bâtûnîlikle* bozulduğunu, bana gizlice söyledi. Hattâ sultan "T a n r ı nedir, T a n r ı diyerek ne demek istiyorsunuz?" demeye başlamıştı. Ben de onun sorduğu bu soru üzerine şaşkına döndüm ve güzel bir cevap olarak sultana şunu yazıp bildirdim: "Şunu bil ki ey hükümdar, bu avam tabakası ve câhilîler, Tanrı'yı his yoluyla ararlar; o hissi yitirirlerse onu inkâr ederler; bu da sağduyu sahipleri için uygun olmaz. Bizim, duygularımızın ulaşamadığı varlıklarımız vardır, akıl onları reddetmiyor; akıl, onları ispat ettiği için onları inkâr etmek mümkün değildir. O insanlardan birisi, sana 'Gördüklerimizin dışında hiçbir şey, mevcut değildir' derse işte o zaman T a n r ı'yı inkâr etmek, *emir* ve *nehî*'den pek hoşlanmayan câhil insanların içine nüfuz eder. Onlara göre, bizim için gelişip büyüyen ve (ölümünden sonra) geri gelmeyecek olan uzun ve derin olan (maddî) bedenlerimiz vardır. Bu bedenler, gıdaları kabul edip alır, ondan güzel işler ortaya çıkar: Meselâ tıp ve hendese gibi. Ve sonunda anladılar ki, bütün bunlar, bu bedenlerin ötesindeki bir şeyden ortaya çıkmaktadır, işte bu da *ruh* ve *akıl'dır*. Onlara, 'Bu iki şeyi (*Ruh* ve *akıl*) duygularınızla mı idrak ettiniz' diye sorduğumuz zaman onlar, 'Hayır, onları kendilerinden ortaya çıkan etkileri deliller göstererek idrak ettik' derler. Biz de dedik ki, 'T a n r ı'dan rüzgârların ve yıldızların yaratılması, feleklerin yönetimi, ekin yeşertme, zamanı (devran) çekip çevirme ortaya çıktığı hâlde, onu hissetmeyi nasıl oldu da yitirdiniz? Bu bedeninin nasıl bir ruhu ve akli varsa; bu ikisi sayesinde mevcut ise, bu ikisi, hisle idrak edilemeyip akli deliller, buna tanıklık ediyorsa, işte her şeyden berî olan Y ü c e T a n r ı da bu yaptıklarını hisseden akıl sayesinde varlığı sâbittir. İ b n U k a y l , sözüne devamla: e l - C ü r c â n î "Bana, bunu, Sultan M e l i k ş a h'a aktardığımı (vâiz C ü r c a n î), sultanın bunu beğendiğini, bundan uygulandığını, *Bâtûnîleri* lânetlediğini ve kendisine anlatılanların gerçek yüzünün ortaya çıktığını zikrettiğini anlattı". Daha sonra sultan, *Bağdad*'a gelerek "Halifeye *Bağdad*'tan uzaklaş" demiş, o da, daha önce söz konusu ettiğimiz (İ b n ü ' l - C e v z î) bilgilere göre, halife, sultana "On gün süre ver" demiştir. Sultan ise Şevval ayının ortasındaki Cuma gecesi (19 Kâsım 1092 Cuma) ölmüştür. Sultanın ölümü hakkında üç söylenti vardır. Birincisi, bayram namazından sonra ava çıkmış, av etinden yemiş, sıtmaya tutulup terlemiş, sonra da ölmüş. İkincisi, şiddetli bir sıtmaya yakalanıp ölmüş. Üçüncüsü de *Hurdik* (Hizmetçi) zehirleyerek onu öldürmüş. Sultanın ömrü 37 yıl olup saltanat süresi de 19 yıl ve birkaç aydır. Cenaze namazını kimsenin kılmadığı sultanın cesedi *Şûniziyye*'de²²⁷ defnedilmiştir²²⁸.

Bu çalışmamız sonunda, İ b n ü ' l - C e v z i'nin *el-Muntazam* adlı eserinde yer alan *Selçukluların* ilk dönemleri, bağımsızlık kazanmaları, *Büyük Selçuklu Devleti*'nin kuruluş, yükselme ve azamet dönemleriyle ilgili bilgiler tespit edilip öteki ilgili belli başlı kaynak ve araştırmalarda yer alan bilgilerle karşılaştırılıp değerlendirilmeleri yapılarak ortaya konmaya çalışılmıştır²²⁹. Böylece bu çalışmamızın da Arapça bilmeyen yetenekli *Selçuklular* tarihinin *Türk* araştırmacıları için yararlı olacağına inanıyorum.

²²⁷ *Bağdad*'ın batı kesiminde bulunan bir mezarlık (Yakut, a.g.e., III, 424). Esasında sultan M e l i k ş a h'ın cesedi, *Şûniziyye*'de geçici olarak defnedilmiş, fakat daha sonra kendisinin vakfettiği *İsfahan*'daki medresesine defnedilmiştir (Bk. İ. Kafesoğlu, a.g.e., s. 210; O. Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, s. 160; A. Sevim-E. Merçil, a.g.e., s. 134).

²²⁸ Sultan M e l i k ş a h'ın sultanlık dönemi, ölümü ve tarihi kişiliği hakkında ayrıntılı bilgiler İ. Kafesoğlu'nun a.g.e.'nde yer almaktadır. Ayrıca bk. O. Turan, a.g.e., s. 159-162; A. Sevim-E. Merçil, a.g.e., s. 133-36 ve bu eserlerdeki geniş bibliyografya.

²²⁹ Bu çalışmamızdan sonra *Büyük Selçuklu Devleti*'nin *duraklama* ve *gerileme* dönemleriyle ilgili eserde yer alan bilgiler-öteki ilgili kaynaklardaki bilgilere katkılı olabileceğini tespit ettiğimiz takdirde- tarafımızdan ele alınıp yayımlanacaktır.